

Jog

történeti
szemle

4.

szám

1992/1

A TARTALOMBÓL:

*A nemesség egysége
és egyenlőségi törekvések a
XIV. századi
Magyarországon*

*Az Osztrák–Magyar
Monarchia közös miniszter-
tanácsa 1883–1895*

*„Herculesre, milyen hidegek
a fürdőitek!”*

*Korszerűsítési kísérletek
a fiatalkorúak
büntetésvégrehajtásában
(1878–1905)*

*Realitás és illúzió.
Az 1843. évi börtönügyi
törvényjavaslat vitái*

*A sajtójogi felelősség kérdése
a magyar jogban*

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

SZÉKELY György: A nemesség egysége és egyenlőségi törekvések a XIV. századi Magyarországon 3

DIÓSZEGI István: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa 1883–1895..... 15

ZLINSZKY János: „Herculesre, milyen hidegek a fürdőitek!” 30

LŐRINCZ József: Korszerűsítési kísérletek a fiatalok büntetés-végrehajtásában (1878–1905)..... 33

MEZEY Barna: Realitás és illúzió – az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslat vitái..... 39

RÉVÉSZ T. Mihály: Sajtójogi felelősség kérdése a magyar jogban 48

JOGTÖRTÉNETI ARCKÉPCSARNOK

(**HAMZA Gábor:**) SCHWARZ András Bertalan 54

(**HORVÁTH Pál:**) IJJAS József 55

EMLÉKEZÉS

(**TIMON Kálmán:**) TIMON Ákos és a szent korona elmélete 56

SZAKIRODALOM

(**SCHLETT István:**) Eötvös József..... 59

(**KÓHEGYI Mihály:**) VARGA Endre – VERES Miklós: Bírósági levéltárak 1526–1869. 61

(**VÁRHELYI Zsuzsa:**) Róma története (tér)képekben (TIM CORNELL–John MATTHEWS: A római világ atlasza. Budapest 1991.)..... 62

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

György SZÉKELY: Die Einheit des Adels und die Gleichberechtigkeitsbestrebungen in Ungarn im 14. Jahrhundert..... 3

István DIÓSZEGI: Der gemeinsame Ministerrat der Österreichisch–Ungarischen Monarchie..... 15

János ZLINSZKY: „Bei Hercules, wie kalt euer Bäder sind” (Einige Worte über die Gefängnisse von Rom)..... 30

József LŐRINCZ: Modernisationsversuche bei dem Strafvollzug von Jugendlichen (1878–1905) ... 33

Barna MEZEY: Realität und Illusionen – Diskussionen über den Gesetzentwurf zum Gefängniswesen im Jahre 1843 39

Mihály T. RÉVÉSZ: Die Frage der presserechtlichen Verantwortung im ungarischen Recht..... 48

RECHTSGESCHICHTLICHE PORTRÄTSGALERIE

András Bertalan SCHWARZ (**Gábor HAMZA**) 54

József IJJAS (**Pál HORVÁTH**) 55

ERINNERUNG

Ákos TIMON und die Theorie der Heiligen Krone (**Kálmán TIMON**) 56

LITERATUR

István SCHLETT József: EÖTVÖS; in Gondolat, 1987 (**József IJJAS**) 59

Endre VARGA–Miklós VERES: Gerichtsarchive 1526–1869 Ed. AKADÉMIA, 1989 (**Mihály KÓHEGYI**) 61

Tim CORNELL–John MATTHEWS: Der Atlas des Römischen Reiches Ed. HELIKON, 1991 (**Zsuzsa VÁRHELYI**) 62

A nemesség egysége és egyenlőségi törekvések a XIV. századi Magyarországon

A magyar nemesi, köznemesi (közelebből országos nemesi) rend létrejöttének nevezetes mozzanata volt a Záh Felicián, előkelő udvari ember királyi család elleni merénylete kapcsán elismert testületi szereplése. Ennek jelentőségén vajmi keveset változtat, hogy csak a Záh nemzetség kiirtásának utólagos (!) szentesítéséhez vették igénybe őket. Már Pór Antal előadta, hogy Károly király Záh-ügye fölötti *ítélkezésre összehívatta az országgyűlést*, az ország főurait, főnemeseit és nemeseit. A főpapok a véstörvénytörvényszékké alakult országos gyűlésen részt nem vehettek, minthogy ezt a kánoni szabályok tiltották. A király eme törvénytörvényszékké alakult országos gyűlés elé terjesztette panaszát. A gyűlés napokig tanácskozott, míg nem „érett megfontolás után” 1330. május 15-én ítéletet hozott. Hozzáátve Pór leírásához, hogy ez a csonka összetételű, törvénytörvényszékké jellegű gyűlés még nem jelentette az országos nemesség törvényalkotásban való részvételét, *előrelépést jelentett rendi elismertetésük irányában*. A főurakkal szemben jogilag már egységes köznemesség igényére vall ugyanis az ítélezők felsorolása, ami ugyan nem esik egybe Pór fordításával: „Idem Barones, Proceres, Primates et universa Communitas Nobilium Regni.” A három nevezet alatt is említett főrangúak pusztán említése után *az országos nemesség alkotnak általános közösséget!* Így már Károly Róbert megelőzte Lajos politikai tettét, mellyel az a köznemességet előtérbe szorította, igaz, erre személyét, családját érintő megrendítő esemény kényszerítette. Annyi bizonyos, hogy ez a szemlélet alkalminak bizonyult, és ha a gyászos esetre még visszatértek birtokadományok indoklásában, homályosabb vagy konzervatívabb megfogalmazás váltotta fel a nagy előrelépést, mintha azt az udvar rémülete eloszlásával feledtetni akarnák. Amikor 1331-ben a felakasztott Borsfiak birtokvesztésével Besenyő Gergely, Tamás és Mátyás testvérek kapták Palástot, az ítéletet már szűkebb kör művének állították be (királyi határozatként, *habita deliberatione praelatorum et baronum regni nostri*, hűlenségi ügyben), ami pedig ellentétben állt a más összetételű tanácskozás tényleges összetételével (más távollét, más jelenlét). Alighanem érezték ezután a kínos ellentmondást, mert 1336-ban, amikor a Záh-rokonságról a királyi család elleni merénylet harcképtelenné tevő Sándorfia Jánosra szállt a Nógrád vármegyei Hartyán birtok Károly Róbert adományaként, már jóval átgondoltabban oldották meg a *különséle rangú urak közösségeinek és befolyási sorrendjének* leírását: Cumque nos a Pannonici regni universe nobilitatis communitate, Baronum, Procerum, ac Primatum idemptitatis conformitate felségsértési ítélethozatalra összegyűltek, ugyanazok a Barones, proceres, et universa communitas Nobilium regni határoztak érett és előrelátó tárgyalással. Ekkor tehát újra visszatér az országos nemesség közös-

sége, de mellélép és elébe kerül a főurak azonossága.¹

Az ingadozást megmagyarázza az is, hogy Károly Róbert idején még élt a régi társadalmi-jogi terminológia, és a társadalmi emelkedés nem automatikusan vonta maga után a címváltozást. Amikor a király 1319-ben báni familiárisokat kiemelt a várjobbágysorból, évekig nem volt előkelőbb titulusuk, s csak 1323-ban külön királyi rendelkezéssel kapták meg a nemesi címet. Amikor pedig Károly Róbert 1322-ben Chon fia Miklós királyi udvarbeli speciális nótárius szolgálatai elismerésül rokonaival együtt, földjeikkel és birtokaikkal együtt kiemelte a királynéi harcoló jobbágyságból, még *az országos nemes serviensek* közé sorolta őket. Ez a rangemelés közel állt az Aranybulla fogalmaihoz. Amidőn a király 1327-ben Palásti Liptó fiait a honti vár jobbágyságából vérük hullatásáig is terjedő hűségük elismerésül birtokaikkal együtt kiemelte, a főpapok és bárók tanácsára és egyetértésével emelte az országos nemesség sorába (*in numerum et cetum nobilium regni sui*), ezt a jogállást még erősen a királyi serviens grádushoz kapcsolta (*privilegio libertatis ... gauderent, qua universi nobiles, servientes regni sui regales fruerentur*), földjüket, birtokaikat ezután mégis *titulo nobilitatis* birtokolják. Az új nemesség forrásait még szemléltetőbben mutatja be egy visegrádi tárgyalás az országbíró előtt a királyi birtokvisszavevő és neki ellentmondók közt 1329-ben: vámosi királyi és királynéi conditionális jogon visszafoglalt földek birtokosai azokat teljesen a maguk örökségének vallották. Még V. Istvánól származó oklevéllel tudták igazolni, hogy királynéi tárnokjobbágyságok, királynéi harcoló jobbágyságok, a királynéhoz tartozott királyi pohárnoknépek ivadécai, akiket a királyi kegy birtokaikkal együtt emelt a szabad királyi serviensek gyülekezetébe (*cetui liberorum servientum regalium*), és kivette érdemeikért a korábbi szolgálati kötelezettségből (*conditionum obligatis servitutibus*). Nemesnek még fél évszázad múltán sem mondták magukat. A király szemmel láthatóan még külön-külön vizsgálta a nemesi jogállást. Legalább is a liptói registrum megemlékezik arról, hogy Károly király szorgosan megvizsgáltatta Zólyom, Turóc és Liptó vármegyék összes nemeseinek valamennyi oklevelét, milyen címen birtokolják birtokaikat. A felülbírálatot a főpapok és bárók végezték.²

Amikor Záh Felicián merénylete és „elítélése” lefolyt, a magyarországi földbirtokos társadalomnak nem az egésze tartozott az országos nemességbe és politikailag sem állt egyöntetűen Károly Róbert mögött, ellentmondásos egyházpolitikája miatt. A főpapokat követte elsősorban az *egyházi nemesség*, amelynek még javakorabeli volt első nemzedéke az események idején. Ugyanez a generáció már érett férfikora alkonyán vagy éppen idős kora kezdetén volt az

1351. évi törvény idején, de még átadhatta eszmei-politikai tradícióit az egyházi nemesség új nemzedékének. Miért és hogyan jött létre ez a sajátos földesúri réteg? A XIV. század eleji tartományúri birtokfoglalások, a feudális anarchia idején az egyház párhuzamos katonaréteget alakított ki önvédelmére, és a főpapok, apátok körül kerestek menedéket helyzetükben megrendült földesurak, elidegenedve a sűrűn váltakozó királyoktól. A típus a XIII–XIV. század fordulóján már föltűnik. Egy vallomásokat összefoglaló tihanyi konventi írás, amelyet 1293. február 9-re vagy 1305. február 9-re tehetünk, a veszprémi egyháztól egy évtizeddel azelőtt erőszakkal lefoglalt háztelek és szőlő ügyében keletkezett. A szomszédos tanúk vallomását megerősítő papok, nemesek, várjobbágyok mellett feltűnnek egyházi nemesek is: Zádor, Benedek, János, Gábríanus budai egyházi nemes jobbágyok, Jakab és Borseth-i Miklós bakonybéli egyházi nemes jobbágyok. 1301-ben Győr vármegyében találkozzunk egyházi nemesség jobbágyának adományozásával. Ugyanabban az évben a tihanyi konvent előtti adományozói nyilatkozatot tesznek a veszprémi káptalan képviselői világgiak javára. Mivel a szóban forgó szántók, szőlők és erdők korábban torlókké (exequiator) voltak, földjük eredete miatt az adományosokat örökre a káptalan katonáskodni tartozó nemes jobbágyai közé emelik (ratione ipsarum terrarum ... que conditio exequiatoria ... capitulo tenebantur ... non possint ab eodem capitulo in alium statum seu conditionem immutare, sed eo privilegio libertatis gaudeant in perpetuum quo ceteri nobiles iobagiones ecclesie Wesprimiensis exercituare debentes gaudere dinoscuntur), hűtlenség esetén pedig vagyonukat veszítik. Az utódaikra is kiterjesztett birtoklás és kötelek alapozták meg az Anjou-kori generációk helyzetét is, 1302-ben Benedek, veszprémi püspök az örökös hátrahagyása nélkül elhunyt Mátyás veszprémi egyházi jobbágyának a földjét (amit utóbb Gerezdre is, Törekire is lokalizáltak) az oda való Miklós fia Péter és Tamás fia Saul nemes jobbágyoknak adományozta, és az elegyesen fekvő jobbágyföldek közül el is választotta (separatas), alaposan megnövelve hozzácsatolásokkal.

Az indok: hűség és szolgálatok. Más egyházi nemes jobbágyok véleményét is kikérte, konszenzusukat elnyerte az átruházáshoz a főpap. Öröklődő hatályú volt ez a rang (nobilis iobagionatus ecclesie nostre). 1307-ben Máté fia Máté, a veszprémi káptalan jobbágya beneficiumot kapva a káptalantól és *kiemelve régi condiciójából*, amelyben elődeit a veszprémi egyháznak adta a király, onnan *az egyház nemes jobbágyai közé sorolta* előírt szolgálat (servitium) kötelezettségével. Hálátlanság vétke esetén (notam ingratitudinis) — ami az országos nemesek hűtlenségének felelt meg — régi kondiciójába süllyed vissza. A nemesség jogi formáival párhuzamos jelenség volt 1309-ben, hogy az örökös nélküli Fun fia Dénes ispán 60 holdnyi vásárolt birtokát a veszprémi káptalannak adományozta azzal, hogyha mégis születnének örökösei, a birtokot mint az egyház harcoló nemes jobbágyai új adomány címén kapják vissza. Ugyanebben az évben a veszprémi káptalan Lőrinc fia Pál ábrahámi jobbágyot régi birtokában meghagyva és néki új szőlőt és némi szántót juttatva, a szőlőművesek kondiciójából *kiemelve* harcolni köteles nemes jobbágyá tette. 1310-ben László pannonhalmi apát egy birtokát győri nemes jobbágyainak

másutt fekvő birtokával cserélte el. A nemes jobbágyoknak örökölt és vásárolt földjei voltak, addig elegyesen apátsági parasztok földjeivel. Még több oldalról mutatja a nemes jobbágy helyzetét az az 1313. évi eset, amikor a veszprémi káptalan a Bakonyon túli Apátiból való Boda ispán testvérét, Márton fia Mátét és örököseit felvette in societatem et numerum exercituantium iobagionum, s adott neki és örököseinek örök használatra jobbágyfokvőségeket arra, hogy oda jobbágyokat telepítsen, akik szabadságát (libertatem) az egyház állapítja meg. Az itt is megfogalmazást nyert, hogy hűtlenségük esetén nemes jobbágyi mivoltuk rögtön megszűnik és az egyháztól kapott földjük visszazsáll a káptalanra. Itt a harcos jobbágy és a termelő rangsora szembeötlő. 1314-ben István veszprémi püspök Vámosi Aykas Pál fia Fábiánt és Vámosi Gyurke fia Jánost és utódaikat örökölt és vásárolt birtokaival vette védelmébe a veszprémi püspökség *hadakozni köteles nemes jobbágyainak szabadságával* és fogadta jobbágyai vagy vazallusai gyűlekezetébe (in numerum et cetum iobagionum ecclesie ... tamquam uasellos). Ők önként ajánlották fel magukat, az egyház védelmét remélve, annak szolgálatára, örököseik nevében is. 1315-ben a veszprémi káptalan alsóörsi nemes jobbágyairól tudunk, akik mások örökölt birtokrészét pénzért vásárolták meg.

A hasonló társadalmi szintet sejteti, amikor 1317-ben nemesek, nemes várjobbágy és udvarnoki bírák fiai kiszabadítanak a veszprémi püspökség kötelékébe tartozó, hűtlenségük miatt a püspök fogságában volt személyeket, és jótállnak értük vagyoni felelősséggel. 1318-ban királyi udvari nyomozás eredményében hatalmaskodások áldozatai sorában emlegetnek Zala és Veszprém megyei esetekben egyházi, illetve káptalani nemes jobbágyokat. Egy csoportjuk áruval (cum mercimoniis) megrakodva nyílt úton lett kirablás áldozata. Ugyanebben az évben Vámosi Andronicus négy fia, lelki és anyagi istápolást remélve az egyháztól, ajánlotta fel magát örökölt és vásárolt vámosi birtokaikkal együtt a veszprémi püspöknek, aki hadakozni köteles jobbágyai sorába (ad honorem et officium iobagionum ecclesie exercituare debentium) vette fel őket. 1318-ban egyházi nemesek földeladásáról Zala vármegyében tudunk. Ugyanebben az évben Dömötör, Tihany, Oroszlán Miklós és rokonaik örökölt és vásárolt szőlői stb. birtokukkal együtt a veszprémi püspök és káptalan nemes jobbágyai közé tartozóknak nyilvánították magukat, mivel az egyház az elmúlt inséges időkben övéikről jótékonyan gondoskodott. Mire tehát Károly Róbert legyőzte a tartományurakat, az egyház sajátos birtokos úri típusával számolnia kellett. Szabadulni az ilyen egyházi kötelékekből nehezen lehetett. 1326-ban Gyarmati Gergely fia Gergely comesnek az esztergomi érseknek kellett adnia Vaga nevű Pozsony vármegyében vásárolt birtokát malmokkal együtt, cserébe az esztergomi érsekséghez való szolgálattal terhes viszonya megszűnéséért (ad abolendam et detergendam quandam notam infamie status conditionalis). Így szabadult Gyarmati birtoka a terhes egyházi függésből (ab huiusmodi nota predictae conditionis; ab honore cuiusdam conditionis ecclesie). *Visszkapva szabadságát* emelkedett a comes címet viselő birtokos királyi servienssé (in numerum et cetum serviencium regalium), azaz *kerülhetett az országos nemesség közösségébe*.³

A régebbi magyar történetírásban nem volt egyetértés a köznemesség jogi és társadalmi helyzete megítélésében. Divéky Adorján vallotta, hogy Magyarországon a *nemesi egyenlőség* uralkodott, mely nem ismert jogi különbségeket a leggazdagabb és legszegényebb nemes közt. Magyarországon — emelte ki Divéky — már Nagy Lajos 1351. évi dekrétumának XI. cikkelye mondta ki azt, hogy az ország nemesei ugyanazt az egy szabadságot élvezik. (Universi viri nobiles ... sub una et eadem libertate gratulentur). Ez a magyar nemesi jogegyenlőség nála. Az idevezető utat reálisabban és óvatosabban írta le Sinkovics István: Egyszerű szolgáló vármépek, kihasználva az eddigi összetartó kapcsolatok szétoldódását, észrevétlenül a nemesség alakuló osztályába emelkedtek, habár ez a társadalmi helyváltoztatás nem is volt jogszerű. Egyesek, egész falvak — köztük nemegyszer tiszta szláv ajkú közösségek — emelkedtek az országos nemességet megközelítő társadalmi szintre. Ilyenek a jobbágyfiúk, tizlándsásók, feltételes (conditionalis) nemesek, praedialisták, szepesi nemesek, szepesi aranyadózók. A kiegyenlítés folyamata néhol egyes időpontokhoz rögzíthető, így az erdélyi nemesség 1324-ben, a szepesi aranyadók 1330 körül, a Dráván túli nemesek 1351-ben nyerték el az országos nemesség „arany és igazi” szabadságát. Amikor méltatom Sinkovics idejekorán fejtegetett nézeteit az *alsónemesség kiszélesüléséről* Károly Róbert és Nagy Lajos idején, két ponton aggályom is van. A conditio ugyanis az okleveles gyakorlat szóhasználatában nem feltételt, hanem kötöttséget jelentett, éppen alapvető ellentéte volt az országos nemességnek. A praedialistáknak pedig legfeljebb egy részére terjedhetett ki a felemelkedés, éppen elhatárolásuk, külön réteg és szervezet gyanánt való megmaradásuk volt az egyház sikeres törekvése.

Nem becsülte túl az országos nemesség helyzetét Eckhart Ferenc, aki hangsúlyozta, hogy amit a köznemesség elérhet, kiváltságainak, az aranybullának megerősítése, ami 1351-ben következett be a Nagy Lajos nápolyi, dinasztikus háborúban szerzett érdemei elismerése fejében. Az 1351. évi dekrétum XI. cikkelyét ideje szövegszerűen adnunk: „Ugyanazon nemesek kérésébe is beleegyeztünk: hogy az országunk határai közt lakó valódi nemesek még az országunk határai közt fekvő hercegi tartományokban levők is, megannyian ugyanazon egy szabadsággal éljenek.” A történeti fejlődést és a historiográfia nézeteit ismerő jogtörténész ezt a jogforrást sokoldalúan értelmezte: Az új nemesség biztosított jogaival és érvényesülésének eszközével, a megyével nemcsak a várjobbágyokra, hanem minden más katonáskodó elemre is nagy vonzerőt gyakorolt. Minden hadakozó réteg részesévé kívánt lenni. A szepesi lándzsások, akiknek helyzete nagyon hasonlított a várjobbágyokéhoz, a turóci és a lipthói jobbágyfiúk, akiket királyaink hadi szolgálat teljesítése végett telepítettek le addig hasznot nem hajtó területen, a vágvidéki határvédő székelyek, a besenyőknek és kúnoknak, de más idegeneknek is katonáskodó birtokos elemei, mint a szász gerébek és az oláh kenézek a XIV–XV. század folyamán beolvadtak a magyar nemesség egységes rétegébe. Ezen a nagyívű fejtegetésen belül konkretizálta Eckhart a XIV. század eseményeit: Az anyarságban kialakult nemesi rend joga Erdélyre is kiterjedt, mikor 1324-ben a király az ottani nemességet is felmentette

az eddigi szolgáltatások alól. 1351-ben pedig a drávántúli, szlavóniai nemesség szabadult meg a nyest-bőradó fizetésétől és így egyenlővé vált a magyar nemességgel. Mindez elemeknek egybeolvadását Nagy Lajos siettetni akarta, amikor az 1351:11. tc.-ben a nemesek kérésére hozzájárult ahhoz, hogy „az ország határai közt élő összes nemesek, országunk határain belül lévő hercegi tartományokban is ugyanannak a szabadságnak örvendjenek”.

Ilyen elemzés és fordítás alapján hangsúlyozta Eckhart, hogy a törvény nem a főurak és a köznemesség szabadságának, hanem az egész magyar birodalom területén élő szabadok nemességének azonosságát akarta hangoztatni. A jogi és társadalmi különbségek kiegyenlítődése azonban még hosszú időt vett igénybe. Eckhart azáltal is megvilágította a felfogásához figyelembe vett elemeket, tényezőket, hogy milyen irodalmat vett alapul. Az 1351. XI. tc. helyes értelmezését szerinte először R. Kiss István adta 1932-ben, és fontos megállapításokat tett a nemesi rend egységesüléséről az országos és partikuláris nemességet tárgyaló Fekete Nagy Antal 1937-ben. Mégis egy emberöltő elmúltával Bónis György a 10 kötetes magyar történeti szintézis számára írva némileg eltért Eckhart Ferenc nézetétől: A nemességnek összefogása adta meg erejét, egyelőre még csak a vármegyében. Országos méretű akcióra csak egyszer nyílt módja: a nápolyi hadjáratok után, amikor vére hullására és hűségére hivatkozva az országgyűlés összehívását és az 1351. végi dekrétum kiadását kívánta. Ennek 11. cikkében Lajos az összes nemesek kérése alapján mondja ki, hogy „az országunk határain belül élő valamennyi igaz nemes, az ugyanazon ország határain belüli hercegi tartományokban is, egy és ugyanazon szabadságnak örvendjen”. Az utolsó szavak csengése Werbőczy Hármaskönyvének híres tételére emlékeztet, de korántsem azonos vele. Ez időben a király öccse, István herceg viselte Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és — rövid ideig — Erdély hercegi címét. A „hercegi tartományok” nemesi kiváltságaikra nézve elmaradtak a szűkebb Magyarországon élők mögött; az ő egyenlőségüket mondotta ki a törvény. Ezt az értelmezést támasztja alá a következő törvénycikk, mely a kamara haszna fizetésére nézve egységesíti a Dráva és Száva közti, a Pozsega és Valkó megyei nemesek és a törzsszörzägbeliek kötelezettségét, s amazokat felmenti a collecta meg a hagyományos „bánszoloszmája” nevű nyestbőradó alól.

Bónis ezt az 1351. évre koncentrált fejtegetést azzal folytatja, hogy egyenlőségről a valóságban alig is lehetett szó, mert a törvényben deklarált „egyenlő szabadsággal élő” nemesi rend gazdasági-társadalmi tekintetben több rétegre bomlott. Ezzel egyetértve kell utalnom még utóbb arra, milyen jellegű volt a Bónis által feltételezett nemesi kezdeményezésre összehívott országgyűlés. Most azt kívánom megemlíteni, hogy Bónis felfogását is alátámasztják rendelkezések, viszont Eckhart rétegzettebb felfogását a rendelkezéseken túl dús státusperes anyag támogatja meg. Magam itt hozzájuk fűzném azt az álláspontomat, hogy ezek a szabadságok azért lehettek ezúttal a közép-nemesség (a XII. cikkelyben is: valódi nemesség) céljai, mivel az *Aranybulla* kora óta lejátszódott társadalmi átalakulás és a „nobilis” szó jelentésváltozása következtében a nemesek jóhiszeműen szabadságlevelüknek tekinthették, azt gondolván,

hogy róluk volt szó az 1222-es bullában. Ezúttal nem tudta már az egyház megnyergelni az Aranybulla szabadságait, a király maga adta azt ki, sőt az új politikai vonalat jelzik a nemesség érdekében az egyházat megszorító pontok is a törvényben. Mindezt azonban csak bő tárgyalásban lehet kifejteni. Legfrissebben Makkai László a törvény hagyományos bemutatására kapott mondatnyi helyet: A világi földesurak jogilag egységes nemességet alkottak, az „una eademque nobilitas” elvét először 1351-ben mondták ki törvényesen.⁴

A jogtörténeti vizsgálódást a társadalom- és a településtörténeti kutatás is igazolja. A századelőn Illés József megállapította, hogy a *várjobbágyság* osztálya (*iobagiones castri*) egész állásában legközelebb lévén a politikailag szabadokhoz, nagy többségében felszállt a nemesi rendhez, helyesebben egy nívóra helyezkedett a kissé lesüllyedt köznemességekkel. Az Anjou-korban ez a folyamat folytatódott s miután a várjobbágyság utolsó maradványai is eltűntek, lezárásához ért. Szabó István már az 1300-as évre megfogalmazta, hogy a várjobbágyság tömege az egész országban a kismemesség rendjébe illeszkedett. Ezeket az írókat igazolta az Ung vármegyei eset: 1298-ban a nádor várjobbágyot királyi *serviens*sé emelt, s ezt 1317-ben a király megerősítette. Ugyanabban a vármegyében 1308-ban várjobbágyok örökölt birtokát említik. 1311-ben Károly Róbert három *castrensis*t birtokával együtt emelt a nemes várjobbágyok közé. Igaz, hogy előfordult a Zágrábhoz tartozott horvát várjobbágynemzetségek földjeinek, birtokainak püspöki kézre jutása, amiket a király kénytelen volt átengedni a foglalónak jogos tulajdonul, és ezek a várjobbágyok is püspöki hatalom alá jutottak (1314). A kategória átmeneti megmaradását sajátos megyei szerep (1314. Abaúj vármegye megidéz *per iobagiones castri*) biztosította. Bónis György ezért a tárgyalat korra nézve is megkülönböztette az országos nemestől a várjobbágyot mint helyi és feltételes nemest, amely típusnak különleges szolgálata az Anjouk alatt sem szűnt meg. Károly Róbert 1326-ban még elhatároltatta a Pozsony vármegyei Ilka várjobbágyságának birtokait. Bónis azt a körülményt, hogy I. Károly alig osztogatott nemesítő oklevelet, hű főuraira alapozott uralmával magyarázta. De hozzátehetjük, hogy éppen a várjobbágyok soraiból emelt nemessé egyeseket. 1327-ben Hont vármegyei várjobbágyokat birtokukkal *emelt a nemesek sorába*. 1333-ban Heves megyei várjobbágyokat és várnépeket (*iobagiones et conditionarii castrenses*) nemesített. I. Lajos ezt a politikát folytatta, 1351-ben nemesített a varasdi várjobbágyságból, tehát éppen a nagy nemesi siker esztendejében. De nemcsak a tevőleges, hanem a *hallgatólagos emelkedés* is lényeges. Engel Pál fontos megfigyelése, hogy a XIV. század folyamán valamennyi várjobbágyság egyenjogú tagja volt Ung vármegye nemesi társadalmának, s ott semmi nyoma sincs annak, hogy bárki firtatta volna származásukat és birtoklásuk jogosságát.

Ezt Engel azzal magyarázza meg, hogy az ungi várjobbágyok e típus „nemesi” rétegéhez tartoztak, akik öröklött joggal bírt földjüket a várszervezet szétesése után nemesi joggal tartották meg. Idevág Bónis egy felhozott adata, hogy Lajos király alatt az Ilkaiak tudományvétellel igazolták, miszerint ősük Imre királytól kapták szabadságukat, ami-

nek alapján nemesnek tekintették magukat. Így bár szerényebb birtokú, de katonáskodó elemek olvadtak a királyi *serviensek*ből lett nemesi rendbe. Akiknek ez nem sikerült, a várnépeknek, jobbággyá süllyedtek. Földjük királyi adományként az országos nemesség tagjaié lett. 1357-ben így jutott a Balaton mellett fekvő Lovas birtok, egykor Zala vármegyei udvarnokok és királyi ágykésztítók (*uduarnicorum et lectisterniariorum*) földje (*possessio uduarnicalis*) Lőrinc fia László mester borsi ispánnak és testvérének, Jánosnak. A nemesek *királyi serviens* eredetét — mint rétegét vagy mint egyedekét — annál inkább kellett hangsúlyozni, mert bizonyos nemesek magánkötelékekbe (*servientes suos*) is süllyedtek. Karriert jelentett viszont a *serviens* regis gyakori emlegetése Becsei Imre esetében, aki aligha volt eredetileg nemes, csak azzá emelkedett a Becse-Gergely nembeliek Becse birtokának zálogba vevésével (1308), mint azok nőgón lett rokona. Így nyerte el a birtok és a nem nevét (*dictus Bechey*).

Az *erdélyi nemességet* és rétegeit 1302-ben külön emlegették (*nobilibus predialibus et de qualibet generatione provincialium septem castrorum*), és ezt 1325-ben át is írták. Károly Róbert király 1324 végén kiváltságlevelet adott az erdélyi nemeseknek vagy királyi *serviensek*nek. Hivatkozva a neki tett nagy katonai szolgálatokra, felmentette őket bármiféle rendkívüli adó (*collecta*) és a király, a vajda megvendégelése (megszállás) alól, illetve pontosan meghatározta azokat a szolgáltatásokat, amelyeket az Erdélyben járó királynak a nemesek és népeik teljesíteni kötelesek. A vajdának járó szolgáltatások alóli szabadulás emelte fel a kisebb rangúnak tartott erdélyi nemességet a szűkebb Magyarország nemességének nívójára. A privilégiumot 1326-ban átirták. Ettől azonban külön állt az erdélyi szászok saját öröklődő előkelőinek, a *gerébeknek* jogállása (*gerebiatus, gerebionatus, grebionatus*), ami területhez is kötődött (Vízakna, Körös), de nem érthető a comesi ranggal jelölt területi (szebeni, besztercei) autonómiához. Az *aranyadó szepesiek* a XIV. század derekán már nemesként szerepelnek (1351: *cum nobilibus auri datoribus*, 1354: *nobiles auridatores*). Szlavóniában 1336-ban is szerepelnek nemes várjobbágyok (*nobiles iobagiones castri*), jogállásuk a múltba és előre is mutat. 1340-ben a varasdi ispán egy, a megelőző zavarokban birtokát veszített urat újraneemesített, és birtokait visszaadatta. A katonáskodó besenyők útját jelzi a nemességbe, hogy Bessenýő Gergely besenyő földet kívánt visszaszerezni a hadakozni kötelesek földjeihez (*ad terras Byssenororum antiquo more exercituare debencium*) és más besenyő földet kívánt elnyerni adományul 1345-ben.⁵

Külön kérdés, hogy milyen törvényhozói szerep jutott a köznemességnek a saját jogait megerősítő jogszabályok létrejöttében? Erre közvetett nyom az, hogy Nagy Lajos király a megpecsételt törvényt a *megyék közönségének megküldte kihirdetés céljával*. Így — s ez jelzi a megőrzés fontosságát a megyei nemesség szemében — az 1351. évi dekrétum több példánya maradt fenn, a vármegye megjelölésével, amelynek a királyi kancellária megküldte. De a Perényi család levéltárában olyan példány is fennmaradt, amelynek hátán nincs nyoma kancelláriai expedíciónak. A törvény lényegében az 1222-i Aranybulla és a benne foglalt nemesi alapjogok megerősítése volt. Ebből is következett, hogy a

kiadásban a királynak jutott a döntő szerep. Bizonyos szerkesztés mégis mutatkozik az új kiadásban, bár az általában tiszteletben tartotta a csak annak idején aktuális, 130 évvel később már érthetetlen II. András-féle engedményeket is. Ellenben egy cikkelyt, pontosabban annak egy részét tudatosan hagyta ki az uralkodó — és ezt Eckhart Ferenc több írásában is hangsúlyozta —, ti. hogy a fiúörökös nélkül elhalt nemesnek szabad végrendelkezési joga legyen birtoka felett. E helyett annak kimondásával, hogy a nemzetség örököljön utána, Lajos a köznemesi nemzetségek megerősödését vagy éppen kialakulásának útját egyengette. Ez az úgynevezett „ösiségi törvény” azonban nem hozott újat, hanem a szokást szentesítette. Lényegében így látja ezt mai történetírásunk is. Engel Pál szerint I. Lajos 1351-i törvénye nem volt birtokjogi reform. Ha a nemes fiúutód nélkül halt el, birtokrésze legközelebbi atyafiára szállt, ha pedig ilyenek nem léteztek, földjének a királyra kellett háramlania. A Károly Róbert idején kialakult gyakorlatot I. Lajos nevezetes 1351-i törvénye szentesítette.

Fügedi Erik az Anjou-dinasztia új birtokpolitikájáról ír. Ezt folytatta Lajos előbb a nova donatio bevezetésével, majd a fiúsítás gyakorlatának kiszélesítésével. Furcsa paradoxon Fügedi szemében az, hogy éppen Nagy Lajos szentesítette az ösiség alapjának tekintett 1351. évi törvényt, amely ellentétben állt saját, a nemesség öröklési jogát korlátozó intézkedéseivel. A nemesi tulajdonformának ezt az Eckhart, Engel, Fügedi írásaiban adott datálását az oklevelek igazolják. I. Károly 1341-ben vizsgálta az egri káptallannál, hogy a Kraszna vármegyei Csiszér falu Csaholyi Péter fia János ösi örökös birtoka, ősi öröksége-e? Ugyanazon a tavaszon a nádor vizsgálta Pilis és Pest vármegyei szolgabírákkal, hogy a Zahyus-birtok (a későbbi Tápiószecső) örökösödés jogán illeti-e meg Gyarman fia Petőt? 1350-ben egy Pozsony vármegyei birtok nemesnek zálogba adásakor kellett hangoztatni, hogy a földet a nemes tulajdonos őseitől bírta örökölni (hereditarium ab ovo suo). Mivel ráadásul más szentistivánnap vagy máskor tartott országos gyülekezésnek nincs nyoma Lajos korából, amin végzést, törvényt hoztak volna, a király törvényhozási politikájáról pusztán ebből a jogforrásból tudunk. Nem véletlen elszólás, hanem megfontoláson alapuló megfontolás lehetett, hogy Pór Antal ezt az országgyűlési végzést Lajos rendeletének nevezi.

Eckhart Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy a törvény szövege szerint az „ország előkelőinek és nemeseinek gyűlése és összessége” mint kérelmező járult a király elé és hivatkozva a nápolyi érdemekre eszközölték ki az Aranybulla megerősítését, amihez a király alattvalóinak nyugalomára és hasznára más „szabadságokat” is fűzött, és pedig — szavai szerint — „anyánk akaratából és báróink tanácsára”. A lengyel Erzsébet anyakirályné felelősnek érezhette magát András fia haláláért, a kincstár megcsappanásáért, ezért valóban javasolhatta az engedményeket. A törvény szövegében és kibocsátásában a köznemességnek aktív szerep nem jutott, hanem a királyi család és a tanács szava számított.

Ezért a törvény szövegéhez való ragaszkodás sem volt kötelező az uralkodó számára. Így Lajos feladta azt a cikkelyt (1351: VI. tc.), hogy a tizedet ezután természetben

szedjék be. Beavatkozott ugyanis a pápa, és ezért már 1352-ben Lajos a cikkelyt visszavonta, s a tized pénzben történő fizetését rendelte el. Ehhez nem kérte ki a nemesség véleményét, csak vívódása eredményéről, mint döntésről tájékoztatta. Szeptember 20-án ugyanis levélben értesítette a veszprémi egyházmegye területén tizedfizetésre kötelezett nemességet és bármiféle conditiójú lakosságot, tehát nem is a nemesi vármegyét, hanem a végrehajtásban érdekeltet, hogy ráeszmélt a maga és alattvalói lelki kárára és saját illetéktelenségére a tizedügyben, ami azt jelentette, hogy a budai országgyűlésben a korábbi szokást megváltoztatva rendelkezett. Fontos itt a törvényhozási fórum megjelölése: „in congregatione nostra Bude, ubi nostra residentialis curia celebrata”, amiben megkerülte a nemesek gyülekezését, magát és curiáját állítva annak helyébe. Ugyancsak a száraz vámok (1351: VIII. tc.) eltörlése tekintetében nem érezte kötve magát a király és kivételeket engedélyezett. A nemesség inkább volt a királyra utalva még mozgalmát tetőpontján is, mint fordítva. 1351-ben a nádor a szokottnál nagyobb élelmiszeradót (collectam victualium) szedett a Sáros vármegyei nemesektől nádori közgyűlés idején. Ezt a király megtiltotta, meghagyva, hogy azon a szinten kell megadni ezt az adót, mint Károly Róbert idején és más elmúlt években.⁶

Az 1351. évi törvény bármely tüzetes analízise sem oldhatja meg magában a *fejlődés tényleges menetének* kérdéseit. Az ilyen dilemmák vezették Eckhart Ferencet máig tanulságos általános fejtegetéseire: a régi jog elmúlása és az új jog keletkezése a társadalmi szervezet megváltozásának eredménye. Alkotmányfejlődés semmiképpen sem magyarázható, mint azt elsőrendű jogtudósok is elismerték, a jogi fogalmak fejlődéséből. Társadalmi elváltozások, gazdasági és művelődési eltolódások sokkal fontosabb előidézők e téren, s ezek áttekintésére, szövevényük kibogozására a történész alkalmasabb, mint a csupán csak axiómákat szem előtt tartó jogász. Később megállapította Eckhart professzor, hogy a magyar oklevelek a tárgyalt évszázadban annyira egyformák, hogy nagy tömegű oklevél átnézése szükséges ahhoz, hogy új jogi tételt tudjunk levonni, valamivel előbbre vigyük a tudományt. Ez azonban nem menti fel a jogtörténészt attól, hogy az oklevelek ezreiből ki ne keresse azokat, melyek felhasználhatók egy-egy monográfia megírására. Még utóbb Eckhart Ferenc vallotta, hogy törvény és oklevél olyan viszonyban állnak egymással, mint jogi program és jogi élet. A jogi tények és ezek alapján a jogelvek az oklevelekből ismerhetők meg. Ha az oklevél ellentmond a törvénynek, úgy utóbbi mindig mellőzhető. A jogtörténeti kutatás ilyen elvi megállapításai már eleve sebezhetővé teszik az 1351. évi törvény általános hatásának téziséit és szükségessé a mindkét Anjou királyunk korabeli okleveles anyag elemzését. Ennek egy-egy értékes csoportja éppen *nem az országos, hanem az egyházi nemesek viszonyairól, törekvéseiről* tájékoztat. A somlyóvásárhelyi apácáktól függő elemek közt 1329-ben világosan megkülönböztették az egyházi nemeseket (iobagones tam exercitantes) a szolgáló jobbágyoktól (iobagiones ... quam populares). 1331-ben Drugeth Jánosnak Zala és Veszprém vármegyék közgyűlésén kellett foglalkoznia az apácák és iskázai nemes jobbágyaik vitájával. Az utóbbiak képviselője,

Mihály nemes követelte, hogy az apácák adják ki nekik a királyok adta szabadságukról szóló levelet.

A nádor salamoni ítéletet hozott: V. István oklevelét az apácák megtarthatják, de arról hiteles másolatot kell adniok a nemeseknek. Ha pedig az apácák a nemeseket szabadságaikban korlátoznák, vagy a nemesek nem teljesítenék a kolostor iránti köteles szolgálataikat, egyforma összegű fizetésre kötelezi őket. Ez az epizód arra is példa, hogy országos nemesek közgyűlésén egyházi nemesek is részt vehettek. Ilyen eset az 1346. augusztus 31-i, Székesfehérvárt kiállított oklevélből is kiviláglik: egyházi nemes jobbágy jelen volt nemesi közgyűlésen. Ellenkező előjellel is hozható példa: ugyancsak 1331-ben Henrik veszprémi püspök nemes jobbágysai (egyházi nemesei) Nova faluban tartottak congregatio generalist, igazságszolgáltató céllal. A bíraskodásba azonban ott önként megjelent országos nemesek is társultak (unacum probis et nobilibus viris regni Hungarie). Az egyházi és országos nemesek előtt adta elő panaszt a püspök Saul fia Salamon, a veszprémi egyház egyik nemes jobbágya ellen más nemes jobbágyok és a püspök birtokainak elfoglalása miatt. Saul fia Salamon azonban dacosan eltávozott a közgyűlésről. Az egyházi nemesség csatlakozókkal is gyarapodhatott: 1326-ban Füredi János és György vásárolt és más eredetű birtokrészekkel együtt kívántak egyházi védelem (tutela ecclesiastica) alá helyezkedni, s ezért a veszprémi egyház harcoló nemes jobbágyaiként (ut nobiles iobagiones seu exercitiales) léptek szolgálatba. A szöveg hasonlatos az országos nemessé emelés formulájához: „in numerum et cetum iobagionum nobilium seu exercituum eiusdem ecclesie ... perhemniter” léptek.

1330 utolsó harmadában Károly Róbertet egy a veszprémi püspökséggel kötött Zala vármegyei birtokcseréje foglalkoztatta: az ott élő Absolon fia Antal azzal vádolta Henrik püspököt, hogy veszprémi püspöki udvarnoknak kezdi tekinteni és condicionális szolgálatra űzi, pedig már őseinek is nemesi és királyi serviensi jogcímen tiszta és nem valamiféle szolgálai kondícióval bemocskolt birtoka volt ott (titulo pure et non aliqua conditione servili maculate nobilitatis et regalium servientum). A vizsgálat Absolon fia Antal igazolta, a király tehát prelátusai és bárói tanácsára megerősítette birtokában és nemességében. Pedig valójában ez esetben társadalmi emelkedésről van szó: Absolon ispán (comes) 1315. és 1319. évi adatok szerint Zlandus veszprémi püspök nemes jobbágya volt, akinek a főpap Szárberényen földeket adományozott, de István püspök ezeket Absolon fiaitól visszavásárolta. Mégis a vételár útján valahogy gyarapodtak, emelkedtek. Egész persorozat foglalkoztatott 1331/33 során Szepezd nemeseinek ügyével, akik között volt veszprémi püspöki serviens és Zala megyei nemes egy családban. Birtokperben eskütársaik nemesek voltak. Amikor egyiküket megyei közgyűlésen királyi registrum alapján nemes várjobbágyának állították, kijelentette, hogy országos nemes, illetve a királyi serviensek sorába tartozik (de cetum ac numero aliorum nobilium regni et sexvientum regalium). A veszprémi püspök viszont harmadik kategóriába sorolta őt: egyháza harcoló nemes jobbágya (nobilem iobagionem ... ecclesie sue ... exercituantem). A feleknek a király előtt kellett álláspontjukat bizonyítaniok, vajon tiszta nemesség-

gel (clara nobilitate) rendelkezik-e Szepezdi. Károly Róbert azt kívánta tisztázni, vajon Szepezdből való néhány nemes (quidam ex nobilibus) tudomása nélkül (absque scitu) lépett-e a veszprémi egyház szolgálatába, s mi az egyházhoz csatlakozottak kondíciója? Ehhez kíváncsi volt arra, hogy rokonaik nemesek-e vagy egyházi jobbágyok?

Az uralkodó tehát némi gyanúval nézte országos nemesek esetleges egyházi szolgálatba lépését. A király vizsgálatot indított, hogy országos nemes mivoltuk ellenére birtokaikkal együtt egyházi szolgálatba akarja-e kényszeríteni Henrik püspök őket, s meg is állapították, hogy valódi, országos nemesek (veros nobiles semper extitisse et in numerum et cetum ceterorum regni nobilium fuisse). A hármass *státus-vita* meglepő módon mégis a felemelkedő bukásával végződött: XIII. és XIV. századi oklevelek Szepezd birtokosait egyházi nemes jobbágyoknak mutatták, tehát jobbágyi jogon tartoznak a püspökséghez (iobagiones seu populos ecclesie... nurquam de numero et cetum nobilium seu servientum regalium extitisse, sed semper ad eandem ecclesiam ... iure iobagionario pertinuisse). A státusában vitatott Szepezdi egyenesen István első király óta vallotta őseit országos nemesnek és másutt élő nemes vérrokonait emlegette. A püspök viszont Szepezden élő egyházi jobbágy rokonokat állított szembe. A végső bizonyítás előtt a Szepezdiek megtörttek: belátva, hogy aki természetes ura ellen tör, isteni rendelkezésekkel száll szembe, ezért mint nemes jobbágyok földestől visszatértek Veszprém egyháza szolgálatába. Mégis néhány hónappal később királyi parancs folytán ezeket a Szepezdieket a zalai ispánnak kellett mint nemeseket védelmeznie Henrik veszprémi püspök támadása ellen. Más esetben, 1333-ban vizsgálat állapította meg, hogy bizonyos Csaba faluban élők, bár ősi időtől fogva a veszprémi egyház kondicionáriusai, ilyen jellegű birtokukkal az egyháztól elszakadtak, és világi személy védelme alá helyezkedtek. Ez a familiárisként szabadulni akarás nem sikerült, eltiltották őket az egyházi birtok haszonvételeitől.

A Kál völgye is ad érdekes példákat. 1339-ben tucatnyi emberről állapították ott meg, hogy emberemlékezet óta nemesek és birtokrészüket a valódi nemesek jogán birtokolják. 1341-ben azon a tájon folytatott birtokelhatároláskor néhányan ismerték csak el, hogy királyi jobbágyok, általában viszont nemeseknek állították magukat. Az utóbbiak helyzetét (libertate seu liberatione) újra megvizsgálták s ekkor 2 ősi nemest ismertek el (primitus predecessores ... nobiles veros), 13 továbbit meghagytak nemesi szabadságában (in nobilitatis libertate), 68 viszont végül elismerte királyi birtokon élő királyi jobbágy voltát. 23 további azt vallotta, hogy oklevéllel nemesített (instrumentaliter nobilitatos), 3 személy beszélt saját szerzett földcsekjéről (terre particulas comparatas). Találtak 5 udvarnokot, 19 valódi nemes várjobbágyt (veros nobiles castrenses iobagiones) vallotta magát, 13 pedig ősi valódi nemesnek (veros nobiles ab eorum predecessores), aminek okleveles igazolására utasították őket. Nemcsak a *státusok vitatott volta*, hanem a *sokféle nemesi árnyalat* meglepő Károly Róbert uralmának vége felé. Az országos nemesség státusvédelmére utal, hogy Zala megyei nemesek és a veszprémi káptalan egy birtokcseréje alkalmával az ispán és a szolgabírák az egyházi jobbágytelekrészre telepedett személyek nemesi birtoklását

(secundum primam nobilitatem iuxta regni consuetudinem approbatam) szükségesnek tartották kinyilvánítani, ne-hogy egyházi nemessé süllyedjenek. Ilyen társadalmi mobilitás, státusviták előzték meg tehát Lajos király törvényi szabályozását. Mindez a törvény célzatát árnyaltabban világítja meg. De a társadalmi küzdelem hullámozását a törvény is csak csillapíthatta, nem szüntette meg. Még 1369-ben is előfordult, hogy László veszprémi püspök pert indított az országbíró előtt Naztrei Miklós ellen, mert az püspöki nemes jobbágy léte — amely helyzetben apjával emberemlékezetet meghaladó idő óta élt — nemesként kivonta magát az egyház szolgálatából, s azt állította, hogy a naztrei birtokon oklevéllel biztosítottan telepedett le, a gőg betegségével megtagadva kondícióját. A perben bemutatott oklevelek szerint ugyan Naztrei Miklós a zalavári monostortól nemes jobbágyi címen és census fejében kapott birtokot cserélte 1348-ban a veszprémi püspöki Naztrera, királyi védnökét az uralkodó lemondatta. Így a birtokokat visszacserélték. Más szóval ez az országos nemességbe emelkedés nem sikerült.⁷

Az 1351. évi törvény keletkezésénél és értelmezésénél a kutatások joggal terjedtek ki a jogtörténeti és a szociológiai jellegű megfigyelésekre. A további fejlemények megértéséhez is tisztában kell lennünk azzal, hogy a meglévő törekvések talaján született törvény sem automatikusan érvényesült. Továbbra is eltért a törvénytől a normarendszer és a társadalmi valóság. A jogi szabályozás céljait érvényesítő vagy éppen törvényrontó szokást megvalósító *perekben dőlt el*, mely családoknak sikerült *felemelkedni az országos nemességbe* vagy éppen addigi átmeneti, *anakronisztikus helyzetüknél mélyebbre süllyedtek*. Kollektív sikert jelentett 1352-ben a Fejér vármegyei nemes besenyők számára, hogy I. Lajos király őket Alapi (de Olop) Tombi fia Tamás és Rekeztu-i Kanch János ottani besenyők kérelmére valódi, országos nemessé (in cetum, numerum et catervam verorum nobilium regni nostri) emelte. Nem egyszerű cím, hanem tényleges rang változását hangsúlyozta 1354-ben Lajos király, amikor Zimáni Beke fiát Istvánt és két unokatestvérét a birtokaikkal együtt fölszabadította a várjobbágyi kötelek alól, és megneemesítette azok hűsége, szolgálati jutalmául, királyi kegyként. Ebben az oklevélben a várjobbágy-ság népi állapotnak számított az igazi nemességgel szemben (a popularitate et consorcio iobagionum castrensium ... in cetum, numerum, collegium et catervam verorum nobilium regni nostri), sok szóármalattal hangsúlyozva a testületek különbségét. Ugyanebben az évben István szlavóniai herceg nemessített meg morouchai nemes várjobbágyokat. 1356-ban a körösi vár egy nemes jobbágya Körös vármegyei birtokosnak számított. 1358 végén is előfordult földbirtokos fölemelése várjobbágyi szolgálatból (a servitute conditionaria castri) a nemességbe, ami szintén a minőségi emelkedést hangsúlyozza. Ezt a szolgálat jellege egyértelműbbé teszi, amikor 1360-ban királyi solymász nemes várjobbágy megneemesítésére került sor. Ugyanebben az évben Csáfordi Domokos horvát-dalmát báni ítélőmester kérésére az uralkodó egész családját kiemelte a soproni várjobbágy-ságból, megneemesítette. A Turóc vármegyei Vendégi Dávid királyi allovázmesternek tekintélyes rangja ellenére szükséges volt, hogy Lajos formálisan felmentse az árvai birtok után járó

lándzsás kiállításának kötelezettsége alól, amikor családostul megneemesítette. Viszont tényleges rangemelkedés volt a királyi ör, speculator nemesítése Vas vármegyében 1364-ben. A nemesség határát elérő régies elemek éltek Somogy vármegyében (1372: nobiles iobagiones reginales exercitantes de Busu et de Belch; 1374: iobagiones exercitiales domine regine de Bylch). Ugyanis a katonáskodás a nemesség feltétele volt.

1379-ben Nagy Lajos birtokadomány, nemesítés alkalmával hangsúlyozta a harcosok száma növekedését mint célt (ut numerus augeatur bellatorum). Az egykori királyi servisek és várjobbágyok összeolvadását a hadi szolgálat ellenében elnyert adómentessége egyengette. Ez a politika az Anjou-éra végéig folyt. Az 1380. évi nemesítés Turóc vármegyére vonatkozó királyi adománylevelét 1384-ben írta át hiteleshely. Három nagy támogató (országbíró, királynéi tárnokmester, Heves vármegyei alispán) ajánlása és a tett szolgálatok alapján Péter fia Bálint herendi királyi jobbágyot ura Veszprém vármegyei telek adományozásával nemesítette meg 1382. július 11-én. Ugyanebben az évben a király több kondicionális nemes országos nemessé emelt Árva és Liptó vármegyében. De nemcsak a hadi szolgálat tehetett nemessé a társadalom szemében, hanem a megyei megbízatás is, ha ti. valamely vármegyei bíró várjobbágyot küldött ki eskütétel meghallgatására, azaz nemesi feladat elvégzésére. Így tűnt ez akkor is, ha a megyei hivatalos kiküldött (testimonium provinciae) mellett szerepelt csupán a várjobbágy. Ilyen esetek 1348–1365 között előfordultak Nógrád, Abaúj, többször Veszprém vármegyében (homo castri, iobagio castri). A maradvány várjobbágyréteg ilyen elemei a nemességbe emelkedtek. Más elemek viszont kihalás útján sietteték a réteg elfeledését. 1344-ben I. Lajos egy örökös nélkül meghalt nógrádi várjobbágy birtokát adományozta el. 1362-ben mag nélkül elhalt várnépek (homines castrenses) Abuyn nevű birtokát (Baranya vármegye) adományozta el a király. Voltak esetek, amikor *még nem dőlt el, csak remény csillant* a felemelkedésre. Így, amikor Donch Zólyom vármegyei ispán hadiszolgálatért malomhelyet és hozzátartozó földet adományozott conditio nélkül 1331-ben. Régi típus konzerválását jelentette, amikor a király 1339-ben megerősítette a Moson vármegyei Kátából való Lőrinc, János és Miklós spiculatek szabadságát és felhívta a mosoni ispánt, ne korlátozza őket jogaikban. Ezt még 1383-ban is átírta hiteleshely. De *ellenkező tendenciák is voltak*.

A talán Pest vármegyei Bessenyőn 1365-ben került sor nemesség kétségbevonására és esküvel való igazolására. 1366-ban a nádor foglalkozott azzal a vitával, vajon egy föld (Marcelháza, Pozsony vármegye) udvarnoki-e vagy nemesi? 1368. április 28-án I. Lajos megparancsolta Miklós erdélyi vajdának, hogy az erdélyi nemesek legközelebbi gyűlésén vizsgálatot tartson arról, hogy az inakházi összes lakosok nemesek-e, amint állítják, vagy pedig pristaldusok, amint Dobokai László állítja. Még az évben a király ítéletet hozott és eladományozta a Doboka vármegyei Inokháza birtokot, amely dobokavári pristaldusoké vagy proclamatoroké volt, nem ismerve el országos nemességüket. 1375-ben Gömör vármegyében folyt rendi pör, nemesség kétségbevonásáról, amiről az országbíró állított ki oklevelet. 1381-ben

Garai nádor bizonyította, hogy Kissági Gergely mint proclinator látta el officiumát, ahogyan köteles volt. A Nyitra vármegyei hatóság ugyanabban az évben közgyűlésen bizonyította, hogy a Kisságiak kikiáltói szolgálatra vannak kötelezve, nem pedig nemes várjobbágyok. 1382-ben a nádor Kisság birtokot, mivel birtokosai kikiáltói szolgálatra vannak kötelezve, nem pedig, mint állították, nemes várjobbágyok, megítélte annak a nemesnek, aki azt a királytól adományul kapta. Ez a vesztesek lesüllyedését okozta. Az országos nemesség korlátozásának útját egyengette Lajos király, amikor ellenőriztette Liptó vármegye nemeseinek birtokleveleit, és az elfogadottakat regisztrumba íratta. Lazan conditionális föld esetében éppen a birtoklás jellege érdekelhette. Ezt a tendenciát fejezi ki, amikor számontartják, hogy jobbágytelken nemes ember lakik (1366), amikor birtoktalan nemeseket jegyeznek fel (1381). Ha korábban létezhetett is sokrétűség az uralkodó osztályban az alapvető egység elvesztése nélkül, ez egyre lehetetlenebbé vált. A birtoklását megőrző országos nemesség maradt csak a politikai jogok teljességében.

Az országos nemesség ügyel-bajjal kiterbélyesedett, magába szívtá az uralkodó osztály különféle maradványelemeit — mégsem vált egyetlen ilyen erővé. Károly Róbert és az egyház kezdeti szövetsége, Nagy Lajos expanzív külpolitikájának egyházi támogatása ellenére a főpapság és a monasztikus rend nem adta fel külön katonai erejét, annak párhuzamos nemesi szervezetét. Az egyházi nemes vagy predialista földje éppúgy öröklődött fiúágon, mint az országos nemeseké, mutatott rá a párhuzamra Eckhart Ferenc összefoglaló értékelésében, majd a különbségeket sorolta fel. Magszakadás vagy hűtlenség esetén azonban az egyházi nemes földje nem a koronára, hanem az egyházfőre szállt vissza, aki azt hasonló kötelezettséggel másnak, nemesnek vagy jobbágynek adományozta; prediumukon kívül nemesi birtokot nem szerezhettek; mivel a predialisták nem tartoztak a király közvetlen joghatósága alá, politikai jogok tekintetében nem voltak azonosak az országos nemesekkel, az országgyűlésen nem voltak képviselve, országos vagy megyei tisztséget nem viselhettek; címerük és nemesi előnevük nem volt. Volt viszont párhuzamos szervezetük. Az esztergomi érseknek volt palatinusa és udvarbírája, az utóbbi előtt egyezkedtek a prediálisok. Az érseki nádornak volt albirája, aki eljárta az érseki nemes jobbágyok ügyeiben a vidéken. Érseki exercitialis iobagio névvel is előfordul ez a típus. Az egyházi nemesek érseki szervezete Esztergom és Pozsony megyékben virágzott 1328–1380 közti adatok szerint. De az északi tájon a garamszentbenedeki egyház is rendelkezett „jobbágyokkal”, akik előbb servientes regis voltak — tehát biztos egyházi nemeseknek tekinthetők (1355). A győri (1362–63) és a veszprémi (1324–79) püspököknek is voltak egyházi predialistái, prediális nemesei, nemes jobbágyai.

Már az itt említett első előfordulás a veszprémi püspökség immunitásjogát biztosítja a tartományúri lázongások elcsendesedése után, amely viszontagságos időben csaknem végső romlásra jutott az egyház. Ezért az ország kormányzását egészen kezébe vett király az országos bírák hatáskörét átadta a főpapnak minden vazallusa, hadakozó jobbágya, vendégjobbágya, kondicionárius szolgálja felett. Ugyancsak 1324-ben I. Károly a veszprémi egyház birtokairól kitiltotta

a nádor, bárók, mágnessok megszállását (descensus), élelemgyűjtését (victualia). Ekkor pedig a püspök servientei és szabad jobbágyai a megfelelő típus nevei. Ezek egyenlő értékét 1334-ben fejezte ki egy nádori oklevél, amely a veszprémi püspök és káptalan szabad servienteit, azaz hadakozó jobbágyait emlegeti. Az előkelő pozíciót mutatja egy 1358-ban átiratott 1289-i királynéi oklevél, amely a veszprémi káptalan szolgálatába átlépett hadakozó jobbágyok eredeti királynéi szolgálatát (condicione iobagionatus), az egyház igazi nemes jobbágyai szabadságát (libertate, qua veri, primi et naturaliter nobiles iobagiones ecclesie ... gratulantur) bangoztatta. Persze az összevetés egyértelművé teszi, hogy egy árnyalattal az országos nemesség alatt maradtak. A rájuk vonatkozó némely oklevél világosan mutatja, hogy a veszprémi püspök nemes jobbágyai élén területi ispán (comes terrestris) állt, ők generalis congregationon jelentek meg, a maguk peres ügyeivel egyházi bíróság elé járultak, de ott ülnökként is szerepeltek. Lehetséges volt, hogy nemesember hozomány és jegyajándék címén szerzett részbirtokát pénzért eladja püspöki nemes jobbágy-nak (1399-i eset). A veszprémi püspök hozzájárulásával egyháza birtokrészeit nemes jobbágyai egymásnak eladhatták (1346–51 közti eset). A nemesjobbágyi, illetve bérleti formában való egyházi földkiadás korai váltásának lehet egy 1353. évi jognyilatkozat: Mykefia Gergelyfia Gegow két birtokot a veszprémi püspökség jogán bír, az első még atyja vette bérbe, s a püspök bármikor kiválthatta, a másikat pedig prediális, illetve feudális címen használhatta. A tiha-nyi apátságnak is vannak nemes jobbágyairól szóló oklevelei (1322–45).

A nemes jobbágyok beleegyezését az apát és konventje kikérte, amikor földet adott ki örökös nélkül kihalt vendégjobbágyok földjéből vagy amikor birtokot cserélt. Nemes jobbágy rangú apátsági officiális az ispán címet viselte. A somlyóvásárhelyi apácák ősi bíraskodási immunitását Károly Róbert 1329-ben elismerte, ez az apácák hadakozó és paraszt jobbágyaira (iobagiones tam exercitantes, quam populares) egyaránt kiterjedt. Az egyházi nemesek a kolostor hadiszolgálatát látták el — a közéjük álló környékbeli nemesek viszont ragaszkodtak régi kiváltságaikhoz, s összeütközést is vállaltak a kolostorral (1362–63). Ezért az apácák patrónusaként I. Lajos megsemmisítette a korábbi apátnők által az ő függő népeiknek (condicionariis, servicialibus sive censualibus personis) adott birtokadományozásokat, nemesítéseket. A magukat nemeseknek állító vásárhelyi, szántói, lovasi, szentmártoni, iszkázi és szőlősi népeket jobbágyságra ítélte a nádor, akinek bírótársa volt a veszprémi püspök és a pozsonyi főispán, akik jól ismerték a nemes jobbágyi viszonyokat. Együtt akadályozták meg tehát az 1270-ig visszanyúló oklevelekkel, adományozott és zálogbirtokokkal rendelkezők felemelkedését. Zala vármegye földjén is voltak egyházi nemesek. 1357/58 során a zalavári apátsággal szemben mozdultak meg kondicionárius parasztok, akik hadakozó nemes jobbágy-nak vallották magukat, de a nádorba és megyébe ütköztek. Somogy vármegye földjén is felbukkantak nemes jobbágyok, exercitialis iobagio-k (1329–31. oklevelek), pl. a zselicszentjakabi monostorral kapcsolatban. Fejér vármegyében a kalocsai egyház rendelkezett nemes jobbágyokkal (1346).

A szekszárdi apátság fajszt-széki prediálisai rendelkeztek kiváltságokkal (Fejér vm. 1369). A pécsi püspökségnek nemmes jobbágysai voltak Patacon s Kesző faluban. Egymás közt földet zálogosítottak (1334). A János-lovagok magyar-szlavon perjele és dubicai ispán adott a rendház (domus) birtokában lévő földet érdemek fejében örökölhető birtokul egyházi nemesi joggal és teherrel (more aliorum fidelium predialium nostrorum sub censu ... et uno descensu). Ez is bérletbe átmenetnek fogható fel. Zágráb vármegyében is fordul elő serviens predialis (1371). Az ország másik végén 1345-ben süllyedt egyházi jobbággyá (ecclesie iobagio) Péter fia Mike kecheli nemes (Kraszna vm.), birtokát átadva az erdélyi püspöknek s fenntartására kapva egy püspöki szabad telket Zilahon, kivetés, terragium, collecta és servitiumok nélkül. A vezető réteg egésze ezek által nem emelkedhetett országos nemessé, azok egyedei egyházi szolgálatba is kerülhettek. Az egyház tehát párhuzamos szervezést fenntarthatta. Ennek zárt kereteit mind felfelé, mind lefelé makacsul védelmezte.⁹

Az 1351. év után — egyazon társadalmi törekvés tükröződéseként — szaporodtak meg az olyan ítéletlevelek, tilalmazások (prohibitio), bevallások (fessionalis), bizonyágsevek, zálogosítások, iktatások típusai, amelyek rendi szempontból vegyes házasságok birtoklási következményeire utalnak. Ez mindenesetre fényt vet a társadalmi mobilitás és a jog ellentmondására.

1358-ban Bars vármegyében foglalkozott ítélet nemtelen emberhez feleségül ment nemesleány hitbérének kiadásával. 1359-ben Vas vármegyében tiltakoztak nem nemes asszony részére ajándékozni kívánt leánynegyed kiadása (quarte filialis) ellen, aki Pető nem nemes hospes leánya volt. Borsod vármegyében ugyanabban az évben nem nemeshez ment nemesleány természetben megkapta a leánynegyedet. 1360-ban az erdélyi káptalan előtt két nemesnőnek természetben jutott leánynegyed Kethel birtokon, férjük birtoktalan (homo impossessionatus) volt. 1361-ben Nyitra vármegyében nemtelen emberhez feleségül mentő nemes asszonynak a leánynegyedét földben adták ki. 1365-ben Szabolcs vármegyei leánynegyed természetbeni kiadását még a királlyal is elfogadtatták, megerősítették, a férj homo impossessionatus, illetve jobbágy volt. 1366-ban Vas vármegyében tettek bizonyágot jobbágyhoz férjhez ment nemesasszony leánynegyedéről. 1369-ben Győr vármegye ítélte meg jobbágyhoz feleségül ment nemes asszony leánynegyedét. Ugyanebben az évben Vas vármegyében került kiadásra természetben leánynegyed nem nemeshez ment nemesleánynak. 1370-ben Doboka vármegyében Szilvási Gyulának 6 leánya közül 5 nemeshez ment feleségül, egy pedig homo impossessionatushoz, aki Miklós fia Tamás, az erdélyi püspök familiárisa volt. A birtoknegyed hatodrésztét juttatták ennek a leánynak. 1373-ban Küküllő vármegyében kapta meg homo impossessionatus a feleségét megillető fekvő vagyont. 1376-ban a váci káptalan előtt nemesleány leánynegyedét elzálogosította családja tagjainak — ezek meghagyták őt és nem nemes férjét akkori házában, s adtak nekik elegendő szántóföldet, erdőt, gyümölcsfát. 1379-ben a Pozsony vármegyei Diószegen földdarab (2 fundus seu laneus) és tartozékai, valamint a Dudvágon egy malom lett a hozománya egy nemesnőnek, aki

Zereth-i András királyi solymár felesége lett. 1381-ben Pozsony és Moson vármegyékben került sor leánynegyed kiadására olyan esetben, amikor egy nemes unokája és ennek két leánya voltak nem nemesek feleségei. A közigazgatási, bírósági és hiteleshelyi eljárások egységessége biztosította a nemesi birtok túlnyomó részének védelmét a rangon aluli házasságok előfordulása esetére.¹⁰

A magyar országos nemesség fejlődési mércéjének megítéléséhez kapóra jön, hogy a mi Nagy Lajosunk más országban is uralomhoz jutott, s ő lett a lengyelek Magyar Lajosja. Ott az 1370–75. és az 1377. évben a kormányzást anyjára, Erzsébetre bízta. Ennek a jelentékeny országnak ismert módon igen fontos és jogaiban messze kiterjedt nemessége volt utóbb, s ehhez az út a XIV. századon át vezetett. A lengyel helyi fejedelmek és a bárói szerepkört betöltő főtisztviselők tartották a colloquia nevű találkozásokat, és ezekből bírósági jellegű tartományi méretű ülések (wiece) is alakultak. Mégsem jött létre ezekből magától, genetikusan módon az országos gyűlés *Lengyelország* XIV. század eleji egyesítésével. Nagyon ritkák voltak a rendek gyűlései (négy ízben Lokietek Ulászló, ritkábban Nagy Kázmér idején), viszont mint konzultatív testület működött a királyi tanács, amelyet a püspökök, palatinusok és várnagyok tettek ki. A palatinusok és várnagyok a maguk provinciáját képviselték az udvarnál, s az idővel kialakuló szemlélettel ellátták a nemesség (szlachta) képviselőit is, amint a püspökök a papságot. Viszont az országos megbeszélésekre a világi és egyházi nagybirtokosok mellett a nemesség és a káptalanok kisszámú képviselői is eljutottak. Mégis 1343-ban, amikor Nagy Kázmér békét kötött a Német Lovagrenddel, megmutatkozott, hogy a rendek még nem egyesültek egyetlen testületi intézménybe. A szerződés garantálására a papság képviselői, az egyes tartományok palatinusai és a városok külön dokumentumokat adtak ki. Ez megfelelt annak, hogy még ott sem volt egységes, kikristályosodott köznemesség. A funkciójuk alapján főrangúak (barones, comites) mellett többféle lovagokat és ezekkel nem egészen azonosítható nemességet (milites, militia; nobiles, nobilitas; milites simplices, milites inferiores) emlegetnek a Nagy Kázmér korabeli források. A nemesi nemzetségek leszármazási közösséget alkottak, amelynek tagja eredetét a *nemzedékrendi leszármazással* igazolhatta (Nobilitatis stirpes ex progenitoribus earum originem semper ducunt, quarum progressum nati de genealogia approbare eorum fidei testimonio consueverunt) Nagy Kázmér szabályrendeletei szerint. Ugyanekkor azonosult — bizonyos társadalmi szintre emelkedve — a valóságos lovagság és nemesség (militi vero famoso slachcze), amelytől azonban elválasztották a soltész, sőt jómódú parasztsaládokból *felemelt lovagcsoporthot* (miles fictitius, miles creatus de sculteto vel cmetone).

Ezek a párhuzamok is inthetnek bennünket arra, hogy Magyarországon se csak területi, hanem társadalmi alapon is keressük az egységesítő törvény értelmét. De még Nagy Kázmér alatt az egységesülés nem ért el olyan fokot, hogy a dinasztia kihaltával ne a királyi tanács tekinthette volna magát az ország képviselőjének. Tudjuk, hogy Nagy Kázmér temetésén előkelők, nemesek, főpapok vettek részt. Anjou Lajost még 1370-ben mint friss lengyel királyt foglalkoztatta Pomeránia ügye, és ezt megtárgyalta az udvari

méltóságviselőkkel, s a koronázása alkalmából Krakkóba gyűlt bárókkal, nemesekkel. A Miechowi Évkönyv ezt az összejövetelt mintegy rendi gyűlésnek ábrázolja (concilium nobilium et baronum regni in civitate Cracoviensi). Ettől eltér megfogalmazásban Czarnkowi Janko Krónikája. Czarnkowi elkerüli a concilium szót, és inkább a gyűlés alkalmi összetételét írja le pontosabban: érsek, püspökök, méltóságviselő nagyobb nemesek, kevés jelenlévő nemes. Annyi egyértelmű forrásainkból, hogy *alárendelt helyzetű volt a lengyel nemesség a bárók és főpapok mögött*. Újra szembekerült Lajos mint lengyel király 1374-ben Kassán királyi tanácsával. Ezt akarta rávenni a nők trónra következésével az addigi törvények megváltoztatására. A királyi tanács — alighanem Erzsébet anyakirálynő sikertelen kormányzása miatt is elégedetlenül — ezt ellenezte, s kompromisszumban állapodtak meg. Lajos megígérte, hogy nem fog idegeneknek adni Lengyelországban méltóságokat és nem vet ki két garasnál magasabb adót egy lan földre (Hufe), viszont a tanács elismerte Lajos valamelyik később kiválasztandó leányának lengyel trónöröklési jogát. Ezzel a lengyel nemesség egészének mint rendnek adott kiváltságokat Lajos király, főleg az adószféra egyengette a nemesség rendi hatalmát, ha ő vagy utóda adót emelni vagy új adót kivetni kívánna. Ebből régebbi történetírásunk jeles polonistája, Divéky Adorján a lengyel nemesi egyenlőséget vonta le, amely nem ismer jogi különbséget a leggazdagabb és legszegényebb nemes közt. Erre azonban megelégedett egy lengyel jogi szentencia idézésével, amely szerint a csak kerttel rendelkező nemes egyenlő a vajdával (Szlachcic na zagroǳie równy wojewodzie). Ez alighanem túlzás, mégsem kell lebecsülnünk a kassai privilégiumot. Olyan következetes társadalomtudós, mint Henryk Samsonowicz is hangsúlyozza a kassai privilégium fontosságát a nemesi rend további fejlődése szempontjából, az egész nemesség számára, s itt említi a nemesi rend (stan szlachecki) létrejöttét. Ez a dinasztia és az uralkodó osztály erőviszonyaiból adódó XIV. század végi állapot vezetett a nemesi gyűlések évenkénti összehívására, általában a centrális fekvésű Piotrkówba, amivel létrejött az általános gyűlés (conventio magna) típusa.¹¹

A végig nem vívott, tisztázásig nem vitt társadalmi és jogi viták Magyarországon is túléltek Nagy Lajos uralmát. 1383-ban az országbíró előtt Veszprémi nemes György veszprémi örökölt birtoka felét a püspököknek és egyháznak adományozza, a magának haláláig megtartott másik részre viszont a püspök vállalta az adományozó oltalmazását a valódi nemesség címén (vere nobilitatis titulo). A *bizonytalan és vitás helyzetek miatt* kérhette eredménnyel a magyar országos nemesség 1384 nyarán Mária királynőtől az 1222. és 1351. évi rendi szabadságok megerősítését. Az uralkodónak teljesítette a kettős kérést és szó szerint átíratta őket. Ez az 1384-i dekrétum azonban semmi újabb rendelkezést nem tartalmazott, tehát a viták megoldásához nem járult hozzá. Mégis jele a *rendi alkotmányos élet felélénkülésének*. Az 1385 őszi országgyűlésen 4–4 vármegyei követet hívott meg az uralkodó, s újra megerősítette a nemesek szabadságait, hivatkozva a szent és más régi királyok adta szabadságokra, kiváltságokra és előjogokra. De a törvényhozás ezúttal sem oldott meg minden kérdést, és teret ha-

gyott az alkalmi, egyedi állásfoglalásoknak. 1385-ben Liptó vármegyei ügyben szögezték le az alapelvet, hogy a jobbagy értelmű *kondicionárius fogalma szemben áll az ország igazi nemesi fogalommal* — a valódi nemes Demjénfalvait az ispán nem kötelezheti conditionalis szolgálatra. De még mindig nem tűntek el a korábbi társadalmi képletek. Ugyanabban az évben az anyakirálynő megerősítette Nagy-Kemlék nemes várjobbágynak jogait. Felfelé pedig az egyenlőség korlátját jelezte, hogy a királyi tanács 1385/86-ban magát tekintette a kiváltságos országlakosok képviselőjének, pecsétjének körirata szerint (Sigillum Regnicolae hungarie).¹²

Az 1351-i törvény körüli átalakulások nem zárultak le a századfordulóra sem. Horvátok körében még elbűszkélkedtek azzal, hogy nemes várnép vagy nemes várjobbággy valaki: 1388-ban Bliznai vagy Razynai Dezső olyan birtokrészt adta el, amely ilyen jellegű öröksége volt (hereditario iure inter nobiles castrenses castri Crisiensis pro portione ... more et consuetudine aliorum nobilium iobagionum castrensium castri plenius possedisset). A társadalmi és jogi elismerés példája, amikor 1392-ben Zámbo Miklós lemondott a királynétől kapott olyan Somogy megyei birtok egy részéről, amelyen hadakozó népek (populi exercitantes) laktak, az ottani Gergely fia Tamás javára, aki oklevelekkel igazolta, hogy István-kori valódi hadakozó nemes család sarja (nobilis verus et legitimus a sancto rege constitutus exercitulis). Még folyt a nemesítés is. 1392-ben Zsigmond király proclamator szolgálatúakat mentett fel Gömör vár iránti kötelezettségükből, és országos nemesként hívta őket zászlaja alá (libertatibus prerogativis et gratiis fruuntur, quibus ceteri regni nostri nobiles sub vexillo nostri culminis triumphantes), birtokaikat nemesség címén (mere ... nobilitatis titulis) újra adományozta nekik. 1399-ben Zsigmond király átírta Fejér vármegyei besenyők 1352-i királyi oklevelét, és az ország igazi nemesi sorába emelt Tolna vármegye 7 ingatlanán lakó 11 igazi besenyőt. Így lassacskán elfogytak a felemelkedés tartalékai, de elenyésztek a különféle eredetű nemesek közti különbségek. Mindezek rendelkeztek együtt 1380 körül a magyarországi helységek 41%-ával, ami igen tekintélyes, jóllehet a bárók kezén volt ugyanakkor a helységek 29%-a. Ez utóbbi volt az alapja a nagy méltóságviselők zárt csoportonkénti elkülönülésének. Mégis nemcsak formális jelentősége volt az *egységes nemesség* jogállásának, mert akik ebbe emelkedtek, csak a királynak tartoztak fegyveres szolgálattal, csak a királyi vagy nemesekből álló törvényszékek alá voltak vetve, míg maguk jobbággy alávetettjeik felett bírák voltak. Adó- és vámszabadságaik voltak. A megyei testület hangsúlyosan a nemességé volt hatalmaskodók ellen (1394: iurati assessores Themussyensis et de Krassow comitatum necnon tota nobilium universitas de eysdem), bár olykor nem lezárt keretét is érzékeltették ilyen esetben (1387: toti commonitaty, videlicet nobilibus et ignobilibus ac cuiusvis status et conditionis hominibus comitatus de Zabolch existentibus). Az áldozatok utáni kárpótlást olykor szolgabíró és különféle más rendbeliek együtt becsülték meg (1391: ex compositione et estimatione proborum virorum nobilium et ignobilium).

Magánjogi tekintetben a velyes rendűek közti házassá-

gok vetették fel a tulajdoni, öröklési kérdéseket. 1384-ben Rezneki nemes Chaplak birtok harmadát átadta unokanővéreinek, aki férjhez ment Szentlászlói Tamáshoz, homini ignobili et impossessionato. 1391-ben Zsigmond király avatkozott be egy nem nemes (ignobilis) és Filpesfalvai Agócs házasságából származott személy leánynegyedként járó földje (Valkó vm.) használatá érdekében, amit anyja után Filpesfalvai Péter kiadott, de aminck használatában Filpesfalvai György és István gátolta. 1394/95-ben az erdélyi rendek gyűlésén az ottani etnikai viszonyokat is tükröző, több nemzedékre visszanyúló jogvitát elevenítette fel Fejéregyházi Henel fia János, előadva, hogy nagyanyja, Szentiváni László leánya Anich Radasi Mihály nem nemes és birtok nélküli szász emberhez ment feleségül, s az ő leányuk, Margit hosszú per után kapta meg anyja leánynegyedét Kund községben. Ezek az esetek jelzik, hogy még lehetett társadalmi s általa jogi mobilitás, de már bekövetkezett az a korhatár, amiről Sinkovics István így írt: „Amíg a társadalmat a XV. században nem választotta el kivethetőbb jogi határ, addig alig érezhető az átmenet a parasztságtól a nemességig.” Ezt a határvonalat Zsigmond korának társadalomfejlődése tette élesebbé. Akkorra a politikai tudat szempontjából is elkülönült a nemesség.¹³

Jegyzetek

1. *Pór Antal*: Az Anjouk kora. In: A Magyar Nemzet Története. Szerk.: Szilágyi Sándor, III. k. Bp. 1895. 82–83. *Kovachich, M. G.*: Supplementum ad vestigia comitiorum. I. Budae, 1798. 268. — *Palásthy Pál*: A Palásthyak. I. k. Bp. 1890. 48. sz. — *Georgii Fejér Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis* T. VIII. Vol. IV. Budae, 1832. 59. sz.
2. *Smiciklas, T.*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IX. (Zagreb) 116. szám; Veszprémi regeszták (1301–1387) Összeáll.: *Kumorovitz L. Bernát*. Bp. 1953. 118. és 198. sz. — *Palásthy Pál*: A Palásthyak. I. k. 45. sz. — *Horváth Sándor*: A lipthói és turóczi registum. Bp. 1902. 26.
3. *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták. 26–27., 1., 10., 33., 43., 46., 63., 71., 72., 78., 83., 90., 91., 93. sz. — O.L.D.L. Törzsa. 40.283. 40.289–O.L. Fényképgyűjt. Veszprémi kápt. magánlevéltára Töröki I. — *Sörös Pongrácz*: A pannonhalmi főpátság története. II. k. (1916) Oklevéltár 94. szám O.L.D.L. Törzsa. 40.371 — *Véghely Dezső*: A Magyar Történelmi Társulat 1870. évi bizottságainak jelentései. Századok, 1870. 626. — *Dedek, L. C.*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis III. k. Esztergom, 1924. 136. sz. — Itt jegyzem meg, hogy a fentiekben és a továbbiakban az 1950-es évek elejének parasztságtörténeti regesztáira és oklevélolvasataira (*Fekete Nagy Antal*, *Fügedi Erik*, *Kumorovitz L. Bernát*, *Mályusz Elemér*, *Székely György*) éppen a társadalmi mobilitás miatti több rétegre vonatkozó források folytán gazdagon támaszkodhattam.
4. *Sinkovics István*: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: *Eckhardt Sándor*. Bp. 1941. 14., 17–18. — *Divéky Adorján*: Hasonló vonások a magyar és lengyel történelmi fejlődésben. Magyarország és Lengyelország. In: Szerk.: *Huszár Károly*. Bp. — Warszawa, 1936. 28. — *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946–1947. 40., 50–51., 359. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvények. Szerk.: *Márkus Dezső* Bp., 1899. 174. — *Bónis György*: A feudális állam

- átmeneti megszilárdulása, az Anjouk kormányzata. (Kézirat a 10/II. kötethez.) — *R. Kiss István*: Az egységes magyar nemzeti rend kifejlődése. Debrecen, 1932. — *Fekete Nagy Antal*: Országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. In: *Domanovszky Emilek* könyv. Bp. 1937. — *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 1942. *Makkai, L.*: Ungarn 1382–1650. In: Handbuch der europäischen Wirtschaft und Sozialgeschichte. 3. 1986. 1009.
5. *Illés József*: Az Anjou-kori társadalom és adózás. Bp., 1900. 13. — *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937. 79. O.L.D.L. Törzsa. 40.366; *Fejér, G.*: Codex Diplomaticus Hungariae. VIII. 1. k. 129., 185. sz. — *Smiciklas, T.*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, VIII. Zagreb, 195. 297. sz. — *Nagy I.*: Anjoukori Okmánytár, I. k. (1878) 312. sz. — *Bónis György*: A feudális állam átmeneti megszilárdulása, az Anjouk kormányzata. (Kézirat a 10/II. kötethez.) — *Fejér, G.*: Codex Diplomaticus Hungariae. VIII. 3. k. 68. sz. — O.L.D.L. 30.625 — O.L. Erdődy cs. vépi lvt. F. 74/3464. — *Engel Pál*: Ung megye nemesi társadalmá 1437 előtt. (Kandidátusi értekezés. 1985) 110. — *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták. 481., 483. sz. — *Karácsonyi János*: A magyar nemzetség a XIV. század közepéig. Bp., 1900. I. k. 226. — O.L.D.L. Törzsa. 40.468 O.L.D.L. Törzsa. 40.487 — *Bónis György*: A feudális állam átmeneti megszilárdulása, az Anjouk kormányzata. (Kézirat a 10/II. kötethez.) — *Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 293. — *Fejér, G.*: Codex Diplomaticus Hungariae, IX. 2. k. 32. sz. — *Fekete Nagy Antal*: A Szepeesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 325. — O.L.D.L. Törzsa. 40.732. — *Smiciklas, T.*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. X. Zagreb, 413. sz. — *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908. 27.
 6. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 187., 359., 110. — *Nagy I.*: Anjoukori Okmánytár v. k. 258. szám; *Pór Antal*: Nagy Lajos (Bp., 1892) 55.; *Márkus Dezső* szerk.: Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvények 166, 168, 170, 172. o.; *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták 441. szám; *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig (Arad, 1908) 48. o.; *Szepesi kápt.* O.II. Scr. 9. Fasc. 4. No. 5.
 7. *Eckhart Ferenc*: Jog. és alkotmánytörténet 270, 280, 286. o.; *Lukcsics Pál*: A vásárhelyi apácák története (Veszprém, 1923) 23. o. és 13. szám; *Nagy I.*: Anjoukori Okmánytár IV. k. 371. szám; *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták 76, 224, 162, 221, 227, 239, 240, 242, 243., 244, 247, 254, 260, 253, 324, 339, 353, 408, 631, 632, 657. szám; *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. k. (1929) 231. o.; *Nagy I.*: Anjoukori Okmánytár I. 454. szám.
 8. *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái (Körmend, 1942) 1. regeszta; *Nagy Imre* szerk.: Anjoukori Okmánytár VI. k. (Bp. 1891) 154. szám; *G. Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae IX. 6. k. Függelék 4. szám; *Nagy I.*: Anjoukori Okmánytár VI. 313. szám; *Nagy Gy.*: Anjoukori Okmánytár VII. 277. szám; *G. Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae IX. 6. k. 103. szám; *Bónis György*: A feudális állam átmeneti megszilárdulása, az Anjouk kormányzata (kézirat a 10/II. kötethez); O.L.D.L. Törzsa. 41.557; O.L.D.L. 6041; O.L.D.L. 6196.; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet 50–51. o.; O.L.D.L. Törzsa. 42.294; *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták 771. szám; O.L.D.L. Törzsa. 42.224; *Gábor Gyula*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy

- Lajos alatt 88. o.; O.L.D.L. 49.912; O.L.D.L. 49.913; Nagy I.: Anjoukori Okmánytár IV. 252. szám; Erdődy cs. vépi levéltára F. 75. 4085; O.L.D.L. Törzsa. 40601; O.L.D.L. 50.017; O.L.D.L. Törzsa. 41.624; O.L.D.L. Törzsa. 41.661; Szabó Károly: Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata 133. szám; O.L. Erdélyi N. Muz. Ivt. Törzsgyűjtemény; O.L. D.L. Törzsa. 41.985; Sándor-Metternich cs. lt. Loc. 15. f. 8. no. 2.; Horváth Sándor: A lipői és turóczyi regium 51. o. Kende család levéltára; O.L.D.L. Törzsa. 42.2046
9. Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet 52. o.; O.L.D.L. Törzsa. 40.775; Pozsonyi kápt. orsz. lt. Met. C. 9. f. E. nr. 2., C. 14. f. 2. nr. 18., C. 14. f. 17. nr. 25.; O.L.D.L. Törzsa. 42.174; Forgách cs. lt. 172.; O.L.D.L. Törzsa. 41.508; O.L.D.L. Törzsa. 41.554; Kumorovits L. Bernát: Veszprémi regeszták 648, 325, 733, 732, 153, 152, 134 (és jegyzete), 377, 263, 501, 473, 425, 398, 274, 386, 382, 405, 317, 397, 451, 117, 283. szám; Esterházy cs. lt. Rep. 36. A. 9.; O.L.D.L. Törzsa. 41.600; O.L.D.L. Törzsa. 40.988; Lukács Pál: A vásárhelyi apácák története 14, 23, o.; 12, 20, 21, sz. reg.; O.L.D.L. 5155; O.L.D.L. Törzsa. 40.404; Füßy Tamás: A zalavári apátság története (Bp., 1902) 24. sz. okl.; O.L.D.L. 2527; O.L.D.L. Törzsa. 40.597; Nagy I.: Anjoukori Okmánytár IV. 371. sz.; O.L.D.L. 5779; O.L. Tallian Ivt. 31; O.L.D.L. 5797; O.L.D.L. 8617; O.L.D.L. 5928; O.L.D.L. 31.091; v.ö. Holub József: Az egyházi nemcek jogállása a középkorban (Bp. 1947).
10. Simonyi cs. lt. 35; O.L.D.L. Törzsa. 41.396; O.L.D.L. 4863; O.L.D.L. 30.389; O.L.D.L. 50.089; O.L.D.L. 31.309, 31.310, 31.311; O.L.D.L. Törzsa. 41.666; O.L.D.L. Törzsa. 71.789; O.L.D.L. 5722; O.L.D.L. 27.430; O.L.D.L. 30.711, 30.712; O.L.D.L. 6327; Pozsonyi kápt. orsz. lt. C. 1. f. 14. nr. 4; O.L.D.L. 6821.
11. Karol Górski: The Origins of the Polish Sajm (Reprinted from the Slavonic & East European Review... January 1966) 122–123. o.; Stefan Kieniewicz (editor-in-chief): History of Poland (Warszawa, 1968) 145. o. (A. Gieysztor szerzői részére); Zdzisław Kaczmarek: Polska czasów Kazimierza Wielkiego (Kraków, 1964) 124, 126. o.; Jan Dąbrowski: Die Krone des polnischen Königtums im 14. Jahrhundert. Eine Studie aus der Geschichte der Entwicklung der polnischen ständischen Monarchie (Manfred Hellmann, ausgewählt... von, Corona Regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. Weimar, 1961) 503. o.; Perényi József: Lengyelország története (Bp., 1962) 55. o.; Divéky Adorján: Hasonló vonások a magyar és lengyel történelmi fejlődésben 28. o.; Henryk Samsonowicz: Historia Polski do roku 1795 (Warszawa, 1973) 103. o.; a rendek és állam XIV. századi angol, francia, olasz felfogását vázolja Székely György: A XV. századi magyar rendi állam egyes fogalmainak értelmezéséhez (Századok, 1959). 910–911. o.
12. Kumorovits L. Bernát: Veszprémi regeszták 790. szám; M. Opocenská: Slovenika uherských listin v domácím dvorním a státním archivu ve Vídni (Praha, 1927) 30. o.; Szilágyi Lőránd: A középkori egyetemes és magyar történelem forrásai (egyetemi jegyzet) 24. o.; Eckhart Ferenc: A magyar alkotmányfejlődés (űb., 1931) 14. o.; Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet 40, 111. o.; Pór Antal: Az Anjoukora (Szilágyi Sándor szerk.: A Magyar Nemzet Története III. k. Bp., 1895) 367, 370–371. o.; G. Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae X. 1. k. 111. és 109. szám; Kubinyi lt. Várgede f. 1. no. 19; Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához (Történelmi Társulat 1907) 14. o.; Nyáry Albert: A heraldika vezérfonala (Bp., 1886) 36. o.
13. Mályusz Elemér (összeáll.): Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387–1399) (Bp., 1951) 706, 2549, 2595, 3655, 36, 2128, 2071. szám; Iványi Béla: A körmendi levéltár Memorabiliái 7. regeszta; László Mukkai: Ungarn 1382–1650 1009–1011. o.; O.L.D.L. 7062; Jakó Zs. – Valentiny A.: A Thorotzkay-család levéltára (Kolozsvár, 1944) 21. sz. regeszta; Sinkovics István: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt 16. o.; Székely György: A XV. századi magyar rendi állam egyes fogalmainak értelmezéséhez 910–911. o.

Az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztertanácsa 1883–1895*

Az előzőekben, tematikus rendbe csoportosítva, a közös minisztertanács elé kerülő konkrét ügyekről nyújtottunk áttekintést. A bemutatás során figyelmet fordítottunk az ügy keletkezésére, a közös minisztertanácson történt megtárgyalására, úgyszintén, amennyiben az a közös minisztertanácson nem következett be, annak végleges elintézésére. A bemutatás során természetesen hivaltörténeti, vagy ha úgy tetszik, intézménytörténeti aspektust is alkalmaztunk, és a konkrét ügyek kapcsán a döntési mechanizmus, az érdekmegosztás és a pozicionális szféra kérdéskörét is érintettük. Ez a látószög azonban, minthogy konkrét ügyekre irányult, nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy nagyobb méreteket is nyílásába fogjon, és a közös minisztertanács működésének egészére rálátást biztosítson. Hogy a közös minisztertanács milyen helyet foglalt el a Monarchia politikai struktúrájában, hogy a döntések milyen érdekeket érvényesítettek, illetve milyen érdekek érvényesítésének álltak útjában, és hogy a pozíció milyen befolyást biztosított — még további megvilágításra vár. A továbbiakban, elsősorban a bemutatott konkrét ügyek fényében, ennek ábrázolására teszünk kísérletet.

A hatáskör és a döntési mechanizmus.

A hatáskör vizsgálata során a kutató rögtön egy félig terminológiai, félig közjogi problémába ütközik: kormányt alkotott-e a közös miniszterek együttese? A magyar kiegyezési törvény és az osztrák delegációs törvény ebben a tekintetben egybenhangzóan a „közös minisztérium” kifejezést használja. A probléma terminológiai része abból fakad, hogy a magyar nyelvben a „minisztérium” kifejezésnek más volt a századai, és megint más a mai értelme: akkor a kormányt és az egyes minisztériumokat egyszerre értették alatta, ma viszont csak az utóbbiakat. Hogy a minisztérium a kormány szinonimája volt, kitűnik az 1848. évi III. törvénycikkből, amely a felelős magyar minisztérium megalakításáról szól, és amely egyes paragrafusában kormány helyett mindvégig minisztériumról beszél.¹ Nincs semmi alapja feltételezni, hogy a hatvanhetes törvények magyar megszövegezői a közös minisztériumon nem közös kormányt értek. A kiegyezést követő első évtizedekben a közjogi felfogás teljes mértékben harmonizált a terminológiával. Magyar részről az első delegációs ülés alkalmával, 1868-ban csupán a Reichsministerium kifejezést kifogásolták, és teljesen megnyugodtak abban, hogy azon osztrák részről közös minisztériumot értek.² ³ Andrassy ugyan

egy alkalommal a közös minisztertanácson kétségesnek mondta, hogy a közös miniszterek testületileg kormányt képeznének,³ de előtte is, utána is gyakran használta mind a közös kormány, mind a közös minisztérium kifejezést.⁴ Az általunk tárgyalt időszakban is teljesen magától értetődő volt ez a szóhasználat. Kálnoky például az 1886. szeptember 25-i ülésen egymás után mondott közös minisztériumot és közös kormányt,⁵ és a jelenlévő Tisza Kálmán, akinek pedig volt érzéke a közjogi kérdések iránt, nem tiltakozott. Sőt az 1888. január 5-i ülésen ő maga is a közös minisztérium kifejezéssel élt, és a szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy azon a közös minisztertanácsot értette.⁶ A magyar minisztertanács jegyzőkönyveiben is gyakran előfordult a közös minisztérium kifejezés, minden alkalommal úgy, mint a közös kormány szinonimája.⁷ A magyar kormány az ellen sem tiltakozott, hogy a nemzetközi szerződések szövegében a közös kormány kifejezés szerepeljen, és például a Németországgal 1880-ban kötött kereskedelmi egyezményt az országgyűlés úgy iktatta törvénybe, hogy annak preambulumában ott volt az ominózus „cs. és kir. osztrák-magyar kormány” megnevezés.⁸ Az a verzió, hogy a közös miniszterek nem alkotnak kormányt, Bánffy magyar miniszterelnöknek egy, a magyar képviselőházban elhangzott interpellációra adandó választervezetében fordult elő először. A választervezetben az állt, hogy a közös miniszterek nem alkotnak szabványos kormányt (kein einheitliches Cabinet bilden), és hogy azok a miniszteri konferenciák, amelyeken a közös miniszterek mellett a két államterület kormányainak tagjai is részt vesznek, nem szabványos minisztertanácsok.⁹ A választervezetnek erre a pontjára Goluchowski közös külügyminiszter azt a megjegyzést tette, hogy a „szabványos” helyett célszerűbb lenne a „tulajdonképpeni” (eigentliches) jelző használata, de a probléma érdemi részét nem érintette.¹⁰ Pedig eddigre már készen állott a közös külügyminisztériumban egy „Staatsrechtliche Notiz” című feljegyzés, amelynek szerzője különféle argumentumokkal alátámasztva leszögezte, hogy a k. u. k. Regierung kifejezés államjogi tekintetben teljesen korrekt.¹¹ Vég nélküli közjogi kötéltűzés indult meg ezzel, amely jószerivel a Monarchia fennállásáig eltartott.¹²

A kortársakat megosztó közjogi probléma a történetírást is foglalkoztatta, az osztrák-magyar szembenállás azonban öröndetes módon reprodukálódott. Somogyi Éva abban összegezte véleményét, hogy „valóban nem egyértelmű, hogy a közös miniszterek kormányt alkottak-e vagy sem, hogy a közös minisztertanács elnöke birodalmi miniszter-

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

nek tekinthető-e vagy sem, de hogy ilyen tendenciák a gyakorlati kényszerszerűen folytán érvényesültek, az nyilvánvaló”.¹³ Elasztikus értelmezésének megfelelően terminológiai újítást is bevezetett, és a „közös kormányzat” kifejezést alkalmazta, aminek feltehetően az az olvasata, hogy ha nem is kormány, de kormányféle. Nem túl szerencsés újítás ez, mert eltekintve attól, hogy a kormányzat kifejezést annak idején, így a kiegyezési törvényben is a kormány megjelölésére használták,¹⁴ csak a terminológiai gondokat szaporítja. Komjáthy Miklós arra a következtetésre jutott, hogy „az első világháború alatt a közös minisztertanács útban volt afelé, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia kormányává, birodalmi kormányra legyen”.¹⁵ (Während des ersten Weltkriegs war der gemeinsame Ministerrat schon auf dem Wege, Regierung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, eine Reichsregierung zu werden.) Walter Goldinger nem osztja ezt a véleményt. „Ob man allerdings mit Recht sagen kann — írja — dass der gemeinsame Ministerrat in seinem letzten Stadium, in den Jahre des ersten Weltkrieges, doch eine Art Reichsregierung wurde, wie Komjáthy meint, ist von der Struktur her eher zu verneinen.”¹⁶

A történetírói értelmezésekben a kormányjelleg megítélésénél a közjog és a funkció meglehetősen egymásra csúszik: Somogyi Évánál mindkettőről szó van, Komjáthy Miklósnál és Walter Goldingernél inkább csak az utóbbiról. A problémát tisztán közjogi aspektusból szemlélve a magunk részéről úgy véljük, hogy a korabeli osztrák felfogás a leginkább helytálló, amely korrektnek minősítette a k. u. k. Regierung kifejezés használatát, és a három kormányban látta megtestesülni az Osztrák-Magyar Monarchia együttes végrehajtó hatalmát.¹⁷ Ez volt egyébként, mint láttuk, az eredeti, a kiegyezés idején vallott, és több mint negyedszázadig fenntartott magyar álláspont is. Mert igaz ugyan, hogy a magyar kiegyezési törvény a közös minisztériumról szólva annak hatáskörét csak negatív értelemben határozta meg („azon tárgyakra nézve, melyek ... se a magyar korona országainak, se Öfelsége többi országainak külön kormánya alá nem tartoznak”¹⁸), de más összefüggésben világosan leszögezte, hogy a „közös és együttes védelemről”, és annak két eszközéről, a külügyről és a hadügyről van szó. Márpedig a külügy és a hadügy az állami szuverenitás két legfontosabb ismertető jege, tipikusan olyan attribútum, amely a végrehajtó hatalom tevékenységi körébe tartozik. Hogy a magyar kormány egy másik testület javára mondott le a jogok szuverén gyakorlásáról, kitűnik abból, hogy a törvény ezen ügyek intézésében nemcsak az egyes miniszterek, hanem a minisztérium egészének felelősségét is megállapította.¹⁹ Ugyanakkor a törvény (az osztrák megfelelőjével együtt) a külügy vonatkozásában kifejezetten leszögezte, hogy az „mindkét fél minisztériumával (értsd: kormányával) egyetértésben és azok beleegyezése mellett”²⁰ intézendő, a hadügyről szólva is számos vonatkozásban (így a védelmi rendszer megállapításában) szankcionálta a két kormány különleges jogait.²¹ A magyar kormány tehát az osztrákkal együtt olyan testületre ruházta át szuverén jogait egy részének gyakorlását, amelyre maga is befolyással bírt és amelynek döntéseiért a dolog természetéből adódóan maga is felelősséggel tartozott, és ez a testület csakis a közös minisztertanács lehetett. Közjogi értelemben

ezért, véleményünk szerint, a közös minisztertanács tekinthető az Osztrák-Magyar Monarchia közös kormányának.

Az állami szuverenitás biztosítása, a magyar kiegyezési törvény szavai szerint a védelem, és annak két eszközének, a külügynek és hadügynek használata az állami egzisztencia szempontjából az elsődleges fontosságú politikai döntéseket involválta. A külpolitikai stratégia meghatározását, mindenekelőtt annak megállapítását, hogy a biztonságot mely állam, vagy mely államok veszélyeztetik, és hogy a veszély elhárításának mi a legmegfelelőbb módja: a szövetségi politika, a saját erő demonstrálása, vagy éppenséggel az állam ultima rációja, a háború. Ugyancsak ide tartozott a nem saját kezdeményezésből előállott, de az állam nemzetközi pozícióját érintő válságok és háborúk kapcsán kialakítandó álláspont, annak eldöntése, hogy a neutralitás, valamelyik háborúzó féllel szembeni elkötelezettség, vagy a fegyveres beavatkozás a leginkább célravezető. Végül minthogy a Monarchia nagyhatalom volt, ide tartozott a netáni terjeszkedés, területfoglalás kérdéseiben való állásfoglalás, annak eldöntése, hogy szükséges és célszerű-e a Monarchia területi állományának megnövelése. A törvényekben természetesen nem volt szó sem külpolitikai stratégiáról, sem az állam nemzetközi pozíciójáról, sem a nagyhatalmi állás kritériumairól. Az ezekkel kapcsolatos döntéshozatal azonban a szuverenitás biztosításának fogalomkörébe tartozott és amikor a magyar és az osztrák kormány a „közös és együttes védelmet” határozta el, az állam külső funkcionálásával kapcsolatos jogosítványokat a közös minisztertanácsra ruházta át.

A kutató itt ütközik a leglényegesebb, mondhatni a tulajdonképpeni kérdésbe. Mert jöllehet bizonyos nézőpontból annak is van jelentősége, hogy a közös miniszterek együttese, vagy a közös minisztertanács kormánynak minősül-e, avagy nem, a közjogi minősítés azonban ennek a testületnek a tényleges hatáskörét nem határozza meg. A történelem az elmúlt században, csakúgy, mint napjainkban sok olyan példát ismert és ismer, amikor alkotmányjogi szempontból tökéletes kormány volt a kormány, mégsem testesítette meg a tényleges végrehajtó hatalmat. A kutatónak esetünkben is arra a kérdésre kell elsősorban választ adnia, hogy a közös minisztertanács élt-e, tudott-e élni a két kormány által ruházott jogosítványokkal, hogy ez volt-e az a testület, amely a szuverenitás fogalomkörébe tartozó elsődleges fontosságú politikai döntéseket meghozta.

Komjáthy Miklós a közös minisztertanács keletkezéséről és világháború alatti működéséről szóló tanulmányában erre a kérdésre nemleges választ adott. Érvélését három történeti-logikai pillére építette. Felfogásában a magyar politikai vezetőrétegnek a birodalmi parlamenttől való féltelme az egyik visszahúzó erő, amely azt eredményezte, hogy parlamenti ellensúly-támasz hiányában a közös minisztertanács hatásköre is összehúzóult. A másik az abszolutizmus eszmekörében élő uralkodói akarat megnyilvánulása, amely hajlott arra, hogy ebben a testületben is inkább tanácsadó, mint önálló tevékenységi körrel működő intézményt lásson. Végül a Habsburg-tradíció, amely a külügyek tekintetében mindig is kizárta a testületi ügyintézkedést. Így Komjáthy, amint fentebb idéztük is, jelzett ugyan bizonyos tendenciákat, amelyek a világháború idején arra mutattak, hogy a

közös minisztertanács a Monarchia kormányává váljék, végezetül abban összegezte véleményét, hogy „a legfőbb kormány szervnek kontemplált közös minisztertanács alig volt több, mint a korona legfőbb tanácsadó szerve, és vitafórum, ahol az osztrák és a magyar kormány nem egyszer ellentétes érdekeit, és ezeket az érdekeket kifejező, ellentétes nézeteket igyekeztek egyeztetni.”²² („...der als höchstes Regierungsorgan gedachte gemeinsame Ministerrat kaum mehr war als das höchste beratende Organ der Krone und ein Debattenforum, wo versucht wurde, die oft entgegengesetzten Interessen der österreichischen und ungarischen Regierung und ihre entgegengesetzten Anschauungen in Einklang zu bringen.”)

Komjáthy Miklós ezt a véleményét elsősorban a közös minisztertanács világháború alatti működéséből szűrte le, de azt három korábbi, 1878-ban, 1908-ban illetve 1914-ben keletkezett jegyzőkönyv elemzésével is alátámasztotta. A magunk részéről úgy látjuk, hogy a kiegyezést követő másfél évtized közös minisztertanácsai gyakorlata, illetve a politikai döntéshozatal mechanizmusa alá is támasztja, cáfolja is ezt a vélekedést.

A kiegyezést követő első évek gyakorlata azt a benyomást kelti, hogy a közös minisztertanács a politikai döntéshozatal valódi fóruma volt. Amikor 1870 nyarán a porosz-francia háború kirobbant, a Monarchiának a politikai helyzettel kapcsolatosan kialakítandó magatartását a közös minisztertanács tárgyalta meg, és beható, nemegyszer éles vita után határozott úgy, hogy a Monarchia a várakozó semlegesség álláspontjára helyezkedik, és egyidejűleg megkezdí a helyzet előírta szükséges fegyverkezést.²³ Az első francia vereségek után megint a közös minisztertanács volt az a testület, amely augusztus 22-i ülésén elhatározta, hogy a változott viszonyok ellenére fenn kell tartani a korábbi porosz és oroszellenes irányvonalat, és támogatást kell nyújtani Franciaországnak, hogy az megtarthassa területi integritását.²⁴ Amikor Oroszország 1870 őszén egyoldalúan felmondta az 1856-os párizsi szerződésnek a Fekete-tenger és annak partvidéke semlegesítésére vonatkozó cikkelyeit, az 1870. november 14-i közös minisztertanács alakította ki azt az állásfoglalást, hogy az egyoldalú orosz lépést vissza kell utasítani, és a Monarchiának megfelelő ellenlépéseket kell foganatosítania.²⁵ A közös minisztertanács külpolitikával kapcsolatos tevékenysége ez alkalommal olyan tág dimenziókat vett, hogy ez a testület tárgyalta meg és hagyta jóvá a londoni konferenciára utazó osztrák-magyar megbízottak adandó instrukcióit.²⁶ A külpolitikai irányváltás nagy dokumentumát, Beust 1871. május 18-i emlékiratát, amelyben a közös külügyminiszter a Németországgal való baráti viszony kialakítását indítványozta, nem tárgyalta ugyan meg a közös minisztertanács, de ez az előterjesztés osztrák és a magyar kívánságra készült, és azzal mindkét miniszterelnök, és fő vonásaiban mindkét delegáció megismerkedett.²⁷ Hohenwart államjogi kísérlete ellen ugyanezen év őszén Beustnak az volt az egyik legfontosabb argumentuma, hogy a cseh kívánságok teljesítése a delegációk által elfogadott külpolitikai irányvonal módosítását vonná magával.²⁸ A közös minisztertanács jegyzőkönyvei között a hetvenes évek második felében is akad olyan, amely érdemleges politikai döntést tartalmaz. 1878. augusztus 24-én ez a testület határozta el, hogy Bosznia-Hercegovina katonai

megszállása után, jöllehet ezt osztrák körökben erősen követelik, célszerűtlen az annexió, és hogy a török szultán szuverenitását és a szuverenitás szimbólumait továbbra is el kell ismerni.²⁹

A hetvenes évek során az előbbi eset azonban inkább kivételnek, mint szabálynak számított. Andrassy, az 1871 novemberében kinevezett új közös külügyminiszter 1872 februárjában nem a közös minisztertanács, hanem az uralkodó, a hadsereg főfelügyelője és a közös hadügyminiszter részvételével ülésező katonai-politikai konferencia elé terjesztette külpolitikai programját, és ez a testület hagyta jóvá, hogy a Monarchia külpolitikáját a jövőben az Oroszországgal szembeni védekezésre kell beállítani.³⁰ 1875. január 29-én a közös külügyminiszter előterjesztésére ugyanez a testület hozott olyan döntést, hogy az osztrák-magyar haderőnek a Balkán-félszigeten meginduló erjedés esetén be kell vonulnia Bosznia-Hercegovinába, és a két tartományt a Monarchiához kell csatolni.³¹ Az 1875 nyarán meginduló keleti válság alkalmával, a francia-porosz háború idején kialakított gyakorlattól eltérően, egyetlen alkalommal sem hozott politikai döntést a közös minisztertanács, és az 1877-es budapesti szerződést, amely orosz-török háború esetére Oroszország iránti jóindulatú semlegességre kötelezte a Monarchiát, ugyancsak úgy kötötték meg, hogy a közös minisztertanács arról még információval sem rendelkezett. Az orosz-török háború és a döntő orosz katonai sikerek következtében előállott új helyzetet megint nem a közös minisztertanács, hanem a katonai-politikai konferencia tette mérlegre. Andrassy 1878. január 15-én ez elé a fórum elé terjesztette azt az indítványát, hogy a stratégiai zsákutcában lévő orosz hadsereg ellen katonai akciót kell kezdeni, és a katonai előkészületeket, a mozgósítást magába foglaló döntés ugyanitt született.³² A közös minisztertanács ezt követően ugyan két alkalommal is összeült, és a helyzetről beható politikai vitát folytatott, mindezt azonban abban a tudatban, hogy már döntés született arról, hogy a Monarchia saját helyzetének erősítése érdekében katonai előkészületeket foganatosít. A közös minisztertanács csupán arról dönthetett, hogy az előkészületekhez megadja-e a közös külügyminiszter által kért összeget.³³ A katonai-politikai konferencia április folyamán is több alkalommal ülésezett, és a helyzet alakulásának megfelelően újabb és újabb politikai természetű döntéseket hozott.³⁴ A katonai-politikai konferencia Andrassy visszavonulása után is az a fórum maradt, ahol a külpolitika fontos kérdéseit megtárgyalták, és ahol érdembeli döntéseket hoztak. Haymerle, az 1879 őszén hivatalba lépő új közös külügyminiszter ugyancsak ez elé a fórum elé terjesztette első külpolitikai helyzetelemzését. Az 1880. január 6-án ülésező konferencián alakult ki az az álláspont, hogy továbbra is Oroszországot kell a Monarchia első számú ellenségének tekinteni, és ugyanitt talált visszautasításra az Olaszország elleni, a katonai körök által szorgalmazott preventív háború gondolata.³⁵

A másfél évtizedes gyakorlat fényében a szuverenitás, a „közös és együttes védelem” fogalomkörébe tartozó döntéshozatal három típusa rajzolódik ki. Az első esetben maga a közös minisztertanács a döntéshozatal fóruma, amely teljes autoritással, mindenféle alá- vagy mellérendelődés nélkül mondja ki a végső szót a Monarchia követendő külpolitikai

magatartására nézve. Ilyenkor a közös minisztertanács úgy működik, mint a valódi végrehajtó hatalom. A döntéshozatalnak ezt a típusát a francia-porosz háború idején hozott számos határozat példázza. A második esetben a döntés másutt, többnyire a katonai-politikai konferencián születik, a közös minisztertanács erről információt szerez, de hatásköre arra korlátozódik, hogy a másutt meghozott döntés pénzügyi fedezetét illetően állást foglal. Ilyenkor a közös minisztertanács nem végrehajtói jogkört gyakorol, tevékenysége inkább a költségvetésről vitázó törvényhozói testület működésére emlékeztet. Ezt a szerepkört jól példázza az orosz-török háború befejező szakaszában tartott két közös miniszteri tanácskozás. Végül a harmadik esetben a döntés megint másutt, ugyancsak a katonai-politikai konferencián születik, de ehhez a közös minisztertanácsot nemcsak nem kérdezik meg, de még csak nem is tájékoztatják. A közös minisztertanácsnak ilyen esetben egyszerűen nincs funkciója, és a testület még árnyékkormánynak sem minősíthető. A külpolitikai stratégiát megszabó két katonai-politikai konferencia Andrássy, illetve Haymerle külügyminiszteri indulásakor ebben a tekintetben jól példázza a közös minisztertanács teljes jelentéktelenségét.

Mindezek után arra a kérdésre, hogy a közös minisztertanács élt-e, tudott-e élni a két kormány által ráruházott jogosítványokkal, hogy ez volt-e az a testület, amely a szuverenitás fogalomkörébe tartozó elsődleges fontosságú politikai döntéseket meghozta — aligha lehet egyértelmű igennel vagy nemmel felelni. A válasz csakis alternatív lehet és úgy hangozhat, hogy volt, amikor igen, volt, amikor nem. A "közös és együttes védelem" ügyében a közös minisztertanács végrehajtó hatalmat gyakorolt ugyan, de autoritása korántsem volt teljes, és a hatalom gyakorlásában más testülettel kellett osztoznia.

Hogy a közös minisztertanács miért nem gyakorolta a teljes végrehajtó hatalmat, miért maradt csak a korona legfőbb tanácsadó szerve és érdekegyeztető vitafórum, arra Komjáthy Miklós meggyőző választ adott. Érvelésének főbb szempontjait fentebb már idéztük. Ő azonban nem érzékelte a Monarchia hatalmi struktúrájában mutatkozó ambivalenciát, azt a tényt, hogy a közös minisztertanács bizonyos időszakokban és bizonyos alkalmakkor tényleges végrehajtó hatalmat gyakorolt, következésképp nem értelmelte és nem is magyarázta meg ezt a jelenséget. Miután a magunk részéről bizonyítani véltük ezt a kettősséget, az alábbiakban egyfajta interpretációval is megpróbálkozunk.

A magunk részéről Komjáthy Miklóssal egyezően úgy véljük, hogy a választ ebben az esetben sem elsősorban a közjog terepén kell keresni. Mert ha a közjogi szabályozásban mutatkozott is bizonyos joghézag — nevezetesen az, hogy tételesen soha nem rögzítették, hogy mely konkrét ügyek tartoznak a közös minisztertanács illetékességi körébe — és ez önmagában is lehetővé tett bizonyos hatásköri fluktuációt, arra, hogy a közjogi inga miért lendült ki hol az egyik, hol a másik szélsőséges irányába, a szabályozatlanság és a joghézag nem nyújt kielégítő magyarázatot. A válasz minden bizonnyal a politika szférájában rejlik. Ebben a vonatkozásban a vezető nemzetek, az osztrákok és a magyarok birodalmi diszpozíciója kívánczik első helyre. Az, hogy a szóbanforgó nemzetek mennyiben azonosították sa-

ját érdekeiket a birodalmi érdekekkel, és mennyiben törekedtek arra, hogy ezeket az érdekeket birodalmi szinten kifejezésre juttassák. Amennyiben intenzív, erőteljes volt ez a tendencia, a közös intézmények és pozíciók felértékelődtek, mert hiszen a közös intézmények, köztük elsősorban a közös minisztertanács volt az a fórum, amelyen a birodalmi szintre emelt nemzeti érdeket a legnagyobb hatékonysággal képviselni lehetett. A második helyen a személyi relációk említendők, az a körülmény, hogy a vezető nemzetek rendelkeztek-e olyan súlyú politikai személyiségekkel, akik a birodalmival azonosított nemzeti érdekeket kellő autoritással kifejezésre tudták juttatni, és át tudták-e törni azt a gátat, amelyet a Habsburg tradíció emelt eléjük. Végül a közös minisztertanács felértékelődését, végrehajtói jogkörének erősödését a kritikus belső és külső szituáció is előmozdíthatta, hogy a döntés minél szélesebb politikai bázison történjék.

Úgy gondoljuk, hogy a kiegyezést követő másfél évtized politikai döntésgyakorlata, a közös minisztertanács csúcsrajutása, majd eljelentéktelenedése a fentebb említett tényezők sajátos összhatásából állt elő. Az első években mind az osztrák, mind a magyar nacionalizmus birodalmi hajlandósága erőteljesen érvényesült. Az osztrákok a porosz terjeszkedéstől féltették magukat és a Monarchiát — egy katonailag összefogott Nagy-Poroszország fenyegető veszély Ausztriára nézve, írta a *Neue Freie Presse*³⁶ — a magyarokat pedig Oroszország léte töltötte el félelemmel. Olyannyira, hogy a *Pesti Napló* megvonta a magyar politikus nevet attól, aki Magyarország fő veszélyének nem az oroszot tartja.³⁷ A „közös és együttes védelem” időszerűbbnek tűnt, mint valaha, és a birodalmi szintre emelkedett nemzeti álláspont kinyilvánításának a személyi adottságok is kedveztek. A magyar kormány élén Andrássy Gyula, a kor legjelentősebb, és a Monarchia nagyhatalmi státusa iránt fogékony politikusa állott, aki nélkül és ellenére egyszerűen nem lehetett külpolitikát csinálni, vele szemben viszont a Szászországból elszármazott, talajtalan Beust a legkevésbé volt alkalmas arra, hogy a metternichi tradíciókat képviselje. Ilyen politikai és személyi feltételek közepette a közös minisztertanács megkerülésével semmiféle döntést nem lehetett hozni. A francia-porosz háború következtében előállott kritikus helyzet ennek a testületnek az autoritását még hangsúlyozottabbá tette. Beust távozása és Andrássy külügyminiszteri kinevezése után viszont a feltételek gyökeresen megváltoztak. Az osztrák-német liberális párt, a birodalmi érdek eddigi legjelentősebb reprezentánsa, miután kikényszerítette a bismarcki Németországgal való kibékülést, elveszítette a külpolitika iránti érdeklődését, és teljes közönybe süllyedt. Jellemző ebben a tekintetben, hogy Auersperg herceg, az osztrák kormány elnöke az 1878. február 14-i közös minisztertanácson, amikor az Oroszország elleni háború volt a vitatéma, kijelentette: nem érzi hivatva magát arra, hogy a helyzet politikai vonatkozásait érintse.³⁸ A magyar politikai vezetőréteg a hetvenes években ettől eltérően változatlan intenzitással törekedett a Monarchia külpolitikájának megmagyarosítására, az érdekartikuláció formájában azonban itt is változás következett be. A hetvenes évek első felének válságai miatt először is csökkent a magyar kormány külpolitikai befolyása, a stabilitás időszakát

megnyitó Tisza Kálmán pedig, jóllehet jelentős személyiség volt, külpolitikai tekintetben mégsem volt Andrássyhoz mérhető. A leglényegesebb változás azonban abban mutatkozott, hogy miután magyar politikus lett a közös külügy-miniszter, úgy tűnt, hogy lehetőség nyílik a magyar álláspont direkt képviselésére, és ennek megfelelően magyar szempontból csökkent a magyar érdekeket csak indirekt módon érvényesítő közös minisztertanács jelentősége. Andrássyban is megvolt minden hajlandóság arra, hogy Kaunitz és Metternich mintájára kiiktassa a testületi befolyást és a kabinetpolitika szabályait érvényesítse. Egy alkalommal, éppen 1878 februárjában ugyan bosszúsan fakadt ki a bécsi német nagykövet előtt, hogy nem rendelkezik egy abszolút miniszter hatáskörével,³⁹ de visszavonulása után már azzal büszkélkedett, hogy az ő helyében egy osztrák-német külügyminiszter nyolc napig sem tartotta volna magát, egy cseh színezetű minisztérium pedig huszonnégy óra alatt elkészült volna.⁴⁰ Magabiztossága azon alapult, hogy bármit is tett, ő mint magyar, nem volt gyanúsítható azzal, hogy a Monarchiát kiszolgáltatja Oroszországnak. Miután osztrák részről nem volt félnivalója, magyar részről pedig bebiztosítottak érezte magát, kockázat nélkül szabad folyást engedhetett autoriter hajlamainak, és a közös minisztertanácsot a közös költségvetés előkészítésének rutinmunkájára kárhoztathatta. A katonai-politikai konferencia pedig, amely az ő idején sok tekintetben átvette a közös minisztertanács korábbi hatáskörét, miután az uralkodó kreatúrája volt, nem sokban alterálta az „egy személy, egy akarat” metternichi vezetési stílusát. Haymerle pedig, aki habitusát tekintve semmiben sem hasonlított Andrássyra, amikor ugyancsak a katonai-politikai konferenciát preferálta, egyszerűen csak igazodott a nagynevű elődje által kialakított gyakorlathoz.

Az előzmények bemutatása és a Monarchia döntési mechanizmusának tipizálása után a bennünket érdeklő tulajdonképpeni kérdésre kell választ adnunk; arra, hogy mindez hogyan alakult a tárgyalt periódusban, az 1883–1895 közötti időszakban? Hogyan helyezkedett el ekkor a közös minisztertanács a döntési struktúrában, milyen szerepet játszott a szuverenitás fogalomkörébe tartozó alapvető kérdések, a „közös és együttes védelem” problémáinak eldöntésében?

A rendelkezésre álló és a kötetben közölt jegyzőkönyvek alapján teljes biztonsággal megállapítható, hogy a szóbanforgó időszakban a szuverenitás fogalomkörébe tartozó alapvető kérdések tekintetében a közös minisztertanács nem volt a döntések meghozatalának fóruma. Olyan kérdésekben, mint a külpolitikai stratégia meghatározása, a Monarchia hatalmi állásának biztosítása, vagy kritikus helyzetben a célszerű magatartás kialakítása — nem ez a testület mondta ki az utolsó szót. A közös minisztertanács ebben az időszakban sem nyerte vissza a közvetlenül a kiegyezés után betöltött szerepkörét, amikor valódi végrehajtó hatalom gyanánt funkcionálhatott. Ugyanakkor, ha nem is teljes biztonsággal, de az is megállapítható, hogy a szuverenitás alapvető kérdéseiben más testület, nevezetesen a katonai-politikai konferencia sem hozott úgy döntéseket, hogy arról a közös minisztertanács ne rendelkezett volna információval. Az olyan típusú tanácskozásról készült jegyzőkönyvek,

mint Andrássy idején az 1872. februári és az 1875. januári, illetve Haymerle idején az 1880. januári, legalábbis eddig, nem kerültek elő a Militárkanzlei irattárból. Így a közös minisztertanács, ha Kálnoky alatt nem is nyerte vissza korábbi jelentőségét, nem is döntöttek a feje fölött, mint Andrássy külügyministersége idején. A Monarchia döntési struktúrájában a közös minisztertanács ebben az időszakban úgy helyezkedett el, mint a döntések foganatosításának intézménye: a „közös és együttes védelem” alapvető kérdéseiben a döntések többnyire másutt születtek ugyan, de a döntések életbeléptetése csak a testület véleményének meghallgatásával, egyetértésével és közreműködésével volt lehetséges.

A döntéshozatal mechanizmusát, a közös minisztertanács döntéshozatali tevékenységét az előző fejezetekben már több vonatkozásban érintettük, és a fenti összegező megállapítást is a jegyzőkönyvek elemzéséből vontuk le. A bemutatás során azonban többnyire a konkrét ügyekre koncentráltunk, így a döntéshozatali mechanizmus meglehetősen háttérben maradt. Összegező megállapításunkat ezért szükségesnek látszik néhány példával is illusztrálni. Erre a válságperiódusban: 1886–87 és 1887–88 fordulóján, valamint a hadseregfejlesztés ügyében 1892–93-ban tartott tanácskozások látszanak a leginkább alkalmasnak.

Az 1886–87 fordulóján tartott tanácskozások jegyzőkönyvei elsősorban a közös minisztertanács közreműködői szerepkörére világítanak rá. A katonai-politikai helyzetelemzés a vezérkari főnök tollából származott, ugyanő tett javaslatot a foganatosítandó katonai intézkedésekre. A vezérkari főnök javaslatait két katonai konferencia tárgyalta meg, az elsőn a két honvédelmi miniszter is részt vett, a másodikon csak a legfőbb katonai tisztségek viselői. Ez utóbbi, a december 21-i tanácskozásnak a döntéshozatal szempontjából két figyelemreméltó mozzanata volt. Az egyik az, hogy a tanácskozáson politikai helyzetelemzésre nem került sor, és jóllehet az uralkodó mérlegelte a meghozandó intézkedések politikai kihatásait, az intézkedések meghozatalában tisztán a katonai szempont dominált. A másik, és témánk szempontjából ez a fontosabb, az uralkodó az összehívandó közös minisztertanácsot csupán az intézkedések költségeinek megszavazásában minősítette illetékesnek, és nem tartott igényt arra, hogy ez a testület azok politikai szükségességéről is véleményt nyilvánítsa. Mind ezt megtette még azzal, hogy kifejezetten megtiltotta, hogy a miniszterek a vezérkari főnök javaslatainak bizonyos pontjairól tudomást szerezzenek.⁴¹ Ezek után természetesen tűnik, hogy Kálnoky az 1887. január 5-i közös minisztertanács feladatát arra redukálta, hogy az a katonai intézkedésekhez szükséges pénzeszközök előteremtésének módjaitól gondoskodik. Kevésbé természetes, de tény, hogy a közös minisztertanács ennél nagyobb hatáskört nem igényelt magának, hanem belemélyedt az előzőekben már ismertetett hosszadalmas pénzügyi vitába, hogy aztán döntése arra korlátozódjék, hogy a kért összeget megszavazás végett a delegációk elé terjeszti.⁴²

Az 1887–88 fordulóján tartott tanácskozások jegyzőkönyvei azt illusztrálják, hogy a közös minisztertanács a katonai kiadások előteremtésében való közreműködés mellett a politikai természetű döntéssel való egyetértést

kinyilvánításának fórumává is válhatott. A forgatókönyv külsőségeiben teljesen az egy évvel korábbihoz hasonlított: a vezérkari főnök tett javaslatot a katonai intézkedésekre, a katonai konferencia döntött arról, hogy mely intézkedéseket kell foganatosítani, a közös minisztertanács pedig hozzájárult a költségek fedezéséhez. Az ügymenet annyiban is hasonlított az előző évihez, hogy az uralkodó megint csak a költségek ügyében számított a közös minisztertanács egyetértésére, és bizonyos információkat megint el akart titkolni, ha nem is a közös minisztertanács, de a Landwehr esetleges mozgósításáról lévén szó, az osztrák minisztertanács elől.⁴³ Az 1887. december 18-i közös minisztertanácsan azonban — és ez a lényeges különbség az egy évvel korábbihoz képest — Kálnoky nem csupán a felmerült katonai kiadásokhoz való hozzájárulást kérte, hanem azt is, hogy a testület a Monarchia magatartását az orosz katonai lépésekkel szemben megszabja, és hogy a katonai autoritások által javasolt ellenintézkedések véghezviteléről határozzon.⁴⁴ És noha kifejezetten politikai jellegű határozathozatalra nem került sor, a testület beható politikai vitát folytatott, és azonosult azzal a döntéssel, amely katonai ellenintézkedések foganatosítását ítélte szükségesnek. Ennek megfelelően a költségek fedezéséhez is hozzájárult, valamint ahhoz, hogy a hadvezetés költségigényét a delegációk elé terjeszti. A politikai természetű döntéssel való egyetértés kinyilvánításának az adott esetben azonban legalább olyan jelentősége volt, mint a katonai költségekhez történő hozzájárulásnak.

Az 1892–93 fordulóján tartott tanácskozások jegyzőkönyvei azt példázzák, hogy a közös minisztertanács kivételes esetben döntési jogkört is gyakorolt. A Monarchia katonai lemaradását dokumentáló emlékiratot, úgyszintén a fejlesztési tervet a vezérkari főnök készítette, de ebben végeredményben ő volt az illetékes.⁴⁵ A vezérkari főnök elabórátumait 1892. december 16-án katonai konferencia tárgyalta meg, de azon érdemi döntés nem született. Az uralkodó zárszavában csupán a további ügymenetet határozta meg, és előírta, hogy az emlékiratot a közös külügyminiszter, a két miniszterelnök, a közös pénzügyminiszter és a két honvédelmi miniszter kezébe kell adni, majd pedig azt a Kálnoky elnöklése alatt tartandó konferencián, vagyis a közös minisztertanácsan kell megtárgyalni.⁴⁶ Ő ugyan ennek a testületnek a hatáskörét megint csak a költségekben való állásfoglalásra redukálta, de miután a katonai konferencia csak informatív jelleggel bírt, nyilvánvaló volt, hogy annak eldöntése is a közös minisztertanácsra maradt, hogy szükségesnek tartja-e egyáltalán az indítványozott fejlesztést. Kálnoky mindenesetre így értelmezte a közös minisztertanács feladatkörét, és az 1893. február 2-i tanácskozást azzal nyitotta meg, hogy a testület a Monarchia biztonsága érdekében vegye fontolóra a javasolt intézkedéseket, amelyek a fegyverkezésben mutatkozó egyenetlenség (Missverhältniss) kiküszöbölésére szolgálnak. A közös minisztertanács tagjai ugyanígy fogták fel saját illetékességi körüket, és az elsőnek szóló magyar miniszterelnök, úgyszintén a később nyilatkozó osztrák miniszterelnök mindenekelőtt azt tartotta szükségesnek, hogy mind a vezérkari főnök helyzetelemzésével, mind pedig a javasolt intézkedésekkel egyetértését fejezze ki. A megállapodás, amelyet a második tanácskozás alkalmával jegyzőkönyvbe foglaltak, csak a költségek jóvá-

hagyását és azok évi ütemezését tartalmazta,⁴⁷ de ezzel együtt nyilvánvaló volt, hogy a közös minisztertanács azzal, hogy a hadsereget az európai nagyhatalmi nívóhoz akarta közelíteni, a „közös és együttes védelem” fogalomkörébe tartozó politikai természetű döntést hozott.

A fentebb említett példák érzékelhetővé teszik azt a megállapításunkat, hogy a közös minisztertanács, ha nem is nyerte vissza közvetlenül a kiegyezés után betöltött szerepét, a Monarchia döntési struktúrájában jelentősebb helyet foglalt el, mint az előző évtizedben. Ha a hatáskör növekedésének okaira keressük a választ, azt aligha találjuk meg a vezető nemzetek birodalmi hajlandóságának változásában. Az osztrákok továbbra is közömbös magatartást tanúsítottak a külpolitika iránt, csupán — amint ezt a közjogi kérdések kapcsán volt alkalmunk látni — a birodalom látszategyességének védelmében mutattak aktivitást. A magyarokban továbbra is élt a hajlam és a törekvés a birodalom külpolitikájának megmagyarosítására, bár a kilencvenes évek kezdetétől voltak már jelei a birodalmi érdek és a magyar érdek elkülönítésének. A közös intézmények, így a közös minisztertanács szerepének növelése érdekében kifejtett magyar befolyás így aligha lehetett erősebb, mint a kiegyezést követő években. Hogy ez az enyhébb befolyás mégis szerep-kör-növekedést eredményezett, annak véleményünk szerint elsősorban személyi okai voltak. Nem Tisza Kálmánra és az őt követő magyar miniszterelnökökre, ezeknek a politikusoknak a közös ügyekben mutatkozó aktivitására gondolunk elsősorban, bár Tisza Kálmán ebben a tekintetben kétségkívül meghatározó szerepet játszott. A közös külügyminiszter, Gustav Kálnoky személyes hozzáállásáról van szó mindenekelőtt. Amikor Heinrich Haymerle halála után először szóba került, hogy neki, a pétervári nagykövetnek kell a közös külügyminiszter posztját elfoglalnia, a dezinált külügyminiszter hosszú levélben fejtette ki fenntartásait. Egyebek mellett arról írt, hogy egy hivatásos diplomata semmiképp sem alkalmas a poszt betöltésére. A közös külügyminiszternek olyan személynek kell lennie, aki a két parlament közül legalább az egyik támogatását maga mögött tudja, aki a kormányokra és pártokra a törvényben ugyan nem biztosított, de meghatározó befolyást képes gyakorolni.⁴⁸ Nem tette hozzá, de nyilvánvaló volt: olyan támaszra és befolyásra gondolt, mint amilyenel Andrássy rendelkezett. Amikor aztán minden fenntartása ellenére vállania kellett a megtisztelő, de terhes megbízatást, nyilvánvaló volt előtte, hogy nem vehet fel Andrássy módjára birodalmi kancellári allűröket. Ez egyebek mellett annyit jelentett, hogy az eddigieknél nagyobb szerephez kell juttatnia azt a fórumot, ahol a vezető nemzetek, különösképp a magyarok birodalmi törekvései artikulálódnak, vagyis a közös minisztertanácsot. Az már a dolog természetéből fakadt, hogy a közös külügyminiszteri tisztség megítéléséből fakadó személyes hajlandóságok a válságos időszakokban még nagyobb nyomattal jutottak kifejezésre.

Az ügyek elintézése és az érdekek érvényesítése

A közös minisztertanácsnak nemcsak a szuverenitás foga-

lomkörébe tartozó alapvető kérdésekben kellett állást foglalnia, hanem a „közös és együttes védelem” mindennapi és folyamatos ügyeivel, és alkalmanként felmerülő részproblémaival is foglalkoznia kellett. És leginkább ezekkel. Volt alkalmunk látni, hogy a közös minisztertanács tevékenységi körét nagyjából a közösügyes költségvetés megtárgyalása, a közös védelemmel kapcsolatos törvények előkészítése, a külkereskedelmi szerződések szempontjainak egyeztetése és a közjogi kérdések tisztázása töltötte ki. Ha ezeknek az ügyeknek nem is volt olyan bődereje, mint például a háború és béke kérdésében történő állásfoglalásnak, elintézésük az állami mechanizmus működtetésének kívánalma volt, amely elintézés nélkül súlyos működési zavarok keletkeztek. Az ilyen típusú ügyek elintézésének a közös minisztertanácsban is voltak bizonyos általános formulái.

A minisztertanács, a kormány tagjainak tanácskozása az alkotmányos-parlamentáris rendszerekben azt a célt szolgálta, hogy a végrehajtó hatalom illetékességi körébe tartozó ügyeket elintézzék. A kormányzattörténet tanúsága szerint az ügyek elintézésének mindenütt meglehetősen széles skálája alakult ki. Így volt ez a magyar minisztertanács esetében is, amely valamely szaktárca képviselőjének előterjesztését tudomásul vette, esetleg helyeslőleg tudomásul vette, megbízást adott egy-egy miniszternek valamely szakvélemény előterjesztésre, felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy adandó alkalommal belátása szerint határozzon, kinyilvánította, hogy nincs abban a helyzetben, hogy érdemi leg határozzon, megállapodott, esetenként egyhangúlag megállapodott valamiben, és végül legtöbb esetben érvényes határozatot hozott. A magyar, vagy más minisztertanács gyakorlatával összevetve a közös minisztertanács elintézési formulái nagyon szegényesnek tűnnek. A tudomásul vétel, megbízásadás, a hozzájárulás és a felhatalmazás teljességgel hiányzott, és csupán a határozathozatal (vagy a határozatképtelenség kinyilvánítása) fordult elő, de ezek száma is limitált volt, és csak bizonyos esetekre, leginkább a költségvetésre és az eljárásra vonatkozott. A közös minisztertanács más esetekben igen gyakran csak tárgyalta az ügyet, anélkül, hogy annak végleges elintézésére sort kerített volna.

Hogy a közös minisztertanács elintézési formulái a szokványosnál szegényesebbek voltak, és hogy az ügyek végleges elintézése nem mindig ezen a fórumon történt, a testület sajátos jogállásából következett. Abból, hogy a közös minisztertanács, noha közjogi értelemben közös kormánynak minősült és funkcióját tekintve tulajdonképpen az is volt, mégiscsak különbözött a szokványos kormánytól. Ez utóbbi a végrehajtó hatalom illetékességi körébe tartozó valamennyi jogosítvánnyal rendelkezett, és az egzekutív szintjén semmiféle hatalommegosztást nem ismert. Így volt ezzel a korabeli osztrák és magyar kormány is, amennyiben a két testület belpolitikai ügyekben teljes szuverenitással bírt. (Ezt a szuverenitást a törvény biztosította, amennyiben kifejezetten megtiltotta, hogy a közös minisztérium a két kormány ügyeibe avatkozzék.⁴⁹) Hogy ez a gyakorlatban is így volt, lemérhető egyebek mellett Kálnoky megnyilatkozásaiban, amelyekben a közös külügyminiszter nehezményezte,

hogy a két kormány semmit sem ad véleményére.)⁵⁰ A közös minisztertanács ezzel szemben saját illetékességi körében, a „közös és együttes védelem” ügyében sem volt teljesen szuverén, mert a külpolitikában tudomásul kellett vennie a két kormány törvényben biztosított befolyását, a hadügy területén pedig számolnia kellett azzal, hogy amennyiben létszámról és költségekről volt szó, csak a két kormány egyetértésével és közreműködésével érvényesítheti elgondolásait. A hatalommegosztásnak ebből a szisztémájából, a három pólusú hatalom létéből következett, hogy a közös minisztertanácsnak, a szokványos minisztertanácstól eltérően, a határidős ügyeket, elsősorban a költségvetés előkészítését leszámítva, nem volt döntési kötelme, és az elébe kerülő ügyeket nem kényszerült minden esetben valamiféle döntéssel lezárni. Valamely ügy végleges elintézésére ugyanis az osztrák és a magyar kormány, valamint a két kormány és a közös miniszterek közötti közvetlen tárgyalás útján is sor kerülhetett.

Minden bizonnyal a döntés nélküli eszmecsere gyakorisága következtében támadt Komjáthy Miklósnak az a benyomása, hogy a közös minisztertanács alig volt több, mint a korona legfőbb tanácsadó szerve.⁵¹ Ezt az impressziót csak megerősítheti, hogy az uralkodó, ha részt vett a közös minisztertanácsban, gyakran élt olyan fordulatokkal, hogy valamit (például egy nyilatkozatot) tudomásul vesz, valamilyen indítványt elfogad, valamit eldönt, vagy valamilyen határozatot hoz. A legmagasabb tudomásulvétel (Allerhöchste Kenntnissnahme), a legmagasabb jóváhagyás, a legmagasabb határozathozatal csupa olyan formulák voltak, amelyek az abszolutizmus időszakában divatoztak, amikor a minisztertanács valóban nem volt több, mint a korona legfőbb tanácsadó testülete, amely, mint ilyen, semmiféle döntési jogkörrel nem rendelkezett. Figyelembe lehet és figyelembe is kell venni azonban, hogy az uralkodó csak korlátozott és nagyon is meghatározott esetekben élt ezekkel a formulákkal: akkor hagyott jóvá valamit, ha azzal a közös minisztertanács valamennyi tagja egyetértett. Nem arról volt szó tehát, hogy az uralkodó meghallgatta minisztereit és döntött, hanem arról, hogy az abszolutizmus korából adaptált terminológia köntöscében a közös minisztertanács kollektív akaratát juttatta kifejezésre. És a konszenzus elve akkor is érvényesült, ha valamely ügy végleges elintézésére nem a közös minisztertanácsban került sor.

Az egyhangúság kizárólagos érvényesülése a közös minisztertanács döntési eljárásában egyedi, megkülönböztető sajátosság volt. A szokványos minisztertanács gyakorlatában ugyanis az egyhangú döntés mellett a többségi döntés is előfordult, és valamely döntés érvényességének nem volt kritériuma a minisztertanács valamennyi tagjának egyetértése. Többségi döntés esetén, amennyiben egypárti, abszolút parlamenti többséggel rendelkező kormányról volt szó, a lezavazott miniszter vagy elfogadta a döntést, vagy önként kilépett a kormányból, de az is előfordult, hogy a kormányfő felszólítására tette meg ugyanezt. Így a döntés ha nem egyhangúlag, csak többségi szavazattal történt is, a határozat mögé előbb vagy utóbb egységes kormány került. A közös minisztertanács számára ez az út nem volt járható. Nézetkülönbségek persze a közös ügyek szintjén is jelentkeztek, és volt, amikor perfektuálódott is a lemondási szán-

dék. Kálnoky 1884-ben a magyar parlament oroszellenes válaszfelirata miatt felmentését kérte,⁵² és 1895-ben a magyar miniszterelnökkel támadt konfliktusa miatt vissza is lépett,⁵³ Tisza Kálmán 1889-ben a közös hadsereg elnevezése miatt fenyegetett lemondással⁵⁴ és Taaffe is ugyanezt helyezte kilátásba visszalépését, ő ráadásul éppen a közös minisztertanácsra.⁵⁵ A közös minisztertanácsra azonban többségi határozatot hozni és utána személycserékkel helyreállítani az egységet — lehetetlen és célszerűtlen is volt egyszerre. Lehetetlen, mert a közös miniszterek tárcáival ugyan egyedül az uralkodó rendelkezett, de a két kormány tekintetében őt is kötötték a parlamenti szabályok, és egy parlamenti többséggel rendelkező miniszterelnököt egyszerűen nem lehetett elmozdítani. De célszerűtlen is, mert egy netáni személycsere semmit sem oldott volna meg, és az új miniszter éppúgy az összmönarchiai, az osztrák vagy a magyar érdek reprezentánsa lett volna, mint önként visszalépő, vagy elmozdított elődje. A közös minisztertanács ebben a tekintetben egy szövetségi állam parlamentjére hasonlított, amelyben a mandátumok birtokosai nem a különböző nézeteket valló politikusok voltak, hanem maguk a szövetséget alkotó államok, amelyek mint ilyenek, semmi mással nem voltak helyettesíthetők. Azzal az eshetőséggel pedig, hogy az illető állam mandátumával együtt kilép a szövetségi államból, miként általában egy szövetségi parlament, úgy a közös minisztertanács sem kívánt számolni. Az osztrák és a magyar nemzeti érdekek reprezentánsai azért nem, mert politikai érdekszállakkal kötődtek a Monarchiához, a nemzetek fölötti érdekek képviselői azért nem, mert a sok nemzetiségű állam egzisztenciája adta létük értelmét. E három, korántsem minden tekintetben harmonizáló érdekcsoportban volt annyi politikai belátás, hogy egymásnak a közös minisztertanácsra történő majorizálásával ne kockáztassa ezt a senki által sem kívánt eshetőséget.

Az egyhangú döntés közös minisztertanácsai gyakorlatában elméletileg benne foglaltatott az a lehetőség, hogy a konszenzus végül is nem jött létre, és valamely ügy lezáratlan, elintézetlen marad. A közös minisztertanács elé került ügyek bemutatása során volt alkalmunk látni, hogy ilyen eset többször előfordult. A hadiszolgáltatmányokra vonatkozó törvényjavaslatból soha nem lett törvény, mert az osztrák, illetve a magyar kormány egy jelentéktelennek tűnő részletkérdésben, a kártérítéssel foglalkozó bizottságok ügyében megkötötte magát, és egyik fél sem volt hajlandó engedményre.⁵⁶ Hasonló sorsra jutott a loállítási törvény megújításának tervezete, amely a lovak számának kiderítésével kapcsolatos közjogi nézetkülönbség kiegyenlíthetlensége miatt jutott zátonyra.⁵⁷ A katonai orvosi akadémiát azért nem lehetett visszaállítani, mert a magyar kormányt nem tudták ennek szükségességéről meggyőzni,⁵⁸ az 1885-ös vámtarifa pedig azért került le egyelőre a napirendről, mert az osztrák kormány nem volt hajlandó a Reichratot rendkívüli ülészsakra összehívni.⁵⁹ Mindamellet ha az ellentétes nézeteket nem is sikerült áthidalni, a szóbanforgó ügyek egy részében mégis találtak valamiféle megoldást. A hadiszolgáltatmányokra vonatkozó törvényt, mint tudjuk, rendelettervezettel helyettesítették, a loállítási törvény hiányosságait pedig a lószorozási szisztéma észszerűsítésével küszöbölték ki. Az egyhangúság politikai tekintetben szükséges elve

miatt azonban a közös minisztertanács működésében mindvégig ott bujkált az egzekutív szintjén megengedhetetlen kísérlet: a döntésképtelenség.

A döntésképtelenség mindamellet kivételszámba ment, és az egyhangúság, a döntés előfeltétele, az esetek túlnyomó többségében mégis csak kialakult. Pedig a nézetazonosság nem volt eleve adott, és igazán ritkán fordult elő, hogy a három pólusú hatalom képviselői valamely kérdésről teljesen azonosan vélekedtek volna. Sőt, az egyetértés sokszor a közös miniszterek között is hiányzott. Volt alkalmunk látni, hogy a közös külügyminiszter nemegyszer sokallotta a közös hadügyminiszter költségigényét,⁶⁰ hogy a közös pénzügyminiszter a Romániával kötött határegyezmény becikkelyezésének ügyében más nézetet tartott, mint a közös külügyminiszter,⁶¹ és hogy a közös hadsereg elnevezésének kérdésében nem volt egyetértés a közös hadügyminiszter és a közös pénzügyminiszter között.⁶² A leginkább markáns választóvonal persze a közös miniszterek és a két kormány között húzódott, de igen gyakran az osztrák és a magyar kormány tagjai is szembekerültek egymással. Hogyan alakulhatott ki ilyen feltételek között mégis az egyhangú döntés előfeltételét képező nézetazonosság?

Az ellentétes nézetek áthidalásának egyik elméletileg lehetséges módja a kompromisszum, a kölcsönös engedményeken alapuló megállapodás. A kompromisszumon alapuló döntéshozatal a közös minisztertanács gyakorlatában is előfordult, sőt ez volt a leginkább gyakori formula. Volt alkalmunk látni, hogy a közös költségvetés, különösképp a közös hadügyi tárca költségvetésének ügyében első fordulóban többnyire különbözött a közös hadügyminiszter és a két kormány véleménye, de végül is mindig létrejött a megállapodás, általában azon az áron, hogy mind a közös hadügyminiszter, mind a két országos kormány engedett. De a kompromisszum elemei egyéb ügyekben is kimutathatók. A véderőtörvény 1889-es megújítása alkalmával a közös hadügyminiszter eredetileg az újoncjutalék határidő nélküli megállapítását tervezte, de a magyar kormány kívánságára elállt attól, és egyéb módosításokra is hajlandónak mutatkozott.⁶³ Az Oroszországgal kötendő kereskedelmi szerződés ügyében 1894-ben úgy jött létre megállapodás, hogy a magyar kormány hozzájárult a gabonavámok osztrák kormány által kilátásba helyezett megkötéséhez, az osztrák kormány viszont elfogadta azt a magyar álláspontot, hogy a rozs váma változatlan marad.⁶⁴ A kompromisszum lehetősége persze nem csupán az érintett felek megegyezési készségén, hanem az ügyek természetén is múlott. Ha abban kellett döntenie, hogy milyen legyen valami (közös költségvetés, törvény stb.), eleve adva volt a közeledés és a kölcsönös engedmények lehetősége.

Ha azonban az volt a tét, hogy legyen vagy ne legyen valami, nem volt helye a kompromisszumnak. A döntéshoz szükséges egyhangúság ilyen esetben csak úgy jöhetett létre, ha valamelyik fél feladta álláspontját és elfogadta a másik fél véleményét. Az ellentétes nézetek kiküszöbölésének ez volt a másik módja, és a közös minisztertanács gyakorlatában ez is gyakorta előfordult. A magyar kormány például kezdetben hallani sem akart a népfelkelési törvényről, majd bizonyos feltételeket szabott, végül azonban elfogadta azt, még hozzá lényegében abban a formában,

ahogy ezt a katonai vezetés eredetileg elgondolta.⁶⁵ A közös hadsereg elnevezésének megváltoztatását az osztrák kormány mindvégig ellenezte, és azzal a közös külügyminiszter sem rokonszenvezett, de végül mégis magukévá tették a magyar kormány javaslatát.⁶⁶ A közös hadsereg és a magyar hatóságok közötti levelezés nyelvének újraszabályozása mind az osztrák kormány, mind a vezérkari főnök részéről heves ellenállásba ütközött, végül mégis a magyar álláspont győzedelmeskedett.⁶⁷ Az osztrák kormány eredetileg elzárkózott a katonai célokat szolgáló Sztanislaw—Woronienka vasútvonal megépítésétől, de aztán feladta ellenállását és teljesítette a katonai vezetés kívánságait.⁶⁸ Mindez persze korántsem ment könnyen, és az álláspontfeladást, a másik fél véleményének elfogadását hosszas viták előzték meg.

Az álláspont feladásának minden esetben megvolt a konkrét motivációja, de az egyes esetek tükrében azért bizonyos általános tendenciák is kirajzolódtak. Nem lehetett kitarítani az eredeti álláspont mellett, ha valamilyen oknál fogva politikai kényszerhelyzet állt elő, és ezzel tulajdonképpen megszűnt a választási lehetőség. Ilyen szituáció keletkezett a közös hadsereg elnevezésének ügyében, amikor azzal az eshetőséggel kellett szembenézni, hogy a korona az egyik, az összes magyar párt a másik oldalra kerül. Hogy ezt a helyzetet Tisza Kálmán szándékosan állította elő azzal, hogy a delegációban előre nyilvánosságra hozta szándékát, az más szempontból ugyan figyelmet érdemel, de itt most maga a kényszerhelyzet volt fontos, amely csak egyfajta döntési lehetőséget engedélyezett. Ugyanígy fel kellett adni az eredeti álláspontot „kettő az egy ellen” képlet esetén, abban az esetben, ha az egyik fél a maga álláspontjával a másik kettővel szemben elszigetelődött. Az említett példánál maradva ez történt a népfelkelési törvény ügyében, amikor a magyar kormány egyszerre került szembe a közös miniszterekkel és az osztrák kormánnyal, a közös hadsereg levelezési nyelvének kapcsán, amikor a közös külügyminiszter és a közös hadügyminiszter a magyar kormánnyal azonos platformra helyezkedett az osztrák kormánnyal szemben, és ugyanez a Sztanislaw—Máramarosziget vasútvonalnál, amikor megint az osztrák kormány maradt egyedül. A „kettő egy ellen” képletnek persze erősen olyan színezete volt, hogy a magára maradt felet majorizálták, és az utóbbi a többségi döntést vette tudomásul. Valójában mégsem erről volt szó, mert az egyedül maradt fél nem a többségi szavazatnak vetette magát alá, hanem a kialakult szituációból levonva a konzekvenciát, maga is hozzájárulását nyilvánította. Majorizálásról, valamelyik fél állandó leszavazásáról márcsak azért sem lehetett szó, mert a háromféle érdek reprezentánsai felváltva kerültek elszigetelt helyzetbe, és az esetek egymást nagyjából kiegyenlítették.

Ez utóbbi megállapítás a katonai természetű ügyekre nem, vagy csak fenntartással vonatkozik. Jóllehet ezekben a felállás nagyjából mindig az volt, hogy a két kormány állt szemben a közös hadügyminiszter által reprezentált katonai vezetéssel, többnyire a katonai vezetés akaratát érvényesült. Így volt ez a katonai költségvetés ügyében, ahol ugyan a döntés mindig kompromisszumos alapon történt, de a költségvetés állandóan emelkedett, és méginkább a stratégiai vasutak esetében, amelyeket a két kormány mindig opponált, de végül aztán minden esetben azok megépítésére

kényszerült. Azt lehetne erre mondani, hogy ebben a tekintetben nem érvényesült a háromféle érdek esélyegyenlősége, és az összmonarchiai érdek vitathatatlan elsőbbségre tett szert. Hozzá lehetne tenni, hogy mindez azért volt így, mert a két kormány lemondott a szuverenitás bizonyos attribútumairól, a „közös és együttes védelmet” határozta el, és ezzel mintegy intézményesen megteremtette a hadügy önállósulásának és prioritásának feltételeit. Ez a magyarázat azonban nem lenne kielégítő. Az általános hadkötelezettség elvén alapuló tömeghadseregek korában a hadügy önállósulása általános európai jelenség volt, és a „civil” kormányzat ezzel a folyamattal szemben mindenütt tehetetlennek bizonyult. A pénzügyminiszter Franciaországban, Németországban, de még Oroszországban is opponált a csillagokig rúgó hadi költségvetés számadatai ellen, mégis besorozták és kiképezték a férfilakosság legnagyobb részét, hadfelszerelésekbe, erődökbe és gazdaságilag haszontalan stratégiai vasutakba ölték a nemzeti jövedelem tekintélyes hányadát. A hadügy önállósága és elsőbbsége a kor követelménye volt, és a katonai szektor mindenütt rákényszerítette akaratát a civil társadalomra. Ezt tudva azt kell mondani, hogy a Monarchia közjogi berendezkedése nem okozója volt a hadügy prioritásának, hanem annak csupán sajátos megjelenítési formája.

A pozíciók és a személyiségek

A közös miniszteri konferenciákon különböző alkalmakkor különböző állami tisztségek viselői vettek részt. Volt, amikor csak a három közös miniszter ült a tárgyalóasztal mellett, volt, amikor a közös miniszterekkel együtt a két kormány miniszterelnöke és más minisztere is jelen volt, előfordult, hogy csak az egyik kormány képviseltette magát, de olyan eset is adódott, hogy a hadsereg főfelügyelője és a vezérkar főnöke is megjelent, a miniszteri rangú részvevők mögött pedig gyakorta ott ült a szakreferensek népes serege. Kit tekintettek a kortársak és kit tekinthet a kutató ezek után a közös minisztertanács tagjának? Az utolsó helyen említett kategóriát, a szakreferenseket semmiképp. Ezek neveit a jegyzőkönyvvezető többnyire fel sem tüntette, vagy ha igen, láttamozásra nem kapták meg a jegyzőkönyvet, bár ebben a tekintetben nem volt teljes következetesség. Lambert, a közös hadügyminisztérium osztályvezetője (Sektionschef), aki rendszerint részt vett a költségvetési tárgyalásokon, általában nem kapta meg láttamozásra a jegyzőkönyvet, de az 1886. szeptember 25-i tanácskozását igen. Ebben a tekintetben mértékadónak tekinthető viszont ugyanennek a jegyzőkönyvnek az az információja, hogy a szakreferensek, akik a politikai eszmecsere időtartamára eltávoztak, visszatértek a terembe.⁶⁹ A politikai vita tartama alatti távollétet csak úgy lehet értelmezni, hogy a szóbanforgó személyek nem voltak a közös minisztertanács tagjai. A tulajdonképeni kérdés persze nem a szakreferensek közös minisztertanács tagtságával kapcsolatos.

Komjáthy Miklós azt írja, hogy mivel a közös minisztertanács a császári minisztertanácsból nőtt ki, a közös minisztertanács fogalmába eredetileg csak a közös miniszterek tartoztak, és a két kormány tagjainak részvétele csupán valómi konkrét ügy kapcsán fordult elő.⁷⁰ Megállapítását az

első időszak jegyzőkönyveire alapozza, amelyek megkülönböztették a tanácskozás „teljes jogú” és „nem teljes jogú” tagjait, oly módon, hogy a jegyzőkönyvet csak az előbbiekkal láttamoztatták.⁷¹ Ezt a véleményt egy jóval későbbi közjogi természetű megnyilatkozás is alátámasztja. Goluchowski a fentebb már említett Ugron-interpelláció kapcsán 1895-ben úgy nyilatkozott, hogy azokat a miniszteri tanácskozásokat, amelyeken a közös miniszterek mellett a két miniszterelnök és más reszortminiszter is részt vesz, szigorúan véve aligha lehet közös minisztertanácsnak tekinteni.⁷² A kialakult gyakorlat nem igazolta és nem is támasztotta alá ezt a restriktív elméletet. Somogyi Éva idézi Thallóczy Lajosnak, a közös pénzügyminisztérium osztályvezetőjének egy 1904-ből származó levelét, aki úgy tudta, hogy a három közös miniszter soha nem ült össze közös tanácskozásra.⁷³ És ha Thallóczy megállapítása nem is volt teljesen pontos, mert ilyen tanácskozások azért előfordultak — az általunk tárgyalt tizenkét év alatt például két alkalommal⁷⁴ —, a lényegyet tekintve igaza volt: a közös minisztertanács általában nemcsak a közös miniszterek, hanem az utóbbiak és a két kormány képviselői vettek részt. Ilyen körülmények között igencsak sekélyes tartalma volt annak a felfogásnak, amely a közös minisztertanács fogalmát a három közös miniszter tanácskozására korlátozta. Voltak azért olyan mozzanatok, amelyek arra mutattak, hogy ha nem is a teória, legalább a hivatali eljárás és a terminológia közelít a kialakult gyakorlathoz. Komjáthy Miklós abban, hogy a jegyzőkönyveket az osztrák és a magyar miniszterekkel is láttamoztatták, ez utóbbiak közös minisztertanácsai tagságának jogi approbációját látja.⁷⁵ Egy 1877-ből származó, a közös minisztertanácsai jegyzőkönyvek köröztetésével foglalkozó felterjesztésben pedig a közös miniszterekre és a tanácskozáson résztvevő miniszterelnökre és miniszterekre egyaránt vonatkoztatva fordul elő a „konferenciátag” (Konferenzmitglied) kifejezés, amit aligha lehet másképp értelmezni, mint úgy, hogy Andrássy, a felterjesztés készítője, nem látta értelmét a közös minisztertanácsot kettévágó választóvonalnak.⁷⁶ Mint ahogy nem is volt. A közös miniszterek egyetemleges felelősségében, amit a kiegyezési törvény megállapított, a közös ügyekre gyakorolt befolyása következtében a két kormány is osztozott, és ezt a felelősséget csak úgy vállalhatta, ha a döntések meghozatalában egyenrangú fél gyanánt szerepelt. Az a kiegyezés időszakában keletkezett, és később is előbukkanó korabeli felfogás, amely megkülönböztette a közös minisztertanács „teljes jogú” és „nem teljes jogú” tagjait, és a közös minisztertanács fogalmát a közös miniszterek tanácskozására korlátozta, véleményünk szerint közjogi tekintetben nem volt megalapozott. A közös minisztertanács közjogi tekintetben nem volt és nem lehetett más, mint a közös miniszterek, valamint a két kormány miniszterelnökének (esetleg más tagjainak) tanácskozása.

A közös minisztertanácsban, amennyiben az uralkodó nem volt jelen, a közös külügyminiszter elnökölt. A tisztség ellátása uralkodó döntésből eredt: az uralkodó, miközben kinevezett valakit háza és a külügyek miniszterévé, egyúttal megbízta a közös minisztertanácsban történő elnökléssel. Az uralkodói döntést semmiféle parlamenti tekintet nem befolyásolta, de természetes, hogy az elhatározás a politikai

körülmények függvénye volt. Beust 1866-ban azért lett külügyminiszter, mert személye Ausztria németországi igényeit szimbolizálta, Andrássy 1871-ben azért kapott kinevezést, mert az Oroszországgal szembeni frontalkotásnak jött el az időszerűsége, Kálnoky 1881-ben pedig azért, mert valahogy modus vivendit kellett találni a cári nagyhatalommal. A politikai megfontolás azonban csak a külügyminiszteri poszt betöltésére vonatkozott, a közös minisztertanács elnöki teendőinek ellátása egyszerűen velejárója volt a külügyminiszteri kinevezésnek. Hogy miért volt velejárója, annak részint a jogfolytonosság, részint a közjogi megfontolás a magyarázata. Ha egyszer a közös minisztertanács a császári minisztertanács jogutódja volt, akkor természetes, hogy a közös minisztertanács elnöki tiszte az egykori császári minisztertanács elnökére szállt át. És ha az osztrák és a magyar kormány a „közös és együttes védelem”-mel kapcsolatos jogosítványokat egy másik testületre ruházta át, akkor magától értetődő volt, hogy ebben a testületben annak kell az asztalfőn ülnie, aki a „közös és együttes védelem” elsőszámú irányítója: tehát a közös külügyminiszternek. A kiegyezési törvényben mindamellett nem esett szó a közös minisztertanács elnökéről (persze magáról a közös minisztertanácsról sem), feltehetően azért nem, mert a magyar jogalkotók ezzel nem akarták elgyengíteni azt a sarkalatos tételeket, hogy „a közös minisztérium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat”.⁷⁷ De hogy az uralkodó eljárását magyar részről a kiegyezési törvény szellemével egyezőnek találták, legalábbis negatív értelemben visszaigazolást nyert: több mint egy negyedszázadon át sem a kormány, sem az ellenzék nem tiltakozott. A tételes jogi szabályozás hiánya azonban itt is megbosszulta magát. Mint már említettük, Ugron Gábor 1895-ben megkérdezte a magyar képviselőházban, hogy mi a tartalma annak a közlésnek, hogy a közös külügyminisztert a közös minisztertanács elnöki tisztségével is megbízták, és hogy ez a megbízás vajon csupán a közös miniszterek egymás közötti tanácskozására vonatkozik-e?⁷⁸ A magyar kormány, amely időközben maga is eljutott a „közös kormány” létének tagadásáig és nem hivatkozhatott sem a jogfolytonosságra, sem a közjogi megfontolásra, a közjogi vita élezését ugyancsak kerülni akaró közös külügyminiszterrel egyetértésben meglehetősen gyermeketeg választ adott. Ugron Gábor kérdésének második részét nem is érintve azt felelte, hogy azért a közös külügyminiszter az elnök, mert rangban megelőzi a két miniszterelnököt. Bánffy Dezső, aki szemmeláthatólag bagatellizálni akarta az ügyet, még egy lépéssel tovább ment, és Goluchowskinak megküldött választervezetébe belevette, hogy az uralkodó tulajdonképpen a rangidős miniszterelnököt is megbízhatná, ezt azonban a közös külügyminiszter kérésére elhagyta.⁷⁹ Goluchowski argumentációja, hogy ez téves felfogásokra és szükségtelen vitákra vezetne, alighanem helytálló volt. Amikor jóval később csupán az merült fel, hogy a közös pénzügyminiszter egy alkalomra átvegye az elnöklést, az akkori magyar miniszterelnök rögtön óvást emelt.⁸⁰ Mindenesetre elmondható, hogy az Ugron-interpellációra adott válasz nem sokban járult hozzá a közös minisztertanács elnöki tisztségének közjogi megvilágításához.

Az Ugron-interpellációra adandó választervezetben arról

is szó esett, hogy miért célszerű, hogy éppen a közös külügyminiszter elnököljön a közös minisztertanácsban. Bánffy azt írta, hogy a közös külügyminisztert állásánál fogva nem befolyásolják a Monarchia két államterületének speciális érdekei, és a tárgyalások során ezért semleges álláspontot foglalhat el.⁸¹ Ennek a felfogásnak az indítékait könnyű belátni. Ha egyszer a magyar kormány kétségbe vonta a közös kormány létét, ebből logikusan következett, hogy a közös minisztertanácsot a két kormány közötti tárgyalásra kellett redukálnia. Goluchowski ezzel nyilván nem érthetett egyet, mert nagyon jól tudta, hogy a közös minisztertanács nem csupán a Monarchia két államterülete közötti problémákat tárgyalja, de a tervezetnek ezen pontja ellen nem emelt kifogást. Nem úgy, mint hivatali elődje, Kálnoky, aki még kinevezése előtt megírta, hogy a közös külügyminiszternek, jóllehet nem kell pártembernek lennie, de pártönkívüli (parteilos) sem lehet.⁸² Ez a megjegyzés persze elsősorban arra vonatkozott, hogy a közös külügyminiszter nem lehet meg parlamenti támasz nélkül, de egyúttal azt is érzékeltette, hogy a semlegesség a közös külügyminiszter tevékenységének sem lehet elsőszámú attribútuma. És valóban, a közös külügyminiszter elnöki működésében benne volt ugyan ez a semleges-közvetítő vonás, de azt nem mérítette ki teljesen. A közvetítő magatartás sem annyira a két kormány közötti viták alkalmával, mint inkább a közös hadügyi tárca költségvetésének megállapítása körül, tehát a közös hadügyminiszter és a két kormány közötti szembenállásnál mutatkozott. Kálnoky, mint a közös minisztertanács elnöke a közös hadügyi tárca költségvetésének ügyében nem állt mindig egyértelműen a közös hadügyminiszter oldalára, hanem igen gyakran méltányolta a két kormány csökkentési törekvéseit. Egy alkalommal meg is fogalmazta azt a nézetét, hogy a közös minisztertanácsnak az a feladata, hogy a katonai szükségletek és a pénzügyi lehetőségek közötti középutat megtalálja.⁸³ Volt azonban olyan eset is, amikor a közös minisztertanács elnöke a szőnyegen levő vitakérdésben nem maradt semleges, nem közvetített, hanem határozottan valamelyik fél oldalára állt, és ezzel el is döntötte a vitát. Így volt ez a közös hadsereg elnevezésének kérdésében, amikor az osztrák kormánnyal szemben a magyar kormány álláspontját tette magáévá,⁸⁴ és ugyanígy az orosz kereskedelmi szerződés megújításának vitájában, amikor a magyar kormánnyal szemben az osztrák kormányt támogatta.⁸⁵ Végezetül, igen gyakran előfordult, hogy a közös minisztertanács elnöke nem közvetített, és nem is csatlakozott valamelyik állásponthoz, hanem — Somogyi Éva találó megfogalmazása szerint — „a birodalmi érdeket képviselte, a Gesamtmonarchie országok és tárcák felett álló érdekeit”.⁸⁶ Amikor az 1887 decemberi és az 1888-as januári tanácskozásokon elhatározta magát a vezérkar és a magyar kormány preventív háborús elgondolásaitól, kétségkívül ezeknek az összmonarchiai szempontoknak adott kifejezést.

Az összmonarchiai szempont ebben az esetben persze további finomításra szorul. Mert végeredményben a vezérkari főnök is összmonarchiai kategóriákban gondolkodott, amikor a várható orosz támadással szemben a megelőző fellépést sürgette, és a magyar kormány oroszellenes stratégiája is a Monarchia külpolitikájának egyik lehetséges vál-

tozata volt. Ezért azt lehet és azt kell mondani, hogy a közös külügyminiszter és a közös minisztertanács elnöke az adott esetben és általánosságban úgy képviselte az összmonarchiai szempontot, hogy azon belül a katonákkal szemben a politikai komponensnek tulajdonított nagyobb jelentőséget, a magyar kormánnyal szemben pedig jobban tekintetbe vette a Monarchia szempontjából korántsem kedvező erőviszonyokat. De hogy valóban összmonarchiai szempontok ütköztek össze, lemérhető azon, hogy a közös minisztertanács elnöke később — amint ezt a közös minisztertanács jegyzőkönyvei is tanúsítják — maga is közeledett vitapartneri álláspontjához.⁸⁸ A közös minisztertanács elnöke egyébként — hogy a hivaltörténeti vonatkozásokhoz visszatérjünk — kettős minőségben vett részt a tanácskozásokon, hiszen ő egyúttal a külügyi tárca birtokosa is volt. Szabályos kormány esetében az egyes tárcák birtokosai testületi alárendeltségben fejtették ki tevékenységüket. Hogy a közös külügyminiszter és a külpolitika esetében ez mennyiben volt így, illetve mennyiben nem volt így, azt a hatáskörrel és a döntési mechanizmusról szólva már részletesen elöadtuk. Itt még azt látszik szükségesnek megemlíteni, hogy Kálnoky működésének utolsó éveiben szokássá vált, hogy a közös költségvetés megtárgyalása alkalmával a közös külügyminiszter részletes külpolitikai tájékoztatást adott a közös minisztertanácsnak.⁸⁹ Goluchowski idején Kálnoky kezdeményezésére rendszer lett, és a közös külügyi tárca költségvetésének megtárgyalása alkalmával mindig sor került a részletes külpolitikai tájékoztatásra.⁹⁰

A véderő problémáiról ilyesfajta tájékoztatás, az 1893-as hadseregfejlesztési program tárgyalásától eltekintve,⁹¹ a közös minisztertanácsban nem hangzott el. A testület ezt nem is reklamáta, mert hiszen a véderő vezérlete, vezénylete és belső szervezetének megállapítása uralkodói hatáskörbe tartozott. A közös minisztertanács ezzel együtt, mint tudjuk, összehasonlíthatatlanul többet foglalkozott a véderő kérdéseivel, mint a külpolitikával. A véderővel kapcsolatos problémák közös minisztertanácsai felvezetése a közös hadügyminiszter tisztje volt. Neki kellett a testület hozzájárulását megszereznie az éves költségvetéshez és a speciális hitelekhez, neki kellett jóváhagyatnia a közös védelmet szabályozó törvénytervezeteket. Hálátlan feladatok voltak ezek egy civil többségű testületben, és ha a hadvezetés elképzelései többnyire érvényesültek is, a közös hadügyminiszternek sokszor kellett személyes kudarcot elkönyvelnie. Bylandt-Rheidtnek még csak a speciális hitelekkel gyűlt meg a baja, de Bauernak egyideig az éves költségvetés elfogadtatása is sok fejfájást okozott. Hogy a két magasrangú katona a külpolitikai kérdések tárgyalása alkalmával rezerváltan viselkedett — csupán Bauer nyilvánított egy alkalommal Kálnokytól eltérő véleményt⁹² —, tulajdonképpen ezzel az izolált helyzettel is megmagyarázható. De a közös hadügyminiszterek főként azért voltak tartózkodóak, mert nem érezték magukat illetékeseknek arra, hogy politikai kérdésekben nyilatkozzanak. A közös hadügyminisztert a hadsereg hierarchiájában a hadsereg főfelügyelője és a vezérkari főnök mögött legfeljebb a harmadik hely illette meg, és miután ez a hierarchia, hogy úgy mondjuk, hadtáppozícióba szorította őket, a közös minisztertanácsban is ennek a pozíciónak a tudatában viselkedtek. Nem úgy, mint Beck, a vezérkari főnök, aki ugyan csak alkalmanként vett

részt a közös minisztertanácson, de amikor ott volt, magánál tartotta a szót. A népfelkelési törvény tárgyalása alkalmával csakúgy, mint a stratégiai vasutak egymást követő megbeszélésénél, a nagy hadseregfejlesztési program elfogadtatásánál éppúgy, mint a hadsereg levelezési nyelvének eldöntése alkalmával. És ha nem is volt ott, árnyéka ráborult a testületre. Kálnoky 1887. december 18-án távollétében is vele vitázott, amikor azt mondta, hogy nem ért egyet a katonai körök preventív háborús elgondolásaival,⁹³ és az ő felfogásához közeledett, amikor az 1889. április 29-i tanácskozáson kijelentette, hogy az orosz csapatáthelyezések politikai szándékkal történnek.⁹⁴ — A közös hadügyminiszter mellett a hadügyminisztérium tengerészeti osztályának vezetője (der Chef der Marinesektion im Kriegsministerium) is rendszeresen részt vett a közös minisztertanácson, részvétele azonban többnyire a fizikai jelenlétre korlátozódott.

A közös pénzügyminisztert, miként a másik két közös minisztert az uralkodó nevezte ki. A kinevezésnél itt sem érvényesült parlamenti tekintet, de valamiféle szokásjog mégis kialakult. Burián István kilenc évi szolgálat után 1912-ben keserűen jegyezte naplójába, hogy neki azért kellett távoznia, mert második magyar nem lehet közös miniszter.⁹⁵ De ez fordítva is igaz lehetett: a három közös miniszter közül egyiknek mindig magának kellett lennie. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy a dualizmus fél évszázada alatt több mint harminc éven át magyar politikusok irányították a közös pénzügyeket. Magának a tárcának a tevékenységi köre eléggé szűkre volt szabva: a kvótából befolyó összegek kezelése tartozott hozzá, és később Bosznia-Hercegovina ügyeinek irányítása. Ennek megfelelően a közös pénzügyminiszter nem okozott sok gondot a közös minisztertanácsnak: az jószerezivel kimerült a tárca költségvetésének megtárgyalásában és az okkupált tartományok néhány ügyének megbeszélésében. (Ez utóbbinak 1878–79-ben volt a konjunktúrája, amikor a sűrűn ülő közös minisztertanács napirendjén szinte egyéb sem szerepelt, mint Bosznia-Hercegovina.) A közös pénzügyminiszter, Kállay Benjámín, jóllehet majd mindig ott ült a tárgyalóasztal mellett, tárcáját közvetlenül érintő ügyekben ezért nem sokat szerepelhetett. Leginkább a közös pénzek felhasználásának eljárási kérdéseiben és különböző pénzügytechnikai ügyekben nyilatkozott, és szakszerű állásfoglalásai többnyire méltánylásra találtak a testületben. Külpolitikában, jóllehet ezen a téren is elismert szaktekintély volt, ritkán hallatta hangját,⁹⁶ állásfoglalása viszont a közös hadsereg elnevezésének kérdésében komoly súlyt nyomott a mérleg serpenyőjében.⁹⁷

A kiegyezési törvényben tetelesen benne foglaltatták, hogy a külpolitika a két kormánnyal egyetértésben és annak beleegyezése mellett intézendő.⁹⁸ Az egyetértést és a beleegyezést a dolog természetéből adódóan elsősorban a két kormányfő nyilváníthatta. A közös minisztertanácsai jegyzőkönyvek azt tanúsítják, hogy Taaffe osztrák miniszterelnök a Monarchia legfelsőbb kormányzati fórumán általában nem élt ezzel a törvényben biztosított jogával. Egyetértést ritkán nyilvánított, kifogást pedig soha nem emelt. Ugyanilyen passzivitást tanúsított a hadügyi vonatkozású kérdések, a stratégiai vasutak, vagy a költségvetés tárgyalása alkalmával, és soha nem sietett a sajátos osztrák

érdekeket védő minisztertársai segítségére. Passzivitásában minden bizonnyal az osztrák-német lakosságnak a külpolitika iránti közömbössége jutott kifejezésre, de feltehető, hogy egyéb személyes és politikai motívumok is közrejátszottak. Az ő gondolatvilágában a Monarchia 1867 után is egységes egész maradt, és az osztrák országrész nem volt több, mint egy egyszerű tartomány. Ebben a helyzetben a pozícióban (Statthalter) nem érezte illetékesnek magát arra, hogy a Monarchia egészének ügyeiről véleményt nyilvánítson, és nem tartotta méltányosnak, hogy a részérdekek prioritása mellett kardoskodjon. Ezt látszik alátámasztani az a vehemencia, ahogyan a közös minisztertanácson, szokásos közönyéből kizökkenve, a birodalom egységének látszatát fenyegető magyar törekvések, a közös hadsereg elnevezésének megváltoztatása,⁹⁹ és a közös hadsereg levelezési nyelvének módosítása¹⁰⁰ ellen kikelt. Hogy az osztrák kormány némiképp mégis figyelemmel kíséri a külpolitika alakulását, az érdekes módon a pénzügyminiszterek megnyilatkozásaiból derült ki a közös minisztertanácson. Dunajewski, híven lengyel nevéhez és származásához, 1886 őszén a bulgáriai orosz machinációk elleni fellépést reklámalta,¹⁰¹ Steinbach pedig a külpolitikai stratégia alapkérdését érintette 1891-ben, amikor kijelentette, hogy nem kell belebocsátkozni az Oroszországgal való fegyverkezési versenybe.¹⁰² Ugyancsak a pénzügyminiszterek juttatták kifejezésre az osztrák fenntartásokat a közös hadügyi tárca túlzott költségvetési igényeivel szemben, és nem kis bátorságra vall, hogy Dunajewski egy alkalommal kijelentette: az államnak nem csupán az a feladata, hogy a hadsereget elartsa és háborút viseljen (Der Staat habe auch andere Zwecke, als bloß das Heer zu erhalten und Krieg zu führen.)¹⁰³ Ezek a fellépések nem is voltak mindig eredménytelenek. A kereskedelmi miniszterek, Pino és Bacqueheim, akik a stratégiai vasutak ügyében voltak az osztrák álláspont védőügyvédjei, ezzel szemben mindig csak a kudarcot könyvelhették a maguk oldalára. Csupán azzal vigasztalódhattak, hogy a kereskedelmi szerződések ügyében a magyar kormánnyal szemben nem maradtak alul, és legalább a kompromisszumot sikerült minden alkalommal elérniük. Welsersheimb honvédelmi miniszter, civil minisztertársaitól eltérően, nem küzdött a kettős lojalitás kényszerképzetével. Ő, Taafféhoz hasonlóan, egyértelműen az összmonarchiai érdekek szószólója volt. A népfelkelési törvény esetében, amelynek ő volt a kezdeményezője, teljes sikerrel, a közös hadsereg levelezési nyelvének ügyében azonban eredménytelenül. Ennek a Radetzky gondolatvilágában élő katonának is tapasztalnia kellett, hogy elmúlt az az idő, amikor a hadsereg még mentesült a Monarchia soknemzetiségű összetételéből adódó problémáktól.

A közös minisztertanács legmarkánsabb személyisége, a közös külügyminiszter mellett, kétségkívül Tisza Kálmán, a magyar miniszterelnök volt. Neki nem voltak olyasfajta skrupulusai, mint Taaffenak, és az összmonarchiai ügyekben fenntartás nélkül élt a magyar kormány törvényben biztosított jogával. Köntörfalazás nélkül kifejezésre juttatta, hogy nem ért egyet az Oroszországgal való együttműködés politikájával, és nem csinált titkot belőle, hogy a megoldást a cári nagyhatalommal való fegyveres összecsapásban látja.

Álláspontját ugyan nem sikerült érvényesítenie, de hogy 1886-ban sor került ennek a politikának a korrekciójára, és hogy az 1887–88-as háborús krízis lezárulása után a közös külügyminiszter revízió alá vette saját addigi nézeteit, abban a magyar miniszterelnök szüntelen reklamációja is szerepet játszott. Tisza Kálmán egész magatartásában azonban érezhető volt egyfajta ambivalencia. Miközben megállás nélkül sürgette, hogy a Monarchia álljon a sarkára Oroszországgal szemben, nem viselte szívén a „közös és együttes védelem” legfontosabb eszközét, a hadsereget. Az utolsóig ellenállt a népfelkelés létrehozásának, opponált a stratégiai vasutak megépítésével szemben, állandóan le akart faragni a hadügyi tárca éves költségvetéséből, és még akkor is a takarékoság volt a fő szempontja, amikor a fegyveres összecsapás került napirendre. Ennek a magatartásának a kulcsa valahol a birodalmi érdek és a nemzeti érdek viszonyának újrafogalmazásában keresendő. Tisza Kálmán alighanem nem vallotta már Deák Ferencsel együtt, hogy „egyik cél a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekintetnek alárendelni”.¹⁰⁴ Erről árulkodik az a jobb ügyhöz méltó buzgalom is, ahogyan a közjogi fogalmak tisztázása, így az osztrák-magyar kapcsolat újraértelmezése¹⁰⁵ és a közös hadsereg elnevezése¹⁰⁶ körül szorgoskodott. Tisza Kálmán utódai nem örökölték tizenöt éven át kormányzó elődjük tekintélyét és befolyását. Szapáry és Wekerle, mint korábbi pénzügyminiszterek inkább csak a költségvetési kérdésekkel törődtek, Bánffy pedig kiélte magát a teljesen terméketlen terminológiai akadémizálásban. A mindent jobban tudó Tisza Kálmán és a két pénzügyi szakértő kormányfő mellett a magyar pénzügyminiszterek nem játszhattak olyan szerepet a közös minisztertanácson, mint osztrák kollégáik: a tanácskozáson többnyire csak néma résztvevői voltak. A kereskedelmi miniszterek, Kemény, Széchenyi és Lukács ugyanazt tették, mint osztrák minisztertársaik: védtek a magyar gazdasági érdekeket, és a vitatott ügyekben legalább a kompromisszumot elérték. A stratégiai vasutak ügyében, az eltérő tárcamegosztásnak megfelelően, magyar részről a közlekedési minisztereknek kellett az első vonalba állniuk. A magyar kormány álláspontját hatékonyabb érvekkel védtek, mint osztrák kollégáik — Baross Gábor egy alkalommal szabályos ellentérvetést terjesztett elő¹⁰⁷ — de a hatékonyabb érvek sem hoztak kedvezőbb eredményt. Fejérvárynak, a magyar honvédelmi miniszternek mondhatni a személyiségében volt az ambivalencia: katonamúltja az udvarhoz, pozíciója a magyar kormányhoz kötötte. Az ellentmondást katonaberhez méltóan oldotta fel, és egyértelműen a magyar kormány álláspontjával azonosította magát. Ha pedig a magyar

honvédségről volt szó, nem ismert se pardont, se akadályt. A közös minisztertanácson gyakorta az uralkodó is részt vett, és természetesen ilyenkor ő ült az asztalfőn. Helyzete az 1867 utáni államszerkezetben meglehetősen bonyolult és ellentmondásos volt. Korábbi abszolút uralkodói jogkörének egy részét megőrizte azáltal, hogy a közös minisztereket személyes belátása alapján nevezte ki és hogy az összes fegyveres erő vezérlete és belső szervezete a korona által intézendőnek ismertetett el, ugyanakkor tudomásul kellett vennie a két országrész kormányának alkotmányos alapon nyugvó szuverenitását. A közös minisztertanácsai jegyzőkönyvek tükrében úgy tűnik, hogy az uralkodó tisztában volt pozíciója korlátaival, és ebben az alkotmányos testületben nem mutatott abszolút uralkodói allűröket. Előfordult ugyan, hogy kiesett a szerepből — 1889-ben az állítólagos sajtóindiszkreció miatt úgy lehordta a magyar miniszterelnököt, mint egy udvaroncot,¹⁰⁸ 1891-ben pedig egyszerűen utasította az osztrák kereskedelmi minisztert, hogy gondoskodjon a stratégiai fontosságú Sztanislaw–Woronienka vasútvonal nyomvonalának kijelöléséről.¹⁰⁹ Ez azonban kivételnek számított. Az uralkodó közös minisztertanácsai részvétele és elnöklése leginkább abban a formális aktusban merült ki, hogy a már megtárgyalt és elfogadott közös költségvetést tudomásul vette, és felhívta a kormányokat, hogy azt a delegációk előtt teljes súlyukkal képviseljék. Persze, volt olyan eset is, amikor az uralkodó nem csupán tudomásul vette a kialakult megállapodást, hanem maga is bekapcsolódott a vitába. Ilyenkor, miként a rendszeresen elnöklő közös külügyminiszter, maga is közvetített, valamelyik fél oldalára állt, vagy éppenséggel önálló véleményt nyilvánított. Ezt leginkább akkor tette meg, ha a fegyveres erő kérdéseiről volt szó, amelyet mindenképpen a szívén viselt. Sürgette a népfelkelés létrehozását, a stratégiai vasutak mielőbbi megépítését, és sokszor saját külügyminiszterével szemben, a katonai költségvetés állandó emelését. A közös minisztertanács nem mindig respektálta az uralkodói véleményt. 1891-ben az a példátlan eset is előfordult, hogy a fegyverkezésre fordítandó külföldi kölcsön ügyében az egész testület leszavazta.¹¹⁰ Az uralkodó a testületi állásfoglalást, és ez a további fureszaság, minden további nélkül tudomásul vette. Hogy hogyan élte meg és dolgozta fel magában az ilyen kudarcokat, az már inkább pszichológiai, mint hivataltörténeti kérdés. Az utóbbi szempontból is figyelemre érdemes azonban a magyar minisztertanácson elhangzott kijelentése, miszerint a miniszterek önálló véleményt képviselhetnek, de a döntés után kormányálláspontot kell képviselniük.¹¹¹ Úgy tűnik, hogy ezt a szabályt magára nézve is kötelezőnek tartotta.

Jegyzetek

1. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Budapest 1896. 218–221. old.
2. Werrheimer Eduard: Graf Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit. Stuttgart. 1910. I. k. 419–420. old.
3. Somogyi Éva: A közös minisztertanács működése 1896–1907. Századok 119 (1985) 112. old.

4. Gemeinsamer Ministerrat vom 24. Februar 1878. Haus-Hof und Staatsarchiv. (A továbbiakban HHStA.) Ministerium des Äußern. Politisches Archiv. (a továbbiakban PA.) XL. Intern. Karton 290. A továbbiakban csak a dátumot és a számot adjuk meg.
5. Gem. Ministerrat vom 25. September 1886. RMRZ. 331.
6. Gem. Ministerrat vom 5. januar 1888. RMRZ. 348.

7. Magyar minisztertanács 1884. szeptember 20. 2. Az 1885. évi közös költségvetés tárgyában. Országos Levéltár Budapest (a továbbiakban OL.). K. 27. 38. doboz – Magyar minisztertanács 1885. szeptember 20. 2. Az 1886. évi közös költségvetés tárgyában. OL. K. 27. 40. doboz
8. Magyar Törvénytár. 1879–1880. évi törvénycikkek. Budapest 1896. 286. old.
9. Entwurf einer Herrn kgl. ung. Ministerpräsidenten Baron Bánffy den Abgeordneten Gabriel Ugryon zu erteilenden Antwort. Von Sr. E. Baron Bánffy mitgeteilt. HHStA. Wien. Min. des Äußern. PA. I. Karton 630.
10. Abschrift einer Note an den kgl. ung. Ministerpräsidenten Baron Bánffy in Budapest, ddo Wien, am 4. Oktober 1895. HHStA. PA. I. Karton 630.
11. Staatsrechtliche Notiz. Juni 1895. HHStA. PA. I. Karton 630.
12. *Komjáthy Miklós*: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Eingeleitete und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Budapest 1966. 27–28 old.
13. Ld. 3. jegyzet.
14. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. 337. old.
15. *Komjáthy*: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates. 30. old.
16. *Goldinger Walter*: Die Zentralverwaltung in Gisleithanien. Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Wien 1975. 174. old.
17. Ld. 11. old.
18. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek 337. old.
19. Uo.
20. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek 335. old.
21. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek 336. ol.
22. *Komjáthy*: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates. 83–84. old.
23. A jegyzőkönyv teljes szövege: *Diószegi István*: Österreich-Ungarn und der französisch-preussische Krieg 1870–1871. Budapest 1965. 286–296. old.
24. Gem. Ministerrat vom 22. August 1870.
25. Gem. Ministerrat vom 14. November 1870.
26. Gem. Ministerrat vom 17. Dezember 1870.
27. *Lutz Heinrich*: Zur Wende des österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1871. Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai 1871. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 25. (1972) 174–184. old.
28. Gem. Ministerrat vom 20. Oktober 1871.
29. Gem. Ministerrat vom 24. August 1878.
30. *Lutz Heinrich*: Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17. bis 19. Februar 1872. In: Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler. Hrsg. von Gerhard Botz, Hans Hauptmann und Helmut Konrad. Wien 1974. 29–44. old.
31. *Diószegi István*: Die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871–1877. Budapest-Wien 1985. 321–332. old.
32. Kurzgefasstes Resümee der am 15. Jänner 1878 unter Ah. Vorsitze stattgehabten Konferenz. Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers und Königs. (a továbbiakban MKSM.) Separatfascikeln. Fasc. 70. Nr. 59.
33. Gem. Ministerrat vom 7. Februar ill. 24. Februar 1878.
34. Protokoll die unter Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät am 16 April 1878 stattgehabte Sitzung betreffend die mit Rücksicht auf die gegenwärtige allgemeine politische Lage etwa zu ergreifenden militärischen Massregeln. Kriegsarchiv MKSM. 69–1/29 ex 1878.
35. Protokoll der am 7. Jänner 1880 unter Ah. Vorsitze Sr. Majestät des Kaisers und Königs stattgehabten Konferenz über die allgemeine militärisch-politische Lage. Kriegsarchiv MKSM. 20–1/1 ex 1880.
36. Neue Freie Presse 13. August 1868.
37. Pesti Napló 28. Oktober 1866.
38. Ld. 33. jegyzet.
39. Stolberg an Bülow. Wien, 22. Februar 1878. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Bonn. I. A. B. q (Türkei) 125. adh. 8. Vol. 2.
40. Haymerle an Kaiser Franz Joseph. Wien, 21. Februar 1880. HHStA. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. Karton 18.
41. Protokoll über die unter Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät am 21. Dezember 1886 stattgehabten Konferenz, betreffend „Vorbereitungs-Massnahmen für den Krieg mit Russland.“ Kriegsarchiv. MKSM. 20–1/12–2 de 1886.
42. Gem. Ministerrat vom 5., 7., 29. és 30. Januar 1887.
43. Protokoll der am 8. Dezember 1887 unter Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät in der Hofburg zu Wien stattgehabten kommissionellen Beratung über eventuell in Galizien zu ergreifenden Massnahmen militärischer Natur. Kriegsarchiv. MKSM. 20–1/10–2 ex. 1887.
44. Gem. Ministerrat vom 18. Dezember 1887. RMRZ. 346. – Gem. Ministerrat vom 19. Dezember 1887. RMRZ. 347.
45. Denkschrift über die allgemeinen militärischen Verhältnisse Ende 1892 mit einem Anhang Darstellungen der russischen Kriegsvorbereitungen seit dem Jahre 1886. Zum reservierten Dienstgebrauch als Manuskript gedruckt. – Ausgabe A. Anhaltspunkte für den weiteren Ausbau unserer Wehrmacht als Beilage zur Denkschrift über die allgemeinen militärischen Verhältnisse 1892. Kriegsarchiv. MKSM. Separatfascikeln. Fasc. 90. Nr. 3.
46. Gem. Ministerrat vom 24. Januar 1888. RMRZ. 350.
47. Gem. Ministerrat vom 19. Februar 1893. RMRZ. 378.
48. Kálnoky an Kállay. St. Petersburg, 14. Oktober 1881. PA. I. Karton 471.
49. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek, 337. old.
50. Abschrift eines Privatschreibens an den k. k. Ministerpräsidenten Grafen Taaffe ddo Wien, 15. Oktober 1893. PA. I. Karton 469.
51. Ld. 22. jegyzet.
52. Kálnoky an Kaiser Franz Joseph. Wien, 13. Oktober 1884. PA. I. Karton 471.
53. *Engel – Jánosi Friedrich*: Graf Kálnokys Rücktritt als Aus-

- senminister im mai 1895. In: Engel – Jánosi Friedrich: Geschichte auf dem Ballhausplatz. Essays zur österreichischen Aussenpolitik 1830–1945. Graz – Wien – Köln 1963. 246–255. old.
54. Abschrift eines Memorandum Tiszas. August 1889. PA. I. Karton 465.
55. Gem. Ministerrat vom 18. Oktober 1889. RMRZ. 361.
56. Gem. Ministerrat vom 5. Januar 1887. RMRZ. 335. – Gem. Ministerrat vom 29. Januar 1887. RMRZ. 337. – Gem. Ministerrat vom 30. Januar 1887. RMRZ. 338.
57. Denkschrift, vermutlich Ende November 1883. Kriegsarchiv. MKSM. Separatfascikeln. fasc. 69. Nr. 32.
58. Protokoll über die unter Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät in der kgl. Burg zu Ofen am 17. Juni stattgehabten Konferenz. Kriegsarchiv. MKSM. 20–1/4 ex 1888.
59. Gem. Ministerrat vom 7–8. April 1885. RMRZ. 321.
60. Gem. Ministerrat vom 26. April 1890. RMRZ. 362.
61. Gem. Ministerrat vom 24. Januar 1888. RMRZ. 350.
62. Archivalische Erhebungen über die Benennung der Truppen als „kaiserlich-königlich“. Wien, am 6. September 1889. PA. I. Karton 65. – Memorandum Br. von Kállay. Streng vertraulich mitgeteilt. 12. Oktober 1889. PA. I. Karton 645.
63. 14/MT. Magyar minisztertanács 1886. augusztus 16. 17. A véderő törvényjavaslat tárgyában. OL. K. 27. 44. doboz.
64. Gem. Ministerrat vom 4. März 1894. RMRZ. 383.
65. Protokoll des am. 8. Januar unter Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät in Wien stattgehabten Beratung über die Landsturmfrage. Kriegsarchiv. MKSM. 10–1/1–2 de 1884.
66. Ld. 62. jegyzet.
67. A m. kir. belügyminiszternek 2963/eln. számú körrendelete a katonai és a magyar hatóságok levelezése tárgyában. Magyarországi Rendeleték Tára. 27. évf. 1893. VII. füzet Budapest 1893. 1076–1077. old.
68. Protokoll über die am 7. Mai 1891 unter Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät stattgehabte Konferenz. Den Gegenstand derselben bildete der Bau einer strategischen Bahn von Máramarosziget nach Stanislaw und in Fortsetzung derselben von Halicz nach Tamopol. Kriegsarchiv. MKSM. 20–1/4 de 1891.
69. Gem. Ministerrat vom 25. September 1886. RMRZ. 331.
70. Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates. 30–32. old.
71. Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates. 117. old. 107. jegyzet.
72. Abschrift einer Note an SrE. den Herrn kgl. ung. Ministerpräsidenten Freiherrn von Bánffy in Budapest, de dato Wien, am 7. September 1895. PA. I. Karton 630.
73. Somogyi: A közös minisztertanács működése 1896–1907. Kézirat 2. old.
74. Gem. Ministerrat vom 4. Oktober 1885. RMRZ. 327.
75. Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates. 32. old.
76. Au. Vortrag in Betreff der Zirkulation der Ministerratsprotokolle. Budapest, 9. Januar 1887. Andrassy. HHStA. PA. I. Karton 558.
77. Magyar Törvénytár, 1836–1868. évi törvénycikkek, 337. old.
78. Ld. 9. jegyzet.
79. Uo.
80. Burián István naplója 1913. október 3-i bejegyzés. Református Egyetemes Konvent levéltára Budapest. Burián iratok.
81. Ld. 72. jegyzet.
82. Kálnoky an Kállay. St. Petersburg, 14. Oktober 1881. PA. I. Karton 471.
83. Gem. Ministerrat vom 21. September 1891. RMRZ. 372.
84. Vertrauliches Memorandum. Mitte September 1889. PA. I. Karton 465.
85. Gem. Ministerrat vom 4. März 1894. RMRZ. 383.
86. Somogyi: A közös minisztertanács működése 1113. old.
87. Gem. Ministerrat vom 18. Dezember 1887. RMRZ. 346.
88. Gem. Ministerrat vom 2. Februar 1893. RMRZ. 377.
89. Gem. Ministerrat vom 17. April 1895. RMRZ. 386.
90. Somogyi: A közös minisztertanács működése 1113. old.
91. Gem. Ministerrat vom 19. Februar 1893. RMRZ. 378.
92. Gem. Ministerrat vom 18. September 1890. RMRZ. 368.
93. Gem. Ministerrat vom 18. Dezember 1887. RMRZ. 346.
94. Gem. Ministerrat vom 29. April 1888. RMRZ. 352.
95. Burián István naplója 1912. február 15-i bejegyzés. Református Egyetemes Konvent Levéltára Budapest. Burián iratok.
96. Gem. Ministerrat vom 16. April 1887. RMRZ. 339.
97. Memorandum Br. von Kállay. Streng vertraulich mitgeteilt. 12. Oktober 1889. HHStA. PA. I. Karton 465.
98. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek, 335. old.
99. Ld. 68. jegyzet.
100. Gem. Ministerrat vom 28. März 1893. RMRZ. 379.
101. Protokoll über die unter Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät am 30. Oktober (1887) stattgehabte Konferenz betreffend den Ausbau des Eisenbahnnetzes zur Beschleunigung des Aufmarsches der Armee im Kriegsfall gegen Russland. Kriegsarchiv. MKSM. 20–1/9. 2. ex. 1887.
102. Gem. Ministerrat vom 18. September 1890. RMRZ. 368.
103. Gem. Ministerrat vom 26. September 1887. RMRZ. 343.
104. Deák Ferenc beszédei 1861–1866. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest 1889. 314. old.
105. 20/MT Magyar minisztertanács 1889. augusztus 16. 6. A Monarchia elnevezéséről. OL. K. 27. 45. doboz.
106. Abschrift eines Memorandum Tiszas. August 1889. PA. I. Karton 465.
107. 29/MT. Magyar minisztertanács 1887. október 25. 3. A vasúti hálózatnak stratégiai szempontból kívánatos kiegészítése tárgyában. OL. K. 27. 43. doboz.
108. Gem. Ministerrat vom 18. Oktober 1889. RMRZ. 361.
109. Ld. 68. jegyzet.
110. Gem. Ministerrat vom 21. September 1891. RMRZ. 371.
111. 8/MT. Protokoll der am 24. Februar 1892 in Budapest abgehaltenen Ministerkonferenz unter dem Ah. Vorsitze Sr. k. u. k. apost. Majestät. OL. K. 27. 51. doboz.

„Herculesre, milyen hidegek a fürdőitek!”

(Néhány szó Róma börtöneiről)

A Forum Romanumon a Capitolium felé sétálva áthaladunk Septimus Severus diadalíve és a Curia ősi épülete között. Szemközt velünk a Capitolium hátoldalán felvezető út másik oldalán kis 16. századi templom áll. San Giuseppe dei Falegnami, amelyet a San Pietro in carcere (Szent Péter a börtönben) templom helyén emeltek. A templom tövében rejtőzik két emelet mélyen a Mamertinus börtön, gyakorlatilag egy lyuk a földben, néhány lépcsőfokon lehet abba lejutni.¹

Ebbe a börtönbe vetette a legenda szerint Agrippa praefectus urbis Szent Péter apostolt. Az apostol itt térítette meg őreit, Processust és Martinianust s velük együtt 50 rabtársát: hogy megkeresztelhesse őket, forrást fakasztott a börtön oldalából. Majd csodálatosan kimenekült és hívei ösztönzésére útban volt kifelé Rómából, mikor a „Quo vadis, domine” kápolna mellett szembetalálkozott Krisztussal s a kérdést intézte hozzá: Uram, hová mégy? s kapta rá a választ: Vado iterum crucifigi — Megyek, hogy újra megfeszítsenek! Az apostol erre megfordult s most már híveinek rábeszélése sem tudta a kereszthaláltól visszatartani.²

Eddig a legenda, amit Sienkievics oly csodálatos regénybe foglalt. Ennek a fogságnak emléke volt a régi San Pietro in carcere, ma az eseményt a San Pietro in vincoli neve örökíti meg, a császárfurorok túlsó oldalán. Római utazó már csak Michelangelo Mózesé miatt is bizonyára útbá ejti, míg a Mamertinus börtönre alig valaki lesz figyelmes.

Nincs is rajta, benne sok látnivaló. Azon csodálkozhatunk el, hogy fért el abban Péter apostol mellett az 50 rab, mert bizony kicsiny a belső tér. A sötét kamrából még egy nyílás vezet lefelé, a birhedi Tullianumba, a pincebörtönbe. Plutarchos³ leírja, hogy mikor a Róma erejével és vezércivel oly soká dacoló afrikai fejedelmet, Jugurthát Marius diadalmenetében a Capitoliumi úton végigvezették, felékszerezve és teljes királyi díszében, utána a kivégzésre szánt intrikust a Tullianumba hurcolták. Őrei tudtak a neki szánt sorsról, s igyekeztek kincseit előre megkaparintani: letették azokat róla, oly vadul, hogy fülkarikaival a fülcimpáit is kiszakították, aztán megfosztották aranyos ruháitól és mezetenül a Tullianumba dobták. A megaláztatásoktól, megerőltetéstől és fájdalomtól félőrrült, minden intrikája mellett is szánsalomra érdemes fejedelem akkor kiáltotta volna a mélyben: Hercules, milyen hideg a fürdőitek! Ugyanebben a sötét lyukban végezte életét egy századdal később Vercingetorix, a gall király, Caesar ellenfele, aki csaknem kiragadta a nagy római vezér kezéből diadalai gyümölcsét, Galliát s Caesart Gergoviánál legyőzte, majd Alesiában Caesar fogságába került.⁴

S ugyanebből a mamertinusi börtönből lépett ki egy emlékezetes napon a haza atyja, Cicero, hogy a künn várakozóknak a Catilina összeesküvés fogvatartott vezérei sorsát bejelentse: Vixerunt! (Éltek).⁵

De bármily nagy történelmi pillanatok, jelentős személyek sorsa is kapcsolódik a Tullianum sötét üregéhez, a világváros és világhatalom Róma börtönének — szűk és elégtelen. S ez nem csak szimbolikusan van így. A börtön mint büntetési nem Rómában alárendelt szerepet játszott, ha ugyan a mai értelemben véve egyáltalán volt szerepe.⁶

Szent Ágoston De civitate dei c. munkájában Cicerót idézve mondja: A (XII táblás) törvények Tullius szerint a büntetés nyolc nemét ismerték, a kárt, bilincset, vesszőzést, taliót, becstelenséget, számkivetést, halált, rabszolgaságot.⁷ Ebből a mondatból szoktak arra következtetni, hogy a régi római jog a szabadságvesztés-büntetést is ismerte: vincula.

Ám éppen ez a forráshely is tanúsítja, hogy a mi fogalmaink szerinti szabadságvesztés, a börtönbüntetés ebben a formájában ismeretlen a régi római törvényekben. A személyes szabadság ideiglenes elvesztésére ők mindig a bilincs, a kötelék, a kézrátétel megjelöléseket használják.⁸ Intézményesen a rómaiak nem gondoskodtak arról, hogy a magánfél sérelmét — akár börtönnel is — megtorolják. A sértettet hatalmazták meg arra, hogy a sértőt megkötözze és hatalmában tartsa. Kezdetben ennek nyilván semmi korlátja nem volt: manus inicere — kezét vetni a sértőre — volt a felhatalmazottnak joga s azután úgy tarthatta uralma alatt, ahogy ez módjában állott. Így történt a fizetésképtelen adóssal, a szökni akaró alperessel, s ez volt a sorsa, örökös szolgaságban, a rajtakapott tolvajnak is.

A XII táblás törvény előtt ennek a foglyulejtésnek nyilván nem volt korlátja: kiterjedt az a kötelmi kötelezettségét megszegő adósra is, akinek kötelékét (obligatio) csak a teljesítés utáni szabadonbocsátás (solutio és liberatio) oldotta meg, míg a nem teljesítő adóst megkötözve tarthatta hitelezője (eum vinctum habebit).⁹ A XII tábla az adósfogvatartásnak a pontos rendjét szabályozta, mint a patriciusok és a plebs ellentétei allergikus kérdését. Eszerint a 30 napi teljesítési póthatáridő eredménytelen eltelte után el lehetett fogni és megkötözni vagy bilincsbe verni az adóst, de további 60 napig készen kellett állni a teljesítés elfogadására, s közben a fogvatartottat élelmezni — a későbbi interpretatio szerint ellátásáról gondoskodni a fogvatartó volt köteles.¹⁰

A végkifejlesztés azonban ekkor sem a börtönbüntetés, ez a rabság csak az adós személyének biztosítására szolgál. Végül is a felek vagy megegyeztek, vagy az adós ledolgozta tartozását mint szolgál, vagy eladták rabszolgának külföldre.

Rómában végleges rabszolgasorba a XII táblás törvény

szerint csak a tettenért szabadszületésű tolvaj jutott büntetésből, s őt is a meglopottnak adták át, hogy őrizze (servare, innét servus?)¹¹

Közüldözés alá eső bűncselekményekért Rómában a XII táblás törvény korában általában halált állapítanak meg: így gyilkosság, méregkeverés, hazaárulás miatt.¹² Bizonyos esetekben ez sacralis halálbüntetés volt, így a tűzvészokozásnál, ráolvasásnál,¹³ míg a cliensét becsapó patronus, a vetés éjjeli lelegettetője, a határkő és a szántóökö megsejtője egyszerűen sacer, kitagadott a vallási-polgári közösségből,¹⁴ ami persze nagyjából egyet jelentett a halállal. Más esetekben ezt a halálbüntetést lynchszerűen, tömegben hajtják végre, így a tolvaj rabszolgán, a hamis bírón vagy tanún.¹⁵

Akár e halálbüntetés végrehajtásához, akár a talio, a vesszőzés végrehajtásához, átmenetileg, a bűnös kiszolgáltatására alkalmazták ilyenkor is a bilincset, megkötözést, vincius verberatus — mondja a törvény.¹⁶

A pénzbüntetések esetében a végrehajtásnak lehetett eszköze, amint fentebb említettük, a személyes szabadság elvonása — az azonban így mindig céllal történt, nem önálló büntetési nemként nyert alkalmazást. A halálraítéltek utolsó óráik során történő őrzésére elegendő volt a sötét lyuk a Capitolium tövében.¹⁷

Más a helyzet a rabszolgáknál. Azokat uruk szabad tettsége szerint fenýíthette meg s e fenýítés eszköze gyakran a carcer, a tömlöc volt. In carcere ut sis, fenyegeti Plautus¹⁸ vígjátékaiban nem egyszer az egyik szolga a másikat — hogy börtönbe juss! A carcer tehát nem büntetési, hanem fenýítési eszköz.¹⁹ A kettő között a lényeges különbség, hogy a szabad emberrel szemben alkalmazott büntetés csak törvényben meghatározott tényállásért törvényes mértékben szerepelhet, nullum crimen, nulla poena sine lege. Ezzel szemben a coercitio, az engedetlen szolgálval szembeni fenýítés teljesen az úr, vagy a felügyelettel megbízott személy kénye-kedvétől, belátásától, mérlegelésétől függött.²⁰ Plautus, Terentius és Cato, legkorábbi római forrásaink szinte minden oldalon igazolják ezt a felfogást, ami aztán döntően meghatározta a rabszolgáknak uraikkal szembeni mentalitását is.

A carcer lehetett önmagában, koplaltatással vagy testi fenýítéssel egybekötve ilyen fenýítőeszköz.

Súlyosabb, a későbbi kibontakozott tömeges rabszolgáltatásra jellemző az ergastulum, a büntetésben lévő rabszolgák lak — és őrzőhelyéül szolgáló építmény.²¹

Columella szerint a villa, a majorépület déli fekvésű szobái szolgálnak a szolgák szállására, míg a pincében északi oldalon van az ergastulum, ebben laknak a vinciti, compediti, a kéz-vagy láb bilincsel járók, akiket innét visznek ki az ostoros felügyelők a napi munkára.²²

Ebbe az ergastulumba, büntetómunkára került az engedetlen, a szökevény, vagy a lusta rabszolga, s innét többnyire nem lehetett reménye a szabadulásra. Egy világ választotta el az ugyancsak fegyelem és fenýíték alatt tartott, de esetleg még a felszabadulás lehetőségében is remény-

kedő háziszolgák sorsától.

Ezeket az ergastulumokat Hadrianus császár betiltotta, mikor a tömeges rabszolgautánpótlás megszűntével a birodalom gazdasági egyensúlyának biztosítására indokoltá vált a rabszolgákkal szembeni kíméletesebb bánásmód. Mindazonáltal továbbra is lehettek ilyenek, noha biztos régészeti feltárássra eddig egy ergastulum sem került.²⁴

Erre utal, hogy a C. Th szerint elvétve szabadok büntetésére is alkalmazták.²⁵

A coercitio, a fenýítőintézkedések belátás szerinti szabad alkalmazása ugyanis nem csak a rabszolgákkal szemben volt elképzelhető.

A római magisztrátus is élhetett fenýítő hatalommal bármely polgárral szemben, ha hivatali hatalmi körében ezt szükségesnek látta.²⁶ Az e hatalommal való visszaélést ugyan hivatali éve után felelőssé lehetett a tisztségviselőt tenni, de jogtalanságot ezzel nem követett el, minthogy római néptől ráruházott hatalma alapján élnie lehetett, sőt élnie kellett e coercitio jogkörrel. Ennek szimbólumaként hordták a magistratus segítői, a lictorok a vesszőnyalábot, sőt időnként és helyenként a bárdot is. Ám a kisebb tisztviselők, a városi rendfenntartók, az aedilisek, a vigintiviri, a vigiles is éltek hasonló jogkörrel, főleg a városi csőcselékkel, a proletáriátussal szemben, vagy a rendbontókkal szemben, s ilyen hatáskörben ugyancsak megtehették, hogy egy-két éjszakára carcerbe dugják a renitens vagy garázda elemeket. Cicero Catilina elleni beszédében a coercitio kötelezettségre emlékeztet és az ősök példáját idézi: Valaha e köztársaságban megvolt az az erény, hogy annak bátor férfiai kegyetlenebb kínokkal fékezték meg a veszélyes polgárt, mint a legádázabb ellenséget.²⁷ A „videant consules nequid respublica detrimenti capiat” senatusi határozata egyenest kötelezte a magistratusokat arra, hogy a belső veszéllyel szemben e hatalmukat korlátlanul érvényesítsék: ilyenkor aztán a veszélyes polgárt le lehetett fogni s akár biztosíték ellenében szabadon hagyni, akár házi őrizetbe adni, akár börtönbe, carcerbe vetni. E hármas módon biztosíthatta a vádlottat az eljárás ideje alatt a büntetőperben a praetor is.²⁸

Így tehát a szabad rómaival szemben a carcer vagy átmeneti fegyelmezési eszközként, vagy eljárási közbenső intézkedésként, vagy a büntetővégrehajtás során a halálbüntetés előzményeként a köztársaság alatt megjelenik, és politikai helyzetétől függően kerül több-kevesebb alkalmazásra.

Minthogy Sulla után már a főbenjáró büntetés mindig a számkivetés volt, s előtte is egyre ritkább lett a polgárral szembeni halálbüntetés, természetesen ritka volt a vizsgálati fogság is, mert a vádlott legfeljebb önként tette meg azt, ami súlyos esetben várt rá, hogy külföldre menekült.

Ilyen coercitio eszközként szerepel a közfogság Ulpianusnál a kiszabott bírsággal vagylagosan felvetve az edictumkommentárban:²⁹

„Ha valaki erőszakot alkalmaz azért, hogy valakit szerencsejátékra vigyen, vagy bírsággal kell sújtani, vagy in lautumias³⁰ vagy állami fogságra vetni.”

Valószínű, hogy a provinciákban a szabadságvesztéssel járó büntetések jobban el voltak terjedve. Erre utal Ulpianusnak a tartományi helytartó kötelezettségeiről szóló munkájából vett egy hosszabb szemelvény, melyben elmondja, hogy a halál és testi fenyítés mellett ismernek a provinciában szabadságvesztéssel járó büntetéseket is. Ezek azonban rendszerint kényszermunka-büntetések, főleg a bányamunka, amit ugyancsak bilincsben végeztek. E kényszermunka-büntetésekről szólva azonban Ulpianus megjegyzi: a provincia előjárói szoktak arra is ítélni egyeseket, hogy börtönben vagy bilincsben tartsák őket, s ezt megtehetik, de nem helyes. A carcer ugyanis arra való, hogy abban valakit őrizzenek, nem arra, hogy azzal büntessenek.³¹

Callistratusnak a büntetőperekéről szóló könyvéből veszi a Digesta azt az idézetet, hogy a szökevények büntetését súlyosbítani kell: az időre őrizetbe vettekét életfogytiglanra, az életfogytiglant bányakényszermunkára, a bányából szökőt halálra kell ítélni. Ám ez az őrizet nemcsak börtönre érthető, hanem bányánál enyhébb kényszermunkára is, olyanra, amely nem járt automatikusan a polgárjog elvesztésével, viszont őrizet alatt kellett végezni.³²

A késő császárkorban Róma és a provinciák között már nem volt lényeges jogi megkülönböztetés, így az őrizet római polgárral szemben is előfordulhatott. Erre mutat az idézett helyek felvétele a juszthinianusi törvénytűbe. Bizánc pincebörtöneiben a császári önkény nem egy áldozata tűnt el örökre, vagy került elő azokból megvakítva, megcsonkítva, emberi roncsként. A börtön, mint a javítás, átnevelés intézménye tovább sem volt jellemző az ókorra és a korai középkorra. Annál inkább használták politikai ellenfelek, alkalmatlan trónkövetelők, veszedelmesen hatalmassá vált kegyencek eltüntetésére.

Ebben a római birodalom helyén alakult barbár királyságok gyakorlata sem sokban tért el a korabeli Bizáncétól. A megvakított Belizar sorsa éppúgy megindít, mint nagy Teodorik tanácsadójáé, Boetiusé, aki a börtönben írta meg *Consolationes philosophiae* c. munkáját:

Ravenna börtönében, ahová azért jutott, mert apósával, Symmachussal együtt ellene szegültek Teodorik akarátának a római lakossággal szembeni intézkedései miatt.

A filozófia vigaszával azonban csak a kereszténység szellemével áthatott, vagy a Stoa tanait követő emelkedett szellemek viselték el e korban a börtönt. Általában nyomor, örület, betegség vagy megváltó halál lett a börtönlakók sorsa. Ha nem is alkalmazták a szigorú jog szerint büntetésként a szabadságvesztést, a börtön az elretentés hatásos eszköze volt rabszolga és szabad számára egyaránt.

Jegyzetek

1. Zlinszky J., Római büntetőjog, Bp 1991. 197. és 64. j.
2. Euszebiosz Egyháztörténete, 2.25.
3. Plutarchos, Marius 12.4.

4. Pauly RA Vercingetorix
5. Plutarchos, Cicero 22
6. Mommsen, Strafrecht 2. 12. 2.
7. XII t. t. inc. sed. 7. Aug. De civ. 21. 11.
8. Mommsen i. m. 300. o. 2–3. j.
9. XII t. t. III. 4.
10. XII. t. t. III. 4.
11. Georges, Handwörterbuch, servus és servare
12. XII. t. t. IX. 4., 5.
12. XII. t. t. VIII. I., 10.
14. XII. t. t. VIII. 21., 9., LR Numa 5.
15. XII. t. t. VIII. 14., 23., IX. 3.
16. XII. t. t. VIII. 10.
17. Cic in Verr 5.45.117.: includuntur in carcerem condemnati, ehhez Mommsen i. m. 961. o., Juvenal 3.312.: felicia dicas saecula, quae quondam sub regibus atque tribunis viderunt uno contentam carcere Romam (boldognak mondhatod a századokat, melyek hajdan a királyok és tribunok korában láthaták az egy börtönnel megelégedő Rómát).
18. Plaut. Amhitruol. 1. 3.: Quid faciam nunc si tresviri me in carcerem compegerint — inde cras e promtuarum cella depromar ad flagrum (No és ha a hármasszerűen börtönbe löknek, mit teszek? S ha onnan mint éléskamrából vesznek elő, hogy verjenek?)
Aulularia 2. 5. 21.: vincite, verberate, in puteum condite! (Bilincseljétek, botozzátok, pincebörtönbe vessétek!)
19. Mommsen i. m. 299. o.
20. Mommsen i. m. 23. o.
21. Plinius n. h. 18. 6. 36., Columella 1. 6. 3.
22. Columella i. h.
23. Historia Augusta Hadr. 18. 10.
24. Pauly Ergastulum
25. C. Th. 9. 40. 3.
26. Mommsen i. m. I. 4. 36 skk o.
27. Cic. in Cat. I. 3.: Fuit, fuit ista quondam in hac re publica virtus, ut viri fortes acrioribus suppliciis civem perniciosum, quam acerbissimum hostem coercerent.
28. Liv. 25. 4. tribuni plebis ... rei capitalis diem Postumio dixerunt ac ni vades daret, prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt. ... singulis deinde rei capitalis diem dicere ac vades poscere coeperunt: primo non dantes, deinde etiam eos, qui dare possent, in carcerem coiciebant (a néptribunok főbenjáró ügyben tárgyalási határrapra idézték Postumiust, és elrendelték, hogy ha nem adna kezéseket, le kell tartóztatni és börtönbe zárni. (...)) utána másokat is határrapra idézték főbenjáró ügyben és (megjelenésük biztosítására) kezéseket kértek tőlük: akik nem állítottak kezeset, azokat eleve börtönbe vetették, majd később azokat is, akik a felhívásnak eleget tettek).
29. L. még Ulpianus D 48. 3. 1.
29. D. 11. 5. 1. 4.
30. A lautumia elhagyott kőhánya a Capitolium északkeleti lejtőjén, amolyan gyűjtőfogház szerepet töltött be.
31. D 48. 19. 8. 9.
32. D 48. 19. 28. 13–14.

Korszerűsítési kísérletek a fiatalok büntetésvégrehajtásában (1878–1905)

A Csemegi-kódex és a fiatalok büntetés- végrehajtása

A Csemegi-kódex megjelenését követő évtizedeknek a fiatalok büntetőjogát és büntetésvégrehajtását tárgyaló irodalmában gyakori a szerzők sajnálkozása afelett, hogy a kódex mostohán szabályozza a fiatalokkal szembeni büntetőjogi következményeket, legkivált pedig ezek végrehajtása felől hagyja bizonytalanságban a jogalkalmazókat. Valójában a kódex — amely egyébként semmiféle kételyt nem támaszthatott alkotóinak felkészültsége és alapossága iránt — a fiatalok tekintetében is képviselte azokat az elveket, amelyek a kódex egészét jellemezték. Szabó András megállapítja, hogy a „fiatalok büntetőjogi helyzetét szabályozó rendelkezések szervesen illeszkednek a klasszikus büntetőjog intézményeinek rendszerébe (...) a büntetési rendszer és a büntetésvégrehajtás tekintetében lényegében azonosak az elbírálási szabályok a kódex általános, a felnőttekre vonatkozó rendelkezéseivel”.¹

Ez az azonoság — többek között — azt jelentette, hogy a 12–16 éves fiatalokra ugyan a felnőtteknél enyhébb (fegyház helyett börtön, börtön helyett fogház, fogház helyett elzárás), de nem másfajta szabadságvesztés-büntetési nemek voltak alkalmazandók, végrehajtásuk pedig azonos intézetekben — de azoktól elkülönítve — történt. A 16. életév feletti elítéltek pedig már semmiféle megkülönböztető bánásmódban nem részesültek.²

A korabeli szakirodalom általában kételkedéssel fogadta a kódex új rendelkezéseit, a csak fiatalokra alkalmazható javítóintézetbe utalást. Egyfajta, főként a gyakorlati jogászok körében elterjedt nézet szerint a javítóintézet a megfelelő szigor híján alkalmatlan az erkölcsi romlottság megszüntetésére. Mások a szabályozás rendszertelenségét, öletszerűségét kifogásolták.

A kódex szűkszavú rendelkezései mindössze arra terjedtek ki, hogy a fogházra ítélt, de életük 20. évét túl nem haladott egyénekre megengedi, hogy fogházbüntetésükből hat hónapot — amit különben magánelzárásban kellene kitölteniük — javítóintézetben töltsenek el, illetve a 12–16 éves korban lévők, ha a bűncselekmény bűnösségének felismerésére szükséges belátással nem bírnak, javítóintézetbe helyezhetők, de ott 20. életévükön túl nem tarthatók.³

A javítóintézet kedvezőtlen fogadtatása nyilvánvalóan nem volt véletlen. A kódex alkotóinak nem kevés bátorságára utal az, hogy a hazai gyakorlatban addig ismeretlen javító-nevelést a büntető törvénykönyvbe felvegye, vállalva azt az inkongruenciát is, amely a kódex merev büntetési

elmélete és a javító-nevelés szándékolt gyakorlata között feszült. Voltak ugyan előzményei a fiatalok különleges büntetőjogi és büntetésvégrehajtási kezelésének a honi büntetőjogi gondolkodásban, ezek azonban szemléletükben nem illeszkedtek az uralkodó büntetéstani áramlatokhoz, intézményi-gyakorlati realizálásuk pedig elképzelhetetlen volt az anyagi feltételek hiánya miatt.⁴ Az európai hírvé, széles látókörű 1843-as börtönügyi törvényjavaslat még említést sem tesz a fiatalokkal kapcsolatos sajátos elbírásról. Finkey Ferenc keserűen jegyzi meg, hogy a törvényjavaslat előkészületei során felmerült ugyan a nyugat-európai (különösen angliai) lelkesítő tapasztalatokra alapozott javító iskolák gondolata, de „úgy látszik, a nagy liberális fellángolás, a tervbevett hatalmas alkotmányreformok csodaerejének vélt eredményében való optimista bizakodás nem látta szükségesnek a törvényszegő fiatalokkal való különös foglalkozást”.⁵

Amennyire szervesen illeszkedett a Csemegi-kódex büntető anyag- és eljárásjogi konstrukciója a korabeli magyar liberálkapitalizmus eszmevilágába, olyan talajtalannul, saját előzmények és hazai tapasztalatok híján volt a kiépítendő büntetésvégrehajtási rendszer. Horváth Tibor találozva állapítja meg, hogy ez a vákuumbhelyzet „azzal az előzménnyel járt, hogy a büntetésvégrehajtási szervezet- és intézményrendszer kiépítése során a korabeli legmodernebb elképzeléseket és intézményeket vezethették be.”⁶ Az átvételre alkalmasnak talált büntetésvégrehajtási modell az angol, illetve az ír fokozatos rendszer, amely kétségtávol a korszak legkifejezettebb burzsoá börtönügyi irányzata volt. Ez az irányzat a hazai viszonyainknál lényegesen fejlettebb nyugat-európai feltételek között kialakulva, ott hűségesen szolgálta a vezető ipari államok munkaerő-éhségének kielégítését, funkciója nem csupán az elítéltek értékteremtő munkacerejének kibasználása volt, hanem előrelátó módon az elítéltek munkaalkalmasságának, szakképzettségének fejlesztése is. Honi viszonyaink annyiban voltak alkalmasak e korszerű börtönrendszer befogadására, amennyiben a kigyeztetés után fellendülő gazdaság a 70-es, 80-as években jelentős munkaerőigénnyel lépett fel.

Az ún. fokozatos (progresszív) börtönszisztéma átvétele a magyar igazságszolgáltatásba azzal a veszéllyel járt, hogy a kódex indeterminista felelősségi szemléletére szükség-szerűen ráépülő, megtorláson alapuló büntetési elmélete és a külhoni keletkezésének körülményeit tekintve pragmatikus, a valóság reális igényeit kiszolgálni törekvő, preventív, kimondatlanul is determinista szemléletű büntetésvégrehajtási rendszer nem illeszthető össze. A későbbi fejlődés, a

múlt század utolsó évtizedeinek tapasztalatai azonban azt igazolták, hogy a klasszikus büntetőjogi iskola büntetéstani elvei kerültek diszfunkcióba a társadalmi valósággal, míg az ezeket realizáló büntetésrendszer nem, ez utóbbi fejlődésének nehézségeit nem annyira elvi, mint inkább gyakorlati okok idézték elő.

A felnőttkorúak büntetésvégrehajtásának fentiekben érintett modernizációjához viszonyítva a fiataloké csak érintőlegesen történt meg. Igaz ugyan, hogy a fiatalokéak börtönügye a felnőttekével együtt korszerűsödött, de korántsem az elvárt irányban és mértékben, ti. a felnőttek büntetőjogától és büntetésvégrehajtásától való elkülönülés útján. Ez utóbbi megoldást követelték a kódex megjelenését követő évtizedekben a reformirányzatok képviselői.

A javító-nevelés és a javítóintézetek

Már a múlt század 70-es éveiben világossá vált, hogy a gyermek- és fiatalokéak növekvő kriminalitása átfogó szociálpolitikai intézkedéseket sürget. Felismerték, hogy a fiatalkori bűnözés ellen nem elegendő a büntetőjogi represzió, olyan állami beavatkozásra is szükség van, amely megelőzi, megakadályozza a fiatalok kriminálisá válását. E célt szolgálták azok a törekvések, amelyek a szervezett gyermekvédelem ügyének felkarolására irányultak,⁷ továbbá e törekvések jegyében került előtérbe a fejlettebb nyugat-európai államokban már széles körben elterjedt javítóintézet gondolata.

A Csemegi-kódex hatálybalépésekor a nyugat-európai államok többsége a javítóintézetet (javítóház, javító iskola stb.) a belátási képességgel (discernement) nem rendelkező fiatalok bűnelkövetők befogadására alkalmazta. Az általános felfogás a serdülőkort a „problematiszus beszámítás” életkorának tekintette. Az a fiatal, aki a cselekménye bűnösségének felismerésére szükséges belátással nem rendelkezett, büntetésre nem volt ítélt, de javítóintézetbe helyezéséről kellett gondoskodni, „ha a rosszra való hajlama, elhanyagolt, vagy helytelen nevelése, vagy szomorú családi és társadalmi helyzete miatt eddigi életviszonyai közé a szellemi és erkölcsi romlás veszélye nélkül vissza nem bocsátható”.⁸

E felfogás tehát a javítóintézetet nem tekintette büntetésnek, hanem olyan preventív beavatkozásnak, amely alkalmas a fiatalok életpályájának idejekorán történő kiigazítására. A beavatkozás egyik feladata volt kiemelni a fiatalok addigi káros környezetéből, másik követelménye pedig a korábbi hibás nevelés sikeres korrekciója volt. A javítóintézetek elsődlegesen szociálpolitikai fogantatású jelzi, hogy keletkezésük korai időszakában nem csupán bűncselekményeket követő, hanem elhagyott, csavargó, vagy a szülők kérelmére beutalt fiatalok befogadását is ellátta. A nyugat-európai államokban már a múlt század 70-es, 80-as éveiben kiszélesedett, differenciált intézményhálózat lehetővé tette a bűnelkövető és a züllött vagy veszélyeztetett fiatalok egymástól elkülönített nevelését.⁹

Magyarországon a javítóintézetek létrehozása vontatottan haladt. Ennek egyik nyomós oka finansziális volt,¹⁰ másik oka a bíróságoknak a javítóintézeti beutalásoktól való kezdeti idegenkedése volt. Így az első javítóintézet létesítésére

csak 1884-ben került sor Aszódon, ezt követte 1886-ban a kolozsvári, 1890-ben a rákospalotai (lányok részére), 1895-ben a székesfehérvári, végül 1903-ban a kassai javítóintézetek felállítása. Az öt intézet befogadóképessége mindössze 980 férőhely volt, elhelyezési gondok azonban csak a 90-es évektől jelentkeztek (Finkey Ferenc megítélése szerint ekkor a fiatalok bűnelkövetők létszáma már 8–10 000 körül ingadozott). Az elhelyezés növekvő nehézségeit tetézte, hogy — megfelelő számú intézet nem lévén — a javítóintézetek fogadták be a bíróság által beutalt bűnelkövető fiatalokon kívül a szülők vagy a gyám kérelmére azokat a fiatalokat, akiknél a huzamosabb ideig tartó kényszernevelés mutatkozott indokoltnak.

A kódex a végrehajtás részletei felől nem rendelkezett, annak kimunkálását az igazságügyi kormányzatra bízta. A javítóintézeti rendszer kialakítása nem bizonyult könnyű feladatnak, egyfelől a hazai előzmények, másfelől a vonzó, átvételre alkalmasnak tekinthető külföldi modell hiánya miatt.¹¹

Az igazságügyi kormányzat arra törekedett, hogy a javítóintézet legyen alkalmas a preventív feladatra, azaz az ide beutaltak sikeres javítására, ugyanakkor az intézet jellegében, rendjében hordozza azokat a kényszerkelemtet is, amelyek az alkalmazandó pedagógiai beavatkozásnak min-tegy a keretét szolgálnak.

Ranschburg Pál, e korszak neves pszichológusa így ír erről: „Ez intézetekben nem a büntetés a vezérlő elv, hanem a szigorú fegyelem, a kényszerelbáns kereteibe beillesztett nevelés és oktatás. Tapasztalati tény az, hogy az alapjukban megromlott, züllő fiatalokkal szemben a szentimentális jólelkűség még kevésbé vezet eredményre, mint a könyörtelen szigorúság.”¹²

Nem sokkal a kódex hatálybalépését követően kidolgozott Királyi Javítóintézetek Alapszabályai (a továbbiakban Alapszabályok) meghatározta az intézet feladatát, mely nem más, mint „... a kebelükbe befogadott egyéneknek vallásosságban és polgári erkölcsökben nevelni, iskolai oktatásban részesíteni s őket a komoly munkássághoz, s illemes magaviselethez szoktatni”. (19. §)

Az Alapszabályok kiemelték, hogy „a javítóintézetek igazgatója és felügyelő személyzete sohase tévessze szem elől azt, hogy az intézet nem büntetés végrehajtására rendelt hely s hogy ennél fogva az ifjak nem bűnhődés, hanem elhanyagolt vagy megromlott erkölcsük megjavítására és fejlesztése végett vannak felügyeletükre és őrizetükre bízva”. (20. §)

Az Alapszabályok e fontos rendelkezésének nyomatékos, figyelemfelhívó tónusa kifejezi az igazságügyi kormányzat eltökéltségét arra nézve, hogy a fiatalok bűnelkövetők egy kisebb hányadával szemben az eddig alkalmazott megtorló fellépés helyett pedagógiai tartalmú kezelést kíván bevezetni.

Az Alapszabályok a javító-nevelés — mint szabadságelvonás — végrehajtásának számos tartalmi elemét a szabadságvesztés-büntetésről vette át, mégis elismerésre méltóan jónéhány előremutató, új intézményt is tartalmazott. Ezek közé tartozott a belépő növendék megismerése. Sajátos módon az ezzel kapcsolatos rendezés nem tudott megszabadulni attól a beidegzettségétől, hogy a fiatalok befogadását

követően egy időre szigorúan elkülönítették. A befogadás utáni hosszabb-rövidebb ideig tartó magánelzárás csökkentett élelemadagokkal¹³ a gyakorlati tapasztalatok szerint elősegítette a befogadott „lehiggadását”, „kezesé válását”. Az elkülönítés tartama alatt a növendéket az igazgató, a családfő, a lelkész és az orvos volt köteles naponta meglátogatni. A látogatások alkalmával szerzett benyomások alapján alakították ki a növendékekkel szemben alkalmazható nevelés stratégiáját. E látogatások arra is szolgáltak, hogy a növendéket jótanácsokkal, intelmekkel ellátva, felkészítsék őt az intézeti életre.¹⁴

A javító-nevelés végrehajtásának kétségkívül legfigyelemreméltóbb új intézménye a nevelés ún. családi rendszere volt. Az Alapszabályok rendelkezése szerint az elkülönítés idejének leteltével a növendéket olyan „családba” osztották be, amely „életkorának és erkölcsi állapotának” leginkább megfelelt.¹⁵ A család 20–30 főből állt, a növendékek nevelésével a „családfőt” bízták meg. A családfő csak szakavatott pedagógus lehetett (fiúknál okleveles polgári iskolai tanító, a lányoknál okleveles elemi népiskolai tanítónő).¹⁶ E pedagógusoknak jó megélhetési feltételeket, nevelési feladataik megoldásához nagy önállóságot biztosítottak.

Az a felfogás, miszerint a bűnelkövető fiatalok egyéni nevelése „a polgári életviszonyoknak megfelelő családias nevelés keretében honosíttassék meg”¹⁷, jelentős fejlődést, a korszak pedagógiai törekvéseinek térhódítását jelzi.

A növendékek életkoruk és erkölcsi állapotuk szerinti családokra osztása a nevelési csoportba helyezés korán jelentkező dilemmáit keletkeztette. A fiatakorúak és korosabbak, a „jó”, a „rosszak” és a „középszerű magatartást” tanúsítók merev klasszifikálása nem bizonyulhatott tartós megoldásnak. A korban előrehaladó illetve magatartásukban változó növendékek gyakori áthelyezése egy másik családba, a családok naponkénti érintkezése a munkában, oktatásban úgyszólván teljesen lehetetlenné tették a családfő nevelési elképzeléseinek megvalósítását. Végül is hosszas, eredménytelen próbálkozások után a század utolsó éveiben került nyugvópontra a családok kialakításának kérdése. Minden újonc-növendéket először az új, kísérleti családba osztották, ahol megfigyelték őt és kioktatták az intézeti élet legfontosabb tudnivalóira. Ezután olyan családba helyezték, „amelyben az általa élethivatásul választott munkanem van meghonosítva, s mely családban intézeti neveltetésének egész ideje alatt állandóan egy és ugyanazon családfőnek keze alatt maradt.”¹⁸

Az Alapszabályok a javító-nevelés eszközeiként a növendékek vallás-erkölcsi és iskolai oktatását, rendre, tisztaságra és fegyelemre szoktatását, munkára nevelésüket határozta meg.

A javítóintézeti nevelés rendszerében kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a vallás-erkölcsi nevelésnek. A hit- és erkölcstan oktatása, a szertartásokon való részvétel, a lelkészekkel kialakítható személyes kapcsolat a növendékek érzelmi nevelésének fontos, a kor irodalmában csaknem egyöntetűen hatásosnak megítélt lehetőségét nyújtotta. Az iskolai oktatásról azt tartották, hogy „az ismeretfejlesztés és értelmi haladás megkedveltetése az elaljasodás egyik hatalmas óvszere lévén, az iskolai tanításra a javítóintézetekben kiváló gond fordíttatik”.¹⁹ Az Alapszabályok minden nö-

vendék számára tankötelezettséget írt elő.²⁰ A szorgalmi időt évenként 10 hónapban, az oktatást napi 4 órában határozták meg. Az intézetben szerzett végzettséget egyenértékűnek tekintették a másutt megszerzhetővel.²¹ Tantárgyak voltak: hit- és erkölcstan, olvasás, írás, magyar nyelv, beszéd és fogalmazási gyakorlatok, földrajz, történelem, alkotmánytan, mennyiségtan, mértan, egyszerű könyvvitel-tan, természetrajz, vegytan, test- és egészségtan, mezeti gazdaság és kertészettan. Ezen kívül rajz, ének, zene és torna. A testnevelést a katonai szolgálatra felkészítés érdekében alaki és fegyverforgatási gyakorlatokkal egészítették ki. Az oktatást, a pihenőidő értelmes eltöltését segítette a minden intézetben létesített könyvtár, amelyből vasárnaponként a családfő irányításával kölcsönözhettek könyveket a növendékek. A családfő vasár- és ünnepnapokon köteles volt növendékei számára „kedélyt nemesítő, hasznosan mulattató és ismeretterjesztő felolvasásokat tartani”.²²

Az intézetek házirendje szigorú életrendet követelt. A növendékek számára a feljebbvalók iránti feltétlen engedelmességet, társaik iránt „illelmes és jóindulatú bánásmódot” írt elő. Panaszaikkal közvetlenül a családfőhöz fordulhattak. A napirend hétköznap kevés szabadidőt engedélyezett: nyáron reggel 5 órakor, télen fél 6-kor volt ébresztő, déli 12-től 13-ig ebéd és pihenés, vacsora 20 órakor, lefekvés 21 órakor. A közbeeső napszakokat folyamatosan munkával és tanulással töltötték ki.²³

A magatartási szabályok, a házirend, a napirend megsértőivel szemben fegyelmi büntetéseket alkalmaztak. Ezek: megintés (négy szemközt); rosszsallás (a családbeliek jelenlétében); a társaktól elkülönített helyen való étkezés, társas játékból való kizárás; nyert kitüntetések, különös kedvezmények (levélírás, látogató fogadása stb.) megvonása; egyes eledelek megvonása, a családból való kiküszöbölés; teljes elkülönítésbe helyezés (tartamát az igazgató határozta meg); az intézetből való kitiltás, vagy a fogházba való visszazárítás (a Btk. 42. §-a alapján befogadottak esetében).²⁴

A növendékek testi fenytését ugyan nem vették fel a fegyelmi büntetések közé, de esetenként alkalmazását célszerűnek tartották. „A gyakorlati tapasztalat megmutatta, hogy ... a testi fenytéknek bizonyos esetekben való alkalmazása nemcsak hogy kívánatos, de tapintattal, kellő időben s mérséklettel alkalmazva jóformán elkerülhetetlen és sok esetben nagyon is hathatós nevelési eszköz.”²⁵

A külvilággal (szülőkkel, hozzátartozókkal) tartható kapcsolatokat a minimálisra szűkítették, a velük való levélváltást, látogatóként fogadásukat csupán jutalomként engedélyezték. Ezenkívül a tanulásban, munkában, fegyelemben kitűnt növendékek a következő jutalomban részesülhettek: megdicséres (négy szemközt, vagy a többi növendék jelenlétében); megbízás a családfők kiszolgálásával, továbbá (al)tisztviselés katonai és tornagyakorlatoknál; segédkezés istentiszteleteknél; könyv ajándékozása; (munka)jutalomdíj felemelése; az intézetből való kísérleti kihelyezés.

A fentiekben már idézett igazságügyi minisztériumi jelentés jól érzékelteti azokat a törekvéseket, amelyeket az intézetek a növendékek egyéni nevelésében, a nevelési miliő kialakításában igyekeztek megvalósítani: „a családfő nem tömegesen, hanem az előélet, családi körülmény, értel-

mi képzettség, kor és véralkat figyelembe vételével egyéniségük szerint neveli a növendékeket." Másutt kiemeli: „a katonai szigor és ridegség a javítóintézetek nevelési rendszerében tiltva van, mert az erkölcsi hibák megnyilvánulását erőszakos úton csak rövid időre lehet elfojtani (...) egyéb iránt az intézet családias életében a személyzet, különösen pedig a családfő mesterkéletlen példaadása játsszák a főszerepet”.²⁶

A javítóintézetek működése a múlt század utolsó évtizedében elsősorban a pedagógusok és a pszichológusok körében érdemelt ki lelkes elismerést. Vágó Károly egyik tanulmányában így emlékezik meg erről: „Az okos, családias szeretet és gondoskodás nem szentimentalizmus, hanem való tény, a nevelésnek egyik leghathatósabb eszköze, amelynek szükségessége fokozott kíváncsi az erkölcsileg foglalkozóknál, ahol rendszerint éppen az érzelmi területen van a baj.

Ezekben a megalakult intézetekben szép, lelkes munka folyt, ha nem is dolgoztak valami tudományos rendszerrel, de közvetlenségük, kitartó munkájuk, nagy szeretetük és lángoló lelkesedésük nagyon sok akadályt leküzdött és nagy eredményeket nyújtott.”²⁷

A javítóintézeti nevelés legvitatottabb intézménye a növendékek munkáltatása, illetve munkaoktatása volt. Az igazságügyi kormányzat az intézetek működésének kezdeti időszakában azt az elvi felfogást képviselte, hogy a munkavégzés „a jellemképzés olyan segédeszköze”, amely mintegy kiegészíti az intézet egyéb „pszichikai hatását”.²⁸

Ennek a felfogásnak jegyében már az intézetek telepítéskor különös gondot fordítottak arra, hogy kielégítő feltételek álljanak rendelkezésre a növendékek mezőgazdasági, illetve ipari foglalkoztatásához. Az intézet helyi viszonyai és a környezet szükségletei szerint rendezték be a kéziipari műhelyeiket.²⁹ Az itt készült termékek elsősorban az intézethálózat saját szükségleteit elégítették ki.

A munka irányítását, egyben oktatását ipari tevékenység folytatására képesített ipartestületi tagok látták el, akik jogosultak voltak növendékeiknek tanonclevelet és munkakönyvet kiállítani. A növendékek munkateljesítményük alapján havonként kifizetendő munka-jutalomdíjban részesülhettek. A jutalomdíj nagyságát a növendékek szorgalmától, magatartásától tették függővé.³⁰ A munka-jutalomdíjat a növendékek nem kapták kézhez, hanem azt az intézet takarékkönyvben tartálékolta számukra szabadulásukig. Kivételesen engedélyt kaphattak a tanulmányaikat, művelődésüket segítő árucikkek (könyvek, hangszerek, festékek, munkaeszközök stb.) beszerzésére, szüleik, vagy közeli rokonaik segélyezésére. A 90-es évek második felétől — a kibocsátott növendékek fokozódó beilleszkedési gondjainak érzékelése — a foglalkoztatás átalakítására kényszerítette a kormányzatot. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy az intézetekben folyó kézműipari oktatás nem volt elégséges ahhoz, hogy a kibocsátottak megállják a helyüket a szabad munkaerőpiacon. Olyan szakképzésre volt tehát szükség, amely növeli a munkába helyezkedés esélyeit. A korszerűbb szakképzés kereteit pedig — a gépi nagyipar elterjedésének időszakában — a gépipari (üzemi) foglalkoztatás nyújthatta. A XX. század első éveiben a felfogásnak megfelelően létesítették az akkor felállított kassai intézetben a

fa-, bőr- és textilipari tanműhelyeket, amelyeket a korabeli modern technika színvonalán álló gépi berendezésekkel láttak el. Egyidejűleg Aszódon a régi szakoktatási rendszer megszüntetésével új iparműhelyeket és ipariskolát hoztak létre. A kereskedelemügyi miniszterrel folytatott hosszas alkudozás után az e két intézetben működő iskola az onnan kibocsátott növendékeknek ipariskolai bizonyítványt nyújthatott, akik így mint felszabadult iparossegédek vállalhattak munkát.

Az igazságügy illetékesei ezekben az években már nyíltan kifejtették, hogy nem elegendő a „munkáltatást mint a jellemképzés egyik tényezőjét” felfogni. A kibocsátott „más társadalmi körbe emelkedése csak akkor lehetséges, ha az intézetben valamely foglalkozást olyan mértékben elsajátít, hogy abból, mint önálló munkás, kihelyezése után azonnal megélhet”.³¹ Felfogásuk szerint a társadalmi beilleszkedés kulcskérdése a növendékeknek a keresett szakmában való színvonalas felkészítése volt, ennek elmaradása veszélyeztethette munkavállalásukat, ami pedig valójában az intézet egész tevékenységének hatásosságát kérdőjelezte volna meg. „Ezek a megfontolások vezettek arra a tanulságra, hogy a javítóintézetekben a legnagyobb súly a munkaoktatáson nyugszik.”³²

A szakképzéshez fűződő érdek előtérbe nyomulása óhatatlanul háttérbe szorította a növendékek személyiségalkításának egyéb eszközeit. E változásról a szakirodalomban erőteljesen megoszlottak a nézetek. Főképpen a javítóintézetek eddigi nevelési sikereit joggal féltő pedagógustársadalom aggódott „az okos, családias szeretet és gondoskodás” válságától. Vágó Károly már idézett tanulmányában így ír erről: „Az átszervezett nagy intézetekben (Kassa, Aszód különösen) a nevelésügy lekerült arról a magaslatról, amelyen állott és az iparüzem vált az uralkodó elemmé. Háttérbe szorultak sokhelyütt a pedagógiai szempontok és az ipari produkció vált mindenhatóvá (...) az ipari hajszában a katonás fegyelem mellett is észlelhetővé vált a növendékek szellemének leromlása. Az ilyen nagy intézetekben a nevelő-oktató személyzet beamterekké degradálódik, kik ha pontosan, lelkiismeretesen teljesítik is kötelességüket, a közvetlenséget és szeretetet nem tudják pótolni.”³³

A növendékek elbocsátása történhetett „kísérletileg” vagy véglegesen. Kísérleti kihelyezésben részesítették azt a 20. életévét még be nem töltött növendéket, akiről az intézetben tanúsított magaviselete és szakmai felkészültsége alapján feltételezhető volt, hogy „önálló kenyérkeresetre képes”. Az ilyen elbocsátás egyben az is jelentette, hogy „újbolí rossz viselet, vagy régi erkölcsi hibáinak feléledése” esetén az intézeti igazgató jogosult volt a növendék visszahelyezése iránt intézkedni.

A kísérletileg kihelyezett növendék támogatására az intézet igazgatósága egy „az ezen nemes feladat iránt kellő érzéket és érdeklődést tanúsító emberbarátot kér fel védnökkül. A védnök hivatása abban áll, hogy védencét tanáccsal, figyelmeztetéssel, vagy komoly intelemmel (...) gyámolítsa, őt a munkaadóval, vagy bárkivel szemben az igazság követelményeihez képest védelmezze”.³⁴

Az elbocsátás végleges volt azoknál a növendékeknél, akik a 20. életévüket betöltötték, vagy a szülői (gyám) által a nevelésre engedélyezett idő letelt.

A javítóintézetek az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alatt álltak, élükön a minisztérium által kinevezett igazgatóval. Az intézet tiszti személyzetéhez a családők, a tanítók, a lelkészek, az orvos, gondnok, és a tiszti írnok tartoztak.

Az intézet működésének minden lényeges kérdésében a havonta ülésező házi tanács foglalt állást. Tagjai az igazgató elnökletével az intézet egész tiszti személyzete voltak. Az intézeti tanács meghallgatása alapján döntött az igazgató — többek között — a növendékek munkajutalom-díjának megállapításáról, kísérleti kihelyezésükről, továbbá a növendékek nevelése, munkáltatása során felmerülő bármilyen kérdésben.³⁵

A javítóintézetekben 1884–1898 között 1291 növendéket fogadtak be. A befogadás 30,8%-a szülő vagy gyám kérelmére, a többi esetben hatósági rendelkezésre vagy bírói ítéletre történt. Az átlagos tartási időtartam 2,9 év volt.

A növendékek közül 447 főt kísérletileg, a többi véglegesen bocsátották el.³⁶

Más forrás szerint 1884–1904-ig 1649 növendék befogadása történt meg, közülük 1012 főt (61%) kísérletileg, 637 főt (39%) véglegesen bocsátottak el. Az elbocsátottak mintegy 65%-a jól beilleszkedett, 10%-kal szemben később további intézkedéseket kellett foganatosítani, a fennmaradó 25%-ból 11% „ingadozó magaviseletűnek” bizonyult, 10%-nak hollétét nem sikerült megállapítani, 6% pedig időközben elhalálozott.³⁷

Törekvések a fiatalkorúak fogházának létrehozására

A múlt század utolsó éveiben nyilvánvalóvá vált, hogy a csekély befogadású javítóintézetek képtelenek a riasztó mértékben növekvő fiatalkori bűnelkövetők elhelyezésére.³⁸ Különösen szembetűnő volt azoknak a 16 éven aluliaknak emelkedő kriminalitása, akikkel szemben — az akkor már széles körben uralkodó felfogás szerint — a javító-nevelés nyújthatna volna a leghatékonyabb fellépést. Növelte a javítóintézetbe beutaltak elhelyezési gondjait, hogy a határozatlan ideig tartó fogvatartás (átlagosan csaknem 3 év) csökkentette és bizonytalanná tette a fluktuációt. Így annak ellenére, hogy már a bíróságok is elfogadták és elismerték a javítóintézetek létjogosultságát (amelynek érdekében a 90-es évek második felétől a Magyar Jogászegylet sikeres agitációt folytatott), a fiatalkorúakat odairányítani csak korlátozott mértékben volt lehetőségük. A fiatalkorú elítéltek túlnyomó többségét továbbra is a felnőttkorúak büntetés-végrehajtási intézetei fogadták be. 1904-ben a bíróságok 12–16. életév között elkövetett büntetért vagy vétségért 5284 fiút és 785 leányt ítélték el, közülük mindössze 124 fiú és 42 leány került javítóintézetbe.³⁹ A 16 év alatti elítéltek legnagyobb része a Btk 85. és 92. §. enyhítő rendelkezései nyomán rövid tartamú fogházbüntetést kapott, amelyet számos törvényszéki vagy járásbírói fogházban hajtottak végre.⁴⁰

A századfordulóra azonban az elmélet és a gyakorlat számára már egyaránt érzékelhetővé váltak a rövid tartamú szabadságvesztés hátrányai. E hátrányok egyike az igazság-

ügyi kormányzat számára — sajátos módon — a fiatalkorú foglyok munkáltatásának nehézségeiben ütközött ki. A heterogén összetételű (legkülönbözőbb korú és előképzettségű) rövid tartamú büntetésre ítélt foglalkoztatása csekély haszonnal kecsegtetett, ezért jelentősebb befektetéseket nem eszközöltek a rabmunka feltételeinek korszerűsítése érdekében.⁴¹ Ez viszont ellentmondásba került azzal az egyre hangsúlyosabbá váló elvi célkitűzéssel, amely a fiatalkorúak munkára szoktatására, szakképzésük megoldására irányult (és amelynek meghonosítását ezidő szerint a javítóintézetben már példaszerűnek tekintették).

„Ezeket az állapotokat — írta a fentebb már többször idézett szerzőpáros, Kun Béla és Ládai István — nem lehetett tovább fenntartani. Amíg egyrészt a felnőttekkel való közös elzárás a fiatalokat állandóan ragályozta, addig az éppen semmi, vagy igen könnyű fogházi munka miatt a büntetés súlyát sem igen érezték (...) Az orvoslás abban mutatkozott, hogy a fiatalok az ország összes fogházainak népességéből kiválasztassanak és külön fogházakba gyűjtsenek össze.”⁴² A fogházak elkülönítésének szükségességét tehát egyrészt a bűnfertőzés (kontágium) veszélyének kiküszöbölésével, másrészt munkáltatásuk (szakképzésük) ésszerű megoldásával indokolták, de nyomós érvek szóltak amellett is, hogy a külön intézetben megoldást nyerne iskolai oktatásuk, sőt szervezettebb patronálásuk (utógondozásuk) is.

A minisztérium börtönügyi osztálya 1903 derekán látott neki a büntetőintézetekben fogva tartott és elkülönítendő fiatalkorúak létszámának megállapításához. A minisztérium szándéka szerint a felmérésnek az egy hónapnál hosszabb börtönre, fogházra vagy elzárásra ítélt 12–20 életév közötti fiatalkorúakra kellett kiterjednie. E szándék azt is tükrözte, hogy a létesítendő intézetben a humán tudományok, de a gyakorlat által is igazoltan azonos módszereket és eszközöket igénylő korosztályt terveztek elhelyezni.

1903 végén azonban „az igazságügyi kormány olyképp rendelkezett, hogy a bírósági fogházakban lévő 12–15 éves foglyok közül azok, akik nevelésük elhanyagoltsága, rossz hajlamaik, erkölcsi érzületük hiányossága okából vagy más okból kényszernevelésre szorulnak, teljesen egészségesek és így ipari vagy mezőgazdasági kiképzésre alkalmasak, javítóintézetbe szállíttassanak.”⁴³ Időközben tehát a javítóintézeti férőhelyek csekély bővítése lehetővé tette a serdülőkorúak egy része büntetés-végrehajtásának a kormányzat számára is nyilvánvalóan megnyugtató kiválasztását. Így a tervezett fiatalkorúak fogházába a 16–20 éves korúak elhelyezésére került volna sor. Ezután módszeres kutatómunka indult meg a megfelelő intézet kijelölése iránt. A fogház-telepítés szempontjai közé tartozott, hogy legyen népesebb városban (a kvalifikált személyzet kiválaszthatósága miatt), legyen megszerezhető a külső munkához szükséges, közlekedő földterület, maga az épület legyen modern, higiénikus, megfelelő befogadóképességű és biztonságos.

E szempontoknak leginkább a kassai törvényszéki fogház felelt meg. Minthogy ez a fogház alkalmas volt a helyi és a szomszédos főügyészség területéről befogadni a fiatalkorúakat és az igazságügy további kerületekben tervezett hasonló intézeteket létesíteni, a fogház a Kassai Kerületi Fogház elnevezést kapta. Betelepítését 1905 januárjában kezdték meg.

Jegyzetek

1. Szabó András: A fiataikorúak és a büntetőjog. Bp. 1961. 9–10. oldal.
2. Lásd: Btk. 85–87. §. A 16 éven felüli életkort a Btk. 87. §-a mindössze annyiban méltányolja, hogy a 20. életéven aluliak halálra vagy életfogytig tartó fegyházra nem ítélték.
3. Lásd: Btk. 42. és 84. §.
4. Az 1772-ben megnyílt szempci fenyítőház túlnyomórészt ugyan felnőtt korúak befogadását látta el, de felvettek az intézetbe fiatalokat, ezek között a szülők által beküldött rossz magaviseletű gyermekeket is; az 1795-ös büntetőtörvény-javaslat az enyhébb és szigorúbb jellegű börtönök mellett tervezte a javítóházak (domus correctoria) felállítását, amelyben olyan fiatalok lettek volna elhelyezhetők, „akiknek javulása még könnyebben remélhető”.
5. Finkey Ferenc: Büntetés-tani problémák. Bp. 1933. 230. oldal.
6. Büntetés-végrehajtási jog I. kötet. BM Könyvkiadó, Bp. 1983. 184. oldal.
7. A képviselőház 1871. januárjában utasította a belügyminisztert szülő- és lelencházak létesítésére. A szükséges pénzügyi feltételek hiánya miatt azonban a tervezett intézményhálózat csaknem 30 évvel később jön létre.
8. Finkey Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1909. 168. oldal.
9. Belgiumban a bűnelkövető fiatakorúakat javítóházba (maison special de réforme), az elhagyott, vagy elzúllott gyermeket javító-iskolába (école de réform) küldték, Angliában az előbbieket javító-iskolákba (reformatory school), az utóbbiakat ipariskolákba (industrial school), Németországban az előbbieket javítóintézetbe (Erziehungsanstalt), utóbbiakat kényszernevelésre (Zwangserziehung) utalták be.
10. A kódex 27. §-a a büntetésekből befolyt pénzek országos alapjának egy részét javítóintézetek létesítésére rendelte fordítani, ez az össze azonban tartósan kevésnek bizonyult. A magánadakozásból remélt anyagi eszközök messze elmaradtak a szükségestől.
11. A külföldi javítóintézeti rendszerek vagy túlságosan nyitottak (Svájc), vagy túlzottan szigorúnak (Olaszország, Franciaország) mutatkoztak. A német javítóintézeti típus tűnt még leginkább elfogadhatónak, teljesértékű mintaként azonban azért nem tartották alkalmasnak, mert működésüket — a hazai viszonyok között elképzelhetetlen — szerzetes jellegű szervezet (az ún. Bruderschaft) tagjai biztosították. Mégis a Németországban tanulmányutat tett Krajcsik Soma árvaházi tanító és László Zsigmond miniszteri tanácsos elsősorban az itt szerzett tapasztalatok alapján dolgozták ki az első (aszódai) javítóintézet rendtartását.
12. Ranschburg Pál: A gyermeki elme fejlődése és működése. Bp. 1905. 157. oldal.
13. A fiatakorúak elkülönítésének időtartamát az igazgató határozta meg az orvos és a lelkész véleménye alapján, azt három hónapot meghaladó tartamban csak ritkán alkalmazták. Az ételmezést ebben az időszakban reggel és este kenyérre és vízre, délben egytálételre korlátozták.
14. Lásd: Alapszabályok 23–28. §.
15. Uo. 29. §.
16. Uo. 5. §.
17. Kun — Láday: A fiatakorúak kriminalitása ellen való küzdelem Magyarországon. Bp. 1905. 53. oldal.
18. Kun — Láday i. m. 64. oldal.
19. A magyar kir. országos javítóintézetek ismertetése. Bp. 1899. 34. oldal.
20. Lásd: Alapszabályok 38. §.
21. A megszerzhető iskolai végzettségről és annak elismeréséről a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1890. évi 51 982. és 1891. évi 49 745. számú rendeletei intézkednek.
22. Javítóintézetek ismertetése, i. m. 36. oldal.
23. Lásd: Alapszabályok 34–36. §.
24. Uo. 50. §.
25. Javítóintézetek ismertetése i. m. 46. oldal.
26. Uo. 32. oldal.
27. Vágó Károly: Kriminálpedagógia (Tanulmány) Magyar Gyógypedagógia 1926. 71. oldal.
28. Részletesen kifejti Kun — Láday i. m. 66. oldal.
29. A fiú javítóintézetekben asztalos-, esztergályos-, fafaragó-, bogár-, szabó-, cipész-, kosárfonó-, kőműves-, könyvkötő-, könyvnyomdász-, pékipari foglalkoztatást, valamint gyermekjáték-készítést honosítottak meg.
30. A munkajutalmak havonként kifizethető összege 1885–89 között 1–4 korona volt, 1889 után maximálisan 3 korona lehetett.
31. Kun — Láday i. m. 67. oldal.
32. Uo. 68. oldal.
33. Vágó Károly: Kriminálpedagógia i. m. 72. oldal.
34. A védnök tevékenységét az 1987. évi 37 247. számú igazságügyminiszteri rendelet alapján látta el.
35. A házitanács intézményét az 1988. évi 4100. számú illetve az 1892. évi 13 636. számú igazságügyminiszteri rendeletek szabályozták.
36. Javítóintézetek ismertetése i. m. 168. oldal.
37. Kun — Láday i. m. 407. oldal.
38. Balogh Jenő adatai szerint míg 1875-ben mindössze 2423 volt a 20 éven aluli elítéltek száma, 1905-ben a büntett és vétség miatt elítélt 12–18 évesek száma már 12 556 fő (az összes elítélt 16,4%-a) volt.
39. Balogh Jenő: Fiatakorúak és büntetőjog. Bp. 1909. 21. oldal.
40. A századforduló éveiben 65 törvényszéki és 315 járásbírósi fogház működött Magyarországon.
41. Ahol tehették, a fogházakból külső vállalkozóknak adták bérbe a munkaerőt.
42. Kun — Láday i. m. 384. oldal.
43. Uo. 390. oldal.

Realitás és illúzió — az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat vitái

„... számos hiányaink között ezen tárgy az, mely a halasztás nélküli gyökeres orvoslást leginkább megkívánja”

(Deák Ferenc)

A mottónkul választott deáki mondat 1840. július 27-én hangzott el Zala vármegye közgyűlésén, amidőn az ifjú, ám már tekintélyes reformer követtársával, Hertelendy Károllyal beterveztette jelentését országgyűlési működésükről.¹ Ezen a diétán küldték ki a Karok és Rendek azt a választmányt, melynek feladatául egy törvényjavaslat kidolgozását szabták „a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető- s javító rendszer behozása iránt”.² A 45 fős bizottságba 15 főrend került, a királyi tábla négy tagja, 16 vármegyei küldött, 5 városi követ, továbbá a veszprémi káptalan kanonokja, Dalmát, Horvát és Tót országok követe, a szabad kerületek, Horvátország városai, a jelen nem lévők képviselőiben egy-egy követ.

Témánk szempontjából nem haszontalan ehelyütt citálni a rendek instrukcióját, melyet útravalóul adtak az országos bizottság munkálataihoz.

„Ezen választmány, tekintetbe vévén a külföld jelesebb büntető- s javító börtöneinek elrendezését, javaslatot készít sen az Ország különös körülményeihez képest azon rendszernek legcélszerűsabb módon mi alakban lehető alkalmazása — az e végből szükséges fogházaknak hol, mennyi számban, s mi módon felállítása — azoknak felállítására, belső igazgatására s fenntartására megkívántató költségeknek a lehetőségig kimerítő kiszámítása felől, s az iránt is, hogy azon költségek honnan fedeztessenek? egyszersmind pedig javaslatot készít sen a felől, hogy a most említett börtön- s javító intézet mellett a büntetések törvényes céljának elérése végett gyakorlati alkalmaztatás tekintetében az 1827-ik évi országgyűlésről kiküldött országos választmány által javaslatképpen bemutatott büntető-törvénykönyvnek tökéletesítésére mik kívántatnak? s mind ezekről készítenő munkálatait a legközelebbi országgyűlésnek okvetlenül bemutatni köteleztessék.”

Nem lehet nem észrevenni azt a tényt, hogy itt a választmány lényegében egy börtönügyi javaslat benyújtására kapott megbízást; mellékesen megemlítve az 1827-es javaslat kiegészítésének (s nem átdolgozásának, különösképpen nem teljes mellőzésének) feladatát. Még a bevezetőben is a büntető- s javítórendszer behozásáról szolt a törvényszöveg, mely a büntető törvénnyel „válthatatlan kapcsolatban” áll.

Hogy a választmány mandátumát kiterjesztőleg értelmezte, s hogy munkájának eredményeképp Európa ekkor egyik legmodernebb s leghaladóbb büntető kódexét teremtette meg, az Deák Ferencnek, elvbarátainak, a liberális nemesi gondolkodóknak volt köszönhető.

A diéta feloszlását követő másfél év múltán gyülekezett először egybe az országos választmány, melyet 1841. november 28-ra, Pestre hívtak össze. Első ülését december elsején tartotta. Az alválasztmányokat, melyek a tervezeteket fogalmazták és szerkesztették, 1842. január 3-án állították össze. S 1842. november 16-án már az országos választmányi vitákkal is végeztek a megbízottak.

I.

A kései olvasó talán furcsálhatja, hogy a büntetésvégrehajtás rendszeréről hamarabb döntöttek, mint magáról a büntető anyagi jogról. Napjainkban a büntetésvégrehajtás tulajdonképpen a büntetőjog és az igazságszolgáltatás szolgálja; szerepe eszközszerep; hatékonysága nem igen befolyásolja a jogpolitikai-politikai és tudományos célok s teóriák vezérelte büntető anyagi jog tartalmi alakulását. Mindez látható abból is, hogy a büntetésvégrehajtás alapelveit még mindig nem kódex, hanem garanciális szempontból sokkal inkább vitatható törvényerejű rendelet foglalja össze (azt is csak 1966-tól!).³ S mi több, a törvényerejű jogforrás elvi tételeinek konkretizálását (az ún. büntetés végrehajtási szabályzatot) már csupán miniszteri utasítás tartalmazza.⁴ Ezzel szemben a reformkor büntetőpolitikai koncepciója (ha egyáltalán merészelhetjük így nevezni a börtönjavítás hívei által felvázolt, s a „liberalizálódó” alsótáblával is elfogadott elképzeléseket) meg volt győződve arról, hogy mint Deák kifejtette — „mindenelőtt szükséges tudni, ki fog ítélni a bűnös fölött s minő lesz a büntetés. A börtönrendszer független attól, ki ítéli el a bűnöst, sőt megfordítva, inkább függ attól, hogy milyenek a börtönök, s kitől függnék azok, mert ugyanazon büntetés becsületes fogházban felére sem olyan terhes, mint egészségtelen börtönben, rossz bánás és élelmezés mellett. Előbb kell tehát megállapítani a börtönrendszert, mint a büntetést”.⁵

Tévedés ne essék, e nézet nem a büntető jogtudomány katedrákra visszaszorult okoskodásának terméke, hanem úgyszólván laikus liberálisok, a fogházbővítés fanatikus híveinek szívós publicisztikai munkálkodásának eredménye. Eötvös, Balla, Szemere, Lukács, Bölöni — s nem kevésbé Kossuth — agitációja győzte meg a közvéleményt a tömlőcállapotok felülvizsgálásának szükségességéről.⁶ A reformokra fogékony vármegyei liberalizmus pedig befogadta a teóriát, fölfogta és magáévá tette azt az álláspontot, hogy a büntetőjog sikerének záloga, a büntetőrendszer megújításának feltétele a tömlőcállapotok gyökeres megváltoztatása. Nagy szerepet játszott ebben, hogy a magyar társadalom egyre nagyobb mértékben jutott nyugat-európai változások hírének birtokába. S ez nem csak a tudományos, politikai vagy művészeti területekre volt igaz, hanem a börtön-

tönügyre is. A magyar fogházjavító mozgalmat utazók alapították és ők bábáskodtak fölötte; főurak és köznemeselek jutottak el Észak-Amerikától Franciaországig, Svájtól Hollandiáig, s bőséges tapasztalatokat gyűjtöttek a „nyugati” fogházügy terén. S volt mit látni, volt mit csodálni, s volt min szégyenkezni is. A börtönügy Nyugaton a nagy kísérletezés periódusát élte ekkor; „világszerte” épültek az újabb és újabb tervezésű és működésű fegyházépületek az experimentum jegyében. Élet-halál harcát vívta a magán- és a hallgatórendszer, melyek egyike mellett sem szólt több ellenérv, mint támogató argumentum. S nálunk? A felvilágosult abszolutizmus tiszteletre méltó kísérlete elvetélt,⁷ a törvényhatóságok feudális tömlöcöket üzemeltettek,⁸ s az az egy-két modern intézet is, mely szórványosan, itt-ott fölépült, a fogházjavítók sürgetésére kezdte meg működését. Úgy véljük, híven szemlélteti a vármegyék kísérleteit a legmodernebbnek tartott Komárom megyei börtön felépítése, melynek szükségessége azért merült föl, mivel „a megyeházánál volt börtönök igen szűkek és rosszak levék.” Az állam azonban szűken mérte a támogatást, a vármegye kasszája üres volt. S hogyan magasodtak végül is a falak? „Az alap erre a megyei birtokosok ajánlataiból, főképpen pedig főispánunk, ifj. gróf Nádasdy Lipót hitvese, gróf Forray Júlia által országsszerte adakozások gyűjtése, nagy táncvígalom, s kiállítás által szereztetett be.”⁹ — jegyezte föl emlékirataiban Ghyecz Kálmán, a 43/44-es országgyűlésen Komárom vármegye követe. Közadakozásból épült börtön! Elképzelhető ennek alapján, hogy a fogházjavítás hívei — még ha arra nem is voltak képesek, hogy Magyarország fegyházzükségletét „összetáncolják” — milyen nagy hatással voltak a kor közvéleményére.

Kevés dologban egyeztek meg az 1843-as országgyűlés kezdetén konzervatívok és reformerek; de a fogházjavításban alig voltak nézetkülönbségek. Belátta a helyzet tarthatatlanságát az a Dessewffy Aurél is, aki a választmányban a konzervatív szárny vezéralakja lett, s akit a Kancellária a bizottsági munkálatok megkezdése előtt nyugat-európai „tanulmányútra” küldött, a már működő fegyintézeteket tanulmányozandó. A vita végül is nem alapvető kérdéseken, hanem árnyalatokon folyt.

A választmány tagjainak többsége konzervatív volt, Varga János számításai szerint a liberálisok legfeljebb 18 szavazatra számíthattak a viták során.¹⁰ A végeredmény persze nem feltétlenül a pillanatnyi erőviszonyokat tükrözte. Erős volt a hatása a közvéleménynek (nem véletlenül küzdött a konzervatív „párt” — sikerrel — a nyilvánosság kizárásáért, s a kikerülő információk megcenzúrázásáért).¹¹ Nem hagyható figyelmen kívül a kormánypártiak taktikázása sem, melynek értelmében számos liberális követelést némi látszatellenállással elfogadtak, míg ennek fejében néhány „kemény” témánál megmakacsolták magukat.¹²

Feltehetően tudták a reformerek, hogy a börtönügyi tervezet kidolgozása fogja a legkevesebb problémát okozni, mert érezhetően az eljárásjogi és anyagi jogi kérdések felé fordult figyelmük. Szalay László 1840-ben publikált munkájában mindenféle kodifikáció elengedhetetlen feltételül szabta meg az elvi kérdések előzetes tisztázását és megjelölését.¹³ 1841. december 2-án ezt már a konzervatívok kezdeményezték, ti. „elnökileg javallatba hozatott a szak-

osztályoknak egy vagy több alválasztmányok által leendő kidolgoztatása, de mielőtt ez megtörténhetnék, szükséges lévén az alválasztmányi munkálatokban szabályul szolgáló fő elveknek az egész választmány által leendő megállapítása, erre nézve azon indítvány, hogy a tárgyalás hamarítása végett egy alválasztmány az egész munkálatban előfordulható elveket, minden véleményadás nélkül írja össze és azokat a választmány elé terjessze...”¹⁴ E héttagú bizottságban a liberális erők voltak többségben: Teleki József, Dessewffy Aurél és Zarka Jánossal szemben Eötvös József, Deák Ferenc, Klauzál Gábor és Pulszky Ferenc. A megbízottak nyomban munkához láttak, s egy hét leforgása alatt összeállították 55 kérdést tartalmazó lajstromukat. Ezek között második helytől a börtönrendszert illető elvekre tett javaslatok sorakoztak. A kérdésekben nem sok vita bontakozott ki. Egyhangúlag fogadta el a választmány a küldöttség javaslatát arra nézve, hogy *kerületi börtönök* állítsanak föl. Indítványozták a befogott, de még felelősségre nem vont *foglyok elkülönítését* is a már „megítélt” raboktól. Ez ellen sem volt kifogás, habár eldöntését formai okokból elhalasztották, mondván ti. hogy „ezen kérdés tárgyalása a 8-dik pont alatt, hol a törvényhatósági börtönök fordulnak elő, inkább helyén lenne”.¹⁵ Az alválasztmány elutasította az általa „dolgozónak” nevezett rendszer — lényegében a feudális gyakorlat — folytatását és az ekkor világszerte elfogadott pennsylvaniai (vagy magány-) és az aurnurni (vagyis hallgató-) rendszer között ajánlott választást. E kérdésben jócskán megoszlottak a vélemények, ráadásul Eötvös, aki közismerten az aurnurni szisztéma magyar népszerűsítője volt,¹⁶ szembefordult elvárásaival.¹⁷ Ugyanakkor számos konzervatív politikus nem tartotta megvalósíthatónak a hallgató rendszer fegyelmének fenntartását, s a radikálisok mellé állt. Deák erősen ingadozott, egyik fél érvei sem győzték meg maradéktalanul. Ő kompromisszumot, egyfajta kísérletet ajánlott: egy-egy börtön felállítását tapasztalatszerzés végett.¹⁸ A liberálisok ilyen megosztottsága ellenére a — nézetünk szerint — haladóbb, *pennsylvaniai rezsim bevezetése mellett döntöttek*.¹⁹ A magányrendszerrel kapcsolatos legfőbb aggályokat (ti. a rabok elmeállapotának megromlását a magánzárkákban) részben a rezsim szigorúságának enyhítésével, részben a *munkakényszer* meghonosításával próbálták csillapítani. A *kerületi börtönökbe kerülést* döntően a kiszabott ítélet tartamától tették függővé, egyúttal a *törvényhatósági börtönökre is a magányrendszer szerinti működést* jelölve ki. Támogatólag nyilatkozott a választmány a *fiatalkorúak* (16 év alatti bűnösök) külön szervezett „*javító iskolájáról*”, az alválasztmányra bízván a döntést: vajon a kerületi börtönökhöz avagy a törvényhatósági fogházakhoz kívánja-e csatolni ezen intézményeket? Az angliai transportatio és a francia relegatio, valamint a Nyugat-Európa-szerte elismert, csavargókra és munkakerülőkre, dologtalanokra „kik már a bűn örvényének szélén állanak” alkalmazott dologházi gyakorlat keveredéséből született az alválasztmány — egyébként az országos bizottság által elutasított — javaslata „*dolgozó gyarmatok*”, puszták felállítására iránt.²⁰ A rabmunkával kapcsolatban leszögezték, hogy a munkára szakmányt kell megállapítani, továbbá a *rabot munkabérének egy része megillesse*.

A másik nagy vitapont a börtönigazgatás volt. A liberálisok célja az volt, hogy a börtönöket felügyelő Központi Bizottság függetlenül működjön a Helytartótanácsától. Elképzelésüket nem sikerült keresztülvinni. A *Központi Bizottság a Helytartótanács részeként működjön* — szögezte le a konzervatív többség, s tagjai évente utazzák be s ellenőrizték a börtönöket.²¹

Ehelyütt az anyagi és eljárási törvényjavaslat kidolgozására nem szándékunk kiterjeszkedni, néhány döntést a büntetési nemek megállapításánál megemlítünk, hiszen ezek áttételesen vagy közvetlenül akár, hatással voltak a büntetés végrehajtására.

A büntetési rendszer tárgyalásának talán legnagyobb vitáját kavarázó javaslat volt a *halálbüntetés eltörlése*. Még Mittermayer is merésznek tartotta e döntést, s bizonytalankodott azon következmények felmérésében, melyek ebből a börtönrendszerre hárulnak. A büntetési nemek közül egyhangú döntés alapján *törölték el* a botbüntetést, s *a verés mindenféle változatát*, külön hangsúlyozva, hogy ezentúl a szabadságvesztés-büntetés „sanyarításai” között sem lehet helye. S végül a szabadságvesztés-büntetés tartalmára volt hatással az az inkább büntetéskiszabási gyakorlatot befolyásoló határozat, miszerint a kódexben a börtönbüntetés *minimuma ne legyen* előírva. A maximum kapcsán pedig végzés született az „örökös fogság” alkalmazásáról.²²

Ezen elvek segítségével készítette el javaslatát a börtönügyi albizottság, melynek tagjai közé a „nagyok” közül senki sem került. A biztosok előtt nem állt megoldhatatlan feladat: a fontos kérdések tisztázottak voltak, lényegében csak a formába öntés várt rájuk. Mednyánszky Alajos elnökle mellett látott munkához Busán Hermán, Dubravitzky Simon, Fogthüý János, Hertelendy Miksa, Kollárik István, Lengyel Pál, Olgyay Titus, Palóczy László, Pejachevich János, Pitrof János és Zichy Ödön. Egyikőjük nevével sem találkozhattunk a fogházjavító mozgalom képviselői között, de a liberális álláspontokat határozottan képviselte Pejachevich és Palóczy.²³

Az 1842. január 2-án megválasztott albizottmány június 2-án már a munkálatok befejeztéről tehetett jelentést,²⁴ jól lehet a plánum tárgyalása november 14-éig váratott magára. Ez időre már mellékelhették a felkért építések tervezeteit is, költségvetési ajánlataikkal egyetemben, amely befolyásolhatta a börtönépítéssel kapcsolatos nézeteket is.²⁵

A tárgyalások kezdetén egy korábban mindenki figyelmét elkerülő elvi tétel leszögezésével foglalkoztak az országos választmány tagjai. A feudális gyakorlatban is megkülönböztetett carcer és arestum mintájára „közelfogadást nyert” az „egyszerű fogságnak” felvétele, mely „egyedül a szabadságtól való megfosztásból álljon”, rövid tartamú legyen, s kisebb súlyú vétségekre szolgáljon büntetésül, mint például a kisebb verekedések, a pénzbüntetést megfizetni nem tudók büntetésének átváltoztatására stb.²⁶

A plénum tárgyalásai most már zavartalanul folytak, a tervezeten csupán kisebb — inkább stiláris — módosításokat eszközöltek. November 29-én a jegyző már ráírhatta az aktákra: „Ezzel befejeztetvén a -rendszer javallat tárgyalása, az kiadatott az abban munkálkodó Alválasztmányának, hogy ezen javallatot a nagy gyűlésben tett módosításokhoz alkalmaztassa.”²⁷

II.

Az országos választmány által proponált büntető anyagi jogi törvénykönyv-tervezet a bizottmányi viták nyomán négy büntetési nemet hozott szóba: a szabadságvesztést, a hivatalvesztést, a pénzbüntetést és a bírói dorgálást. A szabadságvesztésen belül rabságot és fogságot nevezett meg. A törvényjavaslat nem fejt ki részletesen, hogy mely eltéréseket feltételez a két típus között. Leginkább a 9. §. szolgálhat alapul az elkülönítéshez, hiszen így szól: „Mindazon rabok, kikre az ítélőszék rabsági büntetést szabott...”; vagyis a bíróság határoz a büntetés neméről. Tartamban az anyagi jogi rész csupán annyit szögez le, hogy a fogság egy esztendőnél hosszabb nem lehet. A rabság lehetett életfogytig és határozott időre szóló, de mivel a minimumokat a törvénytervezetben nem jelölték meg, nincs kizárva, hogy a fogság időtartamánál jóval rövidebb is lehessen. A további differenciálást láthatóan a börtönrendszerrel szóló harmadik részre hagyták a törvényhozó szakemberek, amikor is csupán ennyit jegyeztek meg: „élelemre, ruhára, elzárásra és a teljesítendő munkára” vonatkozó szabályai „a börtönrendszer T. cikkének rendszabásai alá fognak tartozni”. A bírói enyhítés esetét mindkét nemnél fenntartották: „midőn a fennforgó körülmények annyira enyhítik a beszámítást, hogy azokhoz képest” a törvény által megszabott büntetés túl súlyos volna, akkor rabság helyett fogság, fogság helyett bírói dorgálás alkalmazható. Fölfelé ez kevesebb esetben lett volna megoldható, fogságból rabság csak három esetben válhatott:

- Ha a fogság egy esztendőnél több lenne (halmazat és visszaesés értékelésénél), az egy esztendő maximum szabályának értelmében át kell váltani a fogságot rabságra, méghozzá 1:3 aránnyal számítva;

- Ha eredetileg fogságra ítélt fogolyra olyan bűncselekményt bizonyítanak, mely rabsággal büntetendő (vagy illet fogsága alatt követ el, s ezért őt rabságra ítélik), a még hátralévő fogságbüntetés a fenti aránnyal rabságra számítható át, s börtönben kell letöltenie teljes büntetését;

- hasonló az eset akkor is, ha rabsági büntetését töltve fogságot érdemlő bűncselekményt követ el a rab; úgy a fogság rabságra számítandó át.²⁸

A törvényalkotó értékelése nyilvánvaló tehát: a rabság háromszor nehezebb a fogságnál. A különbséget már a börtönügyi plánum szabályai fogalmazták meg.

Maga a javaslat 18 fejezetben, s azon belül 387 §-ban fogalmazta meg a börtönrendszerre vonatkozó szabályokat.²⁹ (Ha már most tekintetbe vesszük, hogy legtöbb szakasz néhány mondatos volt; s ha egybevetjük az 1869. évi házszabályokról és szolgálati utasításokról szóló igazságügyminiszteri rendelettel (1869. február 10.), amelyik 3 részben, összesen 235 §-ban foglalta össze a csak fegyházakra vonatkozó előírásokat,³⁰ nem tűnik megalapozottnak Varga János elmarasztaló szentenciája a törvény szövegezőinek túlzott aprólékosságáról és a részletekben történt elmerüléséről...)³¹

A plánum megfogalmazói öt nagyobb egységben gondolkodtak. Külön részt képeztek a nem elítélként fogvatartottak körülményeivel (I–III. fejezet), a különböző szabadságvesztés-büntetés fokozatokra ítélekkel való bánásmóddal,

felügyeletükkel, ellátásukkal (IV–VIII.), a börtönigazgatással és felügyelettel (IX–XII., XIV.), a fegyintézetek felügyelői és tisztségviselői elébe szabott utasításokkal (XIII.) s végül a fogházak, börtönök alapításával, építtetésével (XV–XVIII.) kapcsolatos szabályok.

Azt talán lehetne vitatni, hogy az utasításokat miért kellett a törvény kereteibe illeszteni, de az nyilvánvaló, hogy ez a megoldás a reformkori politikusok gondolkodásából logikusan következett. A reformkor politikus-jogászaik mindent a sajátos értelemben felfogott függetlenség-konceptióval igyekeztek összhangba hozni. Jelen esetben ez azt a törekvést eredményezte, hogy a központi kormányzat minél kisebb befolyással rendelkezzen a büntetésvégrehajtási intézetek irányításában, felügyeletében. S a börtönügyi tervezet vitái azt is világossá tették, hogy még a konzervatív politikusok is hajlanak e tendencia óvatos érvényesítésére. Bár a hasonló célból folyó felügyeleti polémia zátonyra futott (Dessewffy hívei ugyanis nem egyeztek bele egy Helytartótanácsától független felügyeleti szerv életre hívásába, de még abba sem, hogy a Helytartótanács országgyűlés felé történő beszámolási kötelezettségét jogszabályba foglalják); az utasítások mégis a törvénybe kerültek. Ezzel elejét vették (volna) a törvény végrehajtási utasításokon keresztül megvalósuló módosításának, értelmezésének, vagy akár elszabotálásának. Nézetünk szerint a szabadságvesztés-büntetés egyébként is olyannyira alapjaiban érinti az emberi és állampolgári jogokat, hogy a 43-as javaslat készítőinek megoldása tűnhet a legmegnyugtatóbbnak. Végül is a törvényi elveknek, mint keretnek valós tartalmát a konkrét utasítások töltötték ki.

Ehelyütt nem célunk a börtönügyi javaslat tartalmi elemzése. Összefoglaljuk ellenben azokat a törekvéseit, melyek valóban előremutatók voltak, a korhoz képest (s jó néhány vonatkozásban még ma is) megbecsülendő erénynek tekintendők.

A fogházjavító mozgalom évtizedes követelése tükröződik abban a szabályban, mely az *elítéltektől külön kezeli az „elzárandó vádlottakat” ügyét*, messzemenő tekintettel arra a tényre, hogy bűnösségük megállapítása előtt fogolynak vagy rabnak tekinteni őket nem lehet. Részletekbe menően írja körül a plánum az elítéltekkel való (s abban a korban különösen) *humánus bánásmódot*. (Például a fogolynak feltöretlenül kellett megkapnia levelét, hírlapokat járathatott, nem tagadhatták meg a látogatást tőlük.)

A bánásmóddal kapcsolatos elképzelések védelmére számos *garanciát* építettek a szövegbe. Így például az intézetbe való felvételkor hivatalos nyilvántartást kellett vezetni, amibe a befogadottal kapcsolatos minden lényeges adatot bejegyeztek. Emellett jegyzőkönyvet kellett felvenni a befogadás alkalmával elvett ruhadarabokról, tárgyakról és értékekről; ezek meghatározását nem csak darabra, hanem becsértékben is meg kellett adni, s mindehhez szükséges volt két „biteles tanú” jelenléte és aláírása. A hivatalos nyilvántartásról bizonylatot állítottak ki a letartóztatottnak csakúgy, mint rokonainak! Másból pontosan meghatározták, milyen jellegű fegyelmi kihágásra milyen fegyelmi büntetés volt kiszabható. A fegyelmi büntetések maximálva voltak (így például ágymegvonás 3 napra volt lehetséges, koplaltatás 4 napig, a legsúlyosabb vétség esetén a kenyéren

és vízben tartás legfeljebb 30 napig, nem lehet ennél hosszabb tartamú a sötétkamra kiszabása sem. S mindezt csak a börtönorvos alapos vizsgálata nyomán, annak engedélyével lehetett végrehajtani! Az ítéletet semmiféle belső fegyelmi vétség hatására kiszabott büntetés nem hosszabbíthatta meg, legfeljebb a bűncselekményszámba menő cselekményért a vonatkozó intézet helye szerint illetékes törvényhatóság által újabb eljárás volt lefolytatható. A fegyelmi ügyekről és büntetésekről részletes jegyzőkönyvet kellett vezetni.

A javaslat egyik fő érdeme az *országosan egységes (magány-rendszerű) büntetésvégrehajtási rezsim* bevezetésének terve. Kellőképpen nem méltányolható jelentőségű lett volna a magyar büntetésvégrehajtásban, ha sikerül az egységes rezsim megteremtése, mely a büntetés hatékonyságának egyik legalapvetőbb feltétele. Hazánkban még 1900-ban is a hatásosság döntő ellenele a fegyintézetnek, illetve a börtönnek titulált intézetek közötti különbségek voltak. S mint már mondtuk, nézetünk szerint a kor tudománya és gyakorlata által kínált megoldások közül kétségtelenül a magányrendszer a nagyobb eredménnyel kecsegtető; ennek hátrányai sokkal inkább ellensúlyozhatók, mint az ún. hallgató rendszeré.

A feudális tömlöcökkel való éles szembenállás fejeződik ki abban a törekvésben, mely az egységes magyar büntetésvégrehajtás megteremtésének feltételeként fogalmazza meg a *börtönigazgatás viszonyainak részletes leírását, a börtönök felügyeletének pontos rögzítését*. S bár ez utóbbinál a liberális célkitűzések vereséget szenvedtek, az mégis a javaslatban maradt, hogy a Helytartótanács feladata évente „szabályos tudósításokat és számadatokat” valamennyi fegyintézettől bekérni, arról táblás jegyzéket készíttve, azokat a királynak felterjeszteni, s a vármegyéknek, törvényhatóságoknak megküldeni.

S ha a magyar jogi nyelv fejlődését tekintjük, nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a 43-as javaslat kidolgozóinak sikerült a büntetésvégrehajtási nyelvezet kimunkálása: világos, érthető szövegezésben, a *börtönügyi terminológia* egyértelműsítésével terjesztették be a plánumot. Ennek legjelentősebb mozzanata a büntetésvégrehajtás fokozatainak kimunkálása (amelyet lényegében átvett a Csemegi-kódex is). Mindenekelőtt elkülönítve a vizsgálati foglyok kategóriáját, ezek neve: „elzárt vádlott”, kiket fogházban tartanak. Ez az „elzárás” értelemszerűen jóval kedvezőbb körülmények között zajlott, mint a foglyok vagy rabok büntetésének foganatosítása.

A legenyhébb fokozat a „fogság”, vagy az „egyszerű fogság”, melyet „fogházban” hajtottak égre. Ezt követte a „rabság”, melynek alanya a „rab”, s „börtönben” tölti ki büntetését. Különbséget tett azonban a fél évig tartó vagy azt meghaladó rabság között, s a hosszabb időtartamú börtönbüntetés letöltésére rendelte a kerületi börtönt. A kerületi börtönbe zártak körülményei némiképp sanyarúbbak voltak a fél évnél kevesebbre ítéltékénél (nem pontosan megfelelően, s csak körvonalakban, ez lényegében a Csemegi-kódex börtön és fegyház fokozatának differenciálása...).

A tervezetet nem értékelhetjük megfelelő módon, ha nem körvonalazzuk a feltételeket, melyek között a szövegezők dolgoztak. A plánum, csakúgy, mint a 43-as javaslatok is-

mertebb, anyagi büntetőjogi és bűnvádi része a reformkor partalan lelkesedésében, töretlen optimizmusában született. A fogházjavító mozgalom — s ennek nyomán a börtönügyi javaslat — szövegezői mindent tagadtak, ami a feudális tömlöcügyet jellemezte, vadonatújait követeltek minden kérdésben. Nem kötötte a szellemi szárnyalást semmi; a már meglévőt megsemmisítendőnek, a vágyottat alapoktól újonnan építkezendőnek ítélték. A börtönügy kérdését tisztán szellemi oldalról közelítették: eszmék és nyugati modellek alapján szerkesztettek. Minden „földhözragadt” korlától mentesen képzelhették el a szerintük tökéletes modellt. Nem átalakítani, hanem teremteni akartak. Politikusok voltak, reformerek, gondolkodók, nem pedig tömlöcfelügyelők, rendőrök, „kriminológusok”. A realitás messze tűnt, előtört az illúzió. A mélységes emberséggel, a fogházjavítók humánus érveivel, a világ fejlettebb fertályának tapasztalataival átitatott tervezetben saját észlelések hiányában a logikai érvelés győzedelmeskedett. Így nem jutathott diadalra Deák megfontolt indítványa sem. Látható, hogy a többség meg volt győződve a magánrendszerű szisztéma kitűnőségéről. Annak anyagi vetületeit már nem mérlegelték. Eötvös ugyan szóvátette, hogy „a magánrendszer szerint egy rab szobája két harmadrésszel kerül több költségbe, mint a hallgató rendszeré”,³² Andrásy József, Esztergom vármegye követe azonban sommásan összegezte az ellenvéleményét: „Azért, hogy egyik rendszer olcsóbb, de kevésbé célirányos, azt el nem fogadhatjuk”.³³ Így történt, hogy még mielőtt a börtönépítés valós költségeit megismerhették volna a választmány tagjai, már döntöttek is annak bevezetéséről. Még a fél esztendővel későbbi ülésben sem voltak készen a tervezési és költségvetési munkálatok; Mednyánszky Alajos ugyanakkor bejelentette, hogy maga a törvénytervezet már elkészült!³⁴ Így eshetett meg, hogy a végső kalkuláció szerint a javaslatba hozott tíz kerületi börtön létesítési összköltsége, a legolcsóbb megoldással számolva is, 4 500 000 forintot tett volna ki. Ráadásul a tervezet készítői úgy vélték, hogy a törvényhatósági börtönök mintegy kilencven százalékát ugyancsak át kell építeni,³⁵ ami szűken számolva is 9 000 000 forintot jelentett volna.³⁶ Ezen elképesztő összeget látva — mely a fenntartásról nem is szólt — a főrendek reálisan hívták föl arra a figyelmet, hogy ez az ország által az összes fejlesztésre szánt pénzeszeget felemésztené!

De más aspektusból is illuzórikusnak tűnt a javaslat. Széchenyi nemhiába vádolta a fogházjavítókat túlzott filantropizmussal:³⁷ azok a feltételek, amelyeket a tervezők a büntetésüket töltők részére elképzelték, messze meghaladták a társadalom dolgozó néprétegeinek életszínvonalát. A fegyház intézet teljes ellátást (élelmezést, tiszta ruhát) biztosított volna a letartóztatottnak, állandó egészségügyi felügyeletet és ellátást, tisztálkodási feltételeket (fürdő, borbély), a tanulatlannak szakképzést. Ezek a gondolatok nem túlzók egy eszmékben gondolkodó humanista politikusnak és fogházjavítóknak, de bizony ellenérzést keltettek a társadalomban. Hiszen a keményen dolgozó, becsületos szegénynép létfeltételei ennek jócskán alatta maradtak. Gróf de la Motte erről a főrendi tábla ülésén így beszélt: „ha azáltal, hogy a magánrendszer behozatik, a gonosztevőknek nagyobb részét lehetne jó útra hozni: úgy az minden áldozatokat meg-

érdemelne, és ezt bizonyosan senki tagadni nem fogja; de mind amellet szem előtt kell tartani azt is: hogy jó embertől oly áldozatot ne kívánjunk, mely neki rettentő kárával, tán romlásával történik. Itt elvről van szó, ti. hogy magánrendszer legyen-e vagy más? — a magánrendszeréről tudjuk, hogy szerinte minden gonosztevőnek külön szobájának kell lenni, azt télen fűteni kell, felvigyázóra van szükség... és kérdelem: azon megye mit fog tenni, ha neki száz vagy több szobákat kell építtetni, fűtetni és rájuk vigyázást eszközölni? — ennek következtése az lesz: hogy a jó s csendes polgár áldozatja lesz a gonosztevőknek...”³⁸

A javaslat szerkesztői illúzióktól telve nyúltak az amerikai viszonyok között kifejlesztett modellekhez, melyeket eszményi mintaként alkalmazva próbáltak rá a magyar valóságra. Ahogyan Palóczy László, Borsod vármegye követe a rendek vitájában megfogalmazta: „...a választmány tagjai nem függték törvényhatósági instructióktól, hanem lelkiismeretük szerint szavazó országos követek voltak...”³⁹

Persze, az országos választmány tagjaitól más nem is elvárható: ők a legtökéletesebbet, a legmodernebbet, a legértékesebbet szerették volna megalkotni. Éppen az lett volna csalódást keltő, ha nem ezt teszik.

A magyar büntetésvégrehajtás valóban megérett a megújulásra. Különös szükségét látta ennek a tömlöcügy, mely nehezen lelte helyét a feudális büntetésvégrehajtásban, ezért a lehető legellentétesebb tulajdonságokat mutatta fel. Nézetünk szerint a 43-as börtönügyi javaslatnak talán legnagyobb érdeme, hogy a modern szabadságvesztés-büntetés fogalmát bevezette a magyar köztudatba, a magyar politikai és vármegyei végrehajtási „közvéleménnyel” megismertette a börtönügy legújabb elveit, követendő modelljeit.

III.

A választmány munkálatainak eredményét az 1843. július 5-i (15.) országos ülésben terjesztette a diéta elé. A viták azonban csak augusztus utolsó napjaiban kezdődtek meg a börtönügyi javaslat fölött, lévén, hogy a kerületi ülések hamarabb tűzték napirendre magát a büntető törvénykönyvet.

A kerületi ülések tárgyalásai élesen radikális, majdnem-hogy forradalmi hangulatban zajlottak. S bármilyen furcsának tűnik is, egyértelműen radikálisabb volt az ülések légköre, mint a választmányban. Hiányzott a konzervatív elmentartás, tartalmi ellenvetés nélkül szavazták meg azokat a vitatott pontokat, amelyek a választmányban rendre különvéleménybe kerültek (ezekről részletesebben majd alább).

A javaslat sarkalatos pontjait, mint például a magánrendszerű börtönrezsime bevezetését, a kerületi börtönök tervezett szisztémáját, a fogházjavítás koncepcióját vita nélkül fogadta a követek gyülekezete: „mint a választmány által is ajánlott, egyetlen ellenszavazat nélkül, közfelkiáltással elfogadatot”.⁴⁰

A tárgyalások mégis komoly vitával kezdődtek, igazi formai kérdésben. Több vármegye, köztük Nógrád és Pozsony is szóvá tette az instructiók hiányosságait. Indítványozták, hogy a polémiát ne kezdjék meg addig, míg a követek ki nem egészítették követutasításait, hiszen a börtönügyi döntéseknek feltehetően költségkihatásai is lesznek, erről

azonban utasítás hiányában nem nyilatkozhatnak. Jellemző az ülések hangulatára, hogy a liberális küldöttek Beöthy felszólalására fordították a maguk pártjára a küldöttek zömét. Bihar vármegye követe nem tartotta problémának az esetleges költségek fölötti döntést. Mint mondta, az államnak, a kormánzatnak nem csak jogai, hanem kötelezettségei is vannak, állja majd ő a költségeket! „a nemzet a nélkül is adott az ausztriai háznak egyszer és másszor is annyi pénzcsekét, hogy az miután 300 év óta a nemzetért mit sem tett, a költségeket megajánlhatja.”⁴¹ A szavazás eredménye: 28 vármegye a tárgyalások felvétele mellett szót, 18 nemmel voksolt, a többi követ tartózkodott. Így megkezdődött a választmányi plánum kerületi ülésbeli vitája.

Először Zsedényi Ede kapott szót, aki előre tisztázott bizonyos vitatható kérdéseket, felhívta a figyelmet az új értelmezésű fogalmakra, s végül elmagyarázta a kerületi börtönök beosztásának minkétjét. (A költségvetési kérdésen túl ezekben lehetett ellenvetésekre számítani.)⁴²

Mint láttuk, alapvető kérdésekben egyhangú votummal döntött a gyűlés, úgyhogy lényegében általános elvi vita nem bontakozott ki. Mindenki megegyezett abban, hogy a jelenlegi börtönállapotokon változtatni kell, mert azok sem az erkölcsi, sem az egészségügyi követelményeknek nem felelnek meg. Elfogadták az érvelést, hogy a magányrendszer egyszerűbb és áttekinthetőbb, biztonságosabb, humánusabb (mivel a testi büntetés kiküszöbölhető), továbbá pszichológiai elveken alapul, nem az erőszak alkalmazásán. Az ellene felhozott érvek közül két érdemleges veendő figyelembe: egyfelől sokan hivatkoztak a meglehetősen magas megtérbolyodási arányra, másfelől a költségességre. Az első a követek szerint orvosolható, a második pedig, amikor a nemzet felemelkedéséről van szó, nem tekinthető érveknek.⁴³

A szakaszonkénti tárgyalások során csupán néhány módosító javaslat hangzott el, melynek nagy része nem találkozott a többség véleményével. Így Beöthy indítványozta a szülő anyák általánosanál kedvezőbb körülmények közé helyezését.⁴⁴ Szentkirályi a legkevesebb kéthavonta történő fűrésztést,⁴⁵ Lónyay Gábor az egyenruhakötelezettség eltörlését.⁴⁶ Szóba került, hogy költségkímélés okán nyáron a rabokat gyalog kísérjék a kerületi börtönbe, s meg akarták szüntetni a lehetőséget, hogy a rab más vallású lelkészt hívhasson magához,⁴⁷ javasolták, hogy felekezetre tekintet nélkül általános lelki gondozás legyen, erkölcsi tartalommal.⁴⁸

A kerületi ülések radikális hangulatáról már szoltunk. Kiválóan példázza ezt az a néhány módosítás, amelyet a választmány munkálatán a kerületi gyűlések résztvevői keresztyűvittek. Szentkirályi javaslatára a 364. §-ba belekerült, hogy a Helytartótanács a hozzá felterjesztett vármegyei börtönépítési terveket három hónapon belül köteles elbírálni. Elfogadták azt az indítványt is, hogy a rabok bérbeadása ne függjön a Helytartótanács engedélyétől, csak az intézet igazgatójától. A Helytartótanácsához csak tájékoztatás végett legyen kötelező a bejelentés.⁴⁹ A választmányi munkálat 9. mellékletében megfogalmazott különvéleményt (ti. hogy a Helytartótanácsot országgyűlésenkénti beszámolási kötelezettség terhelje a börtönügyek állapotáról) főszabályként illesztették a plánum szövegébe.⁵⁰

Szeptember 12-én kényes ponthoz érkezett a vita. „A Rendek ekkoráig csak azt mondták ki, hogy magánrendszer legyen, s hogy ehhez szükséges börtönök építtessenek, de hogy ez kinek zsebéből kerüljön ki, elhatározva nincs”.⁵¹ Újfent fölbukkant a követutastások problémája, továbbá a teherviselés mikéntje. Semsey például „röviden és szárazon” kijelentette, hogy vármegyéje, Abaúj nevében „semmi terhet a nemesség nyakára el nem vállal”.⁵² Mások, mint Ghyczy Komárom vármegyéből, ismét a napirend elhalasztását szorgalmazták. Egyszóval, a plánum „olvasatára a képviselő Táblát azon lázas ingerültség fogta el, melyet a pénz, a fizetés említése hazánkban, s kivált jelen körülmények között szokott okozni.”⁵³ Szeged követe maliciózusan szúrta közbe a tárgyalásokon: „Ha a nemesek börtönbe akarnak jutni, építsék meg azokat a maguk költségén.”⁵⁴ Zsedényi felháborodottan támadta a garasoskodókat: „Vesszi észre, hogy pénzről van szó, mert a liberalizmus szavai gyéren és gyöngén hallatszanak. Midőn a halálos büntetés eltörlése, kegyelmezési jog megszorítása, miniszteri felelősség valának szőnyegen, akkor számos követ úr utastítás nélkül is volt bátor felszólalni; de most, midőn a szegény adózó népen kell segíteni, s az a nemességnek egy kis áldozatába kerül, íme most senki sem mer utastítás nélkül szavazni.”⁵⁵

Heves vita után 33 szavazattal 11 ellenében döntés született a közös teherviselésről is.⁵⁶ Együttal egy deputatiót is kiküldöttek, melynek feladata volt a terhek megosztásának kidolgozása, tekintettel az egyes vármegyék eltérő adottságaira és szempontjaira (például a helyenként jóval alacsonyabb bűnözési arány).⁵⁷

Ezután még a vármegyék észrevételei alapján néhány módosítást eszközöltek a tíz kerületi börtön elhelyezéséről és a hozzá tartozó megyéket illetően (hivatkozva a Helytartótanács által a választmány rendelkezésére bocsátott tabellák hiányosságára és nem megbízható voltára). Így az egyik kerületi börtön Nagykárolyból Szatmárnémetibe került, a második Pozsegából Pécsre. Debrecen a nagyváradi kerülettől a nagykárolyihoz, Bereg vármegyét Kassától Nagykárolyhoz, Torna vármegyét Miskolcra Kassához rendelték.⁵⁸

Ezzel a kerületi ülések tárgyalásai befejeződtek. Összesen hét ülésben tárgyalták a rendek a javaslatot, ami egyben azt is lehetővé tette, hogy az alsótábla tárgyalásait rövidebbre fogják. Az alapos előkészítés és a kerületi ülések vitái után a karok és rendek minősze négy alkalommal foglalkoztak a börtönügyi plánnummal. A közel négyszáz szakasz zökkenők nélkül jutott túl az alsótáblán. Itt is elhangzott néhány eredmény nélküli javaslat, részben súlyosítás, részben enyhítés érdekében. Karácsonyi László például a fogolynak is tilalmazná a levelezést (mint súlyosító tényezőt), ugyanakkor a kisebb megbélyegzés okán indítványozta, hogy a raboknak csak keresztnévük jegyeztessék fel.⁵⁹ Zsedényi gyalog szállíttatná a rabokat a kerületi börtönbe, Szentkirályi államköltségen tenné lehetővé az olvasási igény kielégítését.⁶⁰ Mint várható volt, itt is hangzott el támadás a költségek ellen: Szojka Imre szerint a választmány „tulbuzgolkodott”, amikor a közös teherviselés „idétlen, törvénytelen és a nemesi szabadságot eltipró” intézményét a plánumba

szerkesztette.⁶¹ A költségek körül újra szóváltás támadt, de ismét megszavazták a vármegyék általi teher viselését. (Mint alább látni fogjuk, ennek a börtönigazgatás szempontjából volt kardinális jelentősége.)

Az alsótábla szeptemberben elkészítette üzenetét⁶² a főrendek november harmadikán vették tárgyalásba. Három napig az „előleges kérdésekről” polemizáltak, majd november 7-én megkezdték a részletes, szakaszonkénti vitát.

IV.

A *főrendiházi tárgyalás* egy széleskörű, általános vitával kezdődött. Ebben kétségtelenül része volt annak is, hogy a börtönügy kérdését a büntető anyagi javaslatot megelőzve tűzték napirendre, ily módon a büntetési rendszerrel egyébként fölbukkanó szankciókról egyéb időpontban vitázni a bárók nem tudtak. Ez a polémia lényegében megismételte a karok és rendek vitáit, újra és újra előbukkantak a „hagyományos” érvek pro és kontra. Ami ebben az eszmecserében mégis figyelemre méltó, az a szakmai tájékozottság. A felszólalók többsége ismerte a külföldi szakirodalom legjelesebb darabjait, a hivatkozott büntető intézetek számszerű eredményeivel és statisztikáival érveltek, többen börtönöket látogattak meg személyesen. Angol, francia és főként porosz intézeti tapasztalatok, Mittermeier, Howard és Julius eszméi támogatták a magyar főrendek állításait.

A tárgyalások kezdetén Apponyi György mindjárt néhány javaslattal élt, mely mindvégig befolyásolta a vita kimenetelét, a hozzászólók támogatták vagy megkérdőjelezték pozícióit. Javasolta a tapasztalatok pótlásának okán egy mintabörtön felállítását (természetesen a tíz kerületi börtön helyett), a magányrendszernek csupán itt történő bevezetését, a többi börtönök „lehetőséghez képest” javítását és végül, mivel egyfajta „vegyes” rendszerre lehet így számítani, a hagyományos és az új, magányrendszerű börtön súlya közötti aránykulcs megállapítását.⁶³

Mint láttuk, a „mintabörtön” felállítása már a választmányi tárgyalásokon is fölbukkant. A főrendek most visszatértek ehhez a gondolathoz. A mintabörtönök mellett szólt egyfelől a tapasztalathiány, másfelől a költségkímélés. Aki azért támogatták a mintabörtön gondolatát, mert tartottak a magányrendszer esetleges negatív hatásaitól, vissza kívánták szorítani a magányrendszerű rezsim hatókörét. A mintabörtön természetesen azt jelentette volna, hogy országos jelleggel csak ebben az egy fegyintézetben próbálkoztak volna a magánélzások rendszerével. Eötvös kikelt ez ellen: „...mi Magyarországon sem a’ magány — sem a’ hallgatórendszernek mikénti hatásáról tapasztalást nem szerezhettünk; de tovább megyek, mint a’ mélt. gróf úr, és azt mondom: hogy ezen tapasztalást nemcsak mi, de a’ világon semmi nép tökéletesen meg nem szerezhette még, és azt, hogy a’ mintabörtön felállítása által azt nem fogjuk magunknak megszerezni”. Többen ugyan elfogadták ezt az érvelést, ám szólt egy másik érv is a mintabörtön mellett: a költségek. Elsőnek Barkóczy János kezdett el számolni. Egyfelől számításai szerint a magányrendszernek pusztán bevezetése 14–15 millióra rúgna, működtetése pedig leg-

alább évi 1,5 millió forintba: „vallyon hiszik-e hogy az ország hajlandó és képes is ezen roppant teher magára vállalni?” — tette fel bangosan is a kérdést. Másfelől összehasonlítva a fejlett államok börtönügyi számadataival, sokallta a kb. 24 000 zárka számát, hiszen Anglia sem bír többet 9000-nél, Franciaország 1800-nál!⁶⁴

Az érvelés szinte azon nyomban eldöntötte a vitát. Hiába szólt Teleky Dömökös ellene, mondván, hogy Nyugaton azért nem kellett annyi börtönt építeni, mert a tömlöcök nem voltak olyan elképesztő állapotban, mint nálunk; vagy hiába „csökkentette” Keglevich János a beruházások összegét, közölvén, hogy több törvényhatóság már megépítette magányrendszerű börtönét, a vita kimenetele nem volt kétséges.⁶⁵ Szinte senki sem fogadta el a főrendiház tagjai közül mind a tíz börtön azonnali felépítésének eszméjét.

Nagyobb volt a megosztottság a börtönrendszer kérdésében. Igaz, a magányrendszernek széles táborra volt (ellene beszélt Eötvös, mint a hallgató rendszer meggyőződéses híve, és Pyker László egri érsek, aki Dickens regényei nyomán ellenezte a magánzárkák kegyetlenségét), rendkívül sokan ingadoztak. Ezek pedig sorra az „is-is” megoldás mellett tették le voksukat. (Ennek persze következménye lett volna legalább két mintabörtön építése.) A „vegyes rendszer” (értsd: a kerületi börtönben magányrendszer, a törvényhatóságokban az, ami eddig is volt) melletti döntés oldotta föl ezt a feszültséget. Hiába argumentált Eötvös, hogy a jelenlegi börtönök javítása lehetetlen, s több pénzt igényel, mint az újak építése, leszavazták. Sokan egyébként azért bizonytalankodtak, mert valami tartós félreértés folytán a hallgató- és a dolgozó rendszert azonosították egymással. Hosszú ideig nem lehetett a köztudatban e kettőt elválasztani, holott ekkor már Nyugaton (s a választmányi vitákban azonosképpen) nyíltan gondolkodtak a magáncellarendszer és a munkáltatás összekapcsolásáról.

A felsőtábla vitáiban — s ez nagyon érdekes adalék a hazai börtönügyi gondolkodás történetéhez — világosan kettévált a büntetés és a nevelés (javítás-oktatás) kérdése. Egyöntetűen elfogadták azt a tézist, hogy a büntetés nem nevelhet (nem is az a feladata), csak a vele párhuzamosan, jó időben és érzékkel alkalmazott nevelés (ekkor még döntően lelki gondozás).

A részletes tárgyalás nem tartott sokáig, a fő kérdések a fentebbieken túl az ellenőrzés — kinevezés problémája volt.⁶⁶ Jól látható a leginkább vitatott pontok sora a rendek második üzenetében.⁶⁷ Tehát:

a) a mintabörtönök felállítása. (A rendek kénytelenek voltak belátni az anyagi feltételek megteremtésének lehetetlenségét, ezért az eszmébe belenyugodtak, de legalább négy kerületi börtönhöz ragaszkodtak.)

b) a megyei börtönök viszonyainak fenntartása. (Nem fogadták el, hogy a magányrendszert további törvényes rendelkezésig ne alkalmazzák a megyei hatóságok. Azt ellenben elfogadták, hogy nem lehet azonnal általánosan bevezetni a magánzárkarendszert. Javasolták, hogy ha a „javítás” költségkihatása nem haladja meg a kerületi (vagy új) börtön építkezésének 1/4-ét, akkor csak korszerűsítésre kerüljön sor, ha ennél többbe kerülne, úgy már korszerű börtönöket építsenek inkább.)

c) a magány- és nem magányrendszerű büntetések ará-

nyosítását elviekben szükségesnek és helyesnek ítélték, de a gyakorlati megvalósítását (különösen, míg el nem dől a végleges szisztéma) meglehetősen problematikusnak ítélték.

d) az „átmeneti” rendszer plánuma már csak kétségbeesett kapálózás a feudális tömlőc olyan átalakításáért, mely garanciális elemekkel rendelkezne (pl. ha nedves, rosszul szellőző, „igazítottassék meg”, ha nem biztonságos, „kőfallal vétsessék körül”. „Földszinten alul eső szobákba s helyekre soha és senki nem zárthatik.”

e) Kinevezések és költségek. A két kérdés szoros összefüggésben merült föl. A vármegyék ugyanis igényt tartottak a börtönök ellenőrzésére, a börtönigazgatói poszt betöltésére. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy az „országos pénztárból” és ne a kincstár költségvetéséből finanszírozzák azokat. (A hatodik üzenetben történt a megegyezés: a rendelkezés jogának fenntartása mellett lemondtak a rendek a fenntartás ilyen formájáról).

f) A központi kormányzat szerepe a börtönigazgatásban. A konzervatívok értelemszerűen a Helytartótanács minél szélesebb hatáskörét óhajtották, a radikálisok a tájékoztatási kötelezettségre kívánták visszaszorítani ezt az igényt.

A táblák közötti egyeztetés hat üzenetváltáson keresztül folyt,⁶⁸ s ez mindkét fél számára elfogadható kompromisszumos megoldást eredményezett. A választmány legfőbb eszméi is a javaslat részeként kerültek a feliratra, ugyanakkor a kritikus pontok kellőképpen letompítva fogalmazódtak meg.²⁹ Mint ismeretes, lényegében már fölöslegesen. Az uralkodó a börtönrendszerre vonatkozó törvénytervezetet elutasította.⁷⁰ Hivatkozásának alapja, hogy az adminisztratív úton is megvalósítható, önmagában nem igényli a törvényi kereteket.

Valójában a börtönrendszerre vonatkozó javaslat már sokkal hamarabb elbukott. Akkor, amikor a költséghiányra hivatkozva megjelent a vitában a mintabörtön gondolata. Sőt, ez nemcsak a börtönügyi, hanem az anyagi javaslat pozícióit is gyengítette. Elismert alapelv volt tudniillik, hogy az anyagi javaslat gerincét a szabadságvesztés-büntetések képezik, azon belül is a magányrendszerű börtön. Márpedig ha a büntetvégrehajtás feltételei hiányoznak (egyszerűen nincsenek magányrendszerű börtönök), értelmét veszti az anyagi jogi tervezet alapja és döntő része. A mintabörtön gondolata egyben a börtönügyi tervezetet is megkérdőjelezte: vajon mi értelme van külön törvény alkotásának egy (vagy négy) börtön belső működésének szabályozására? Úgy véljük, hogy az 1843-as javaslatok bukásának — túl a tervezetek korukat megelőző radikalizmusán — ez is egyik fontos oka volt.

Jegyzetek

1. Deák Ferenc beszédei 1829–1847. Összegejtette Kónyi M. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Nyomda 1882. 461. o.
2. 1840:5. tcz. A büntető- s javító rendszer kidolgozására országos választmány küldetük ki.
3. Az 1882. évi 22. számú törvényerejű rendelettel módosított 1879. évi 11. számú törvényerejű rendelet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról.

4. Büntetvégrehajtási Szabályzat végrehajtásáról szóló 119/1883. IM. számú utasítással módosított 101/1881. (I. K. 2.) IM. számú utasítás.
5. Deák Ferenc felszólalása Zala vármegye 1847. október 4-én tartott közgyűlésében. Deák e beszéde is tanúsítja, hogy a megbukott 1843-as plánum ügyét nem tekintette lezártnak. Kónyi M.: i. m. 628. o.
6. A szakmai irodalom kibontakozásáról I. Mezey B.: A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Aktái XXVIII. kötet, Budapest, Állam- és Jogtudományi Kar, 1986. 63. o.
7. Csongrád Megyei Levéltár VII. 103, 104. A Szempei és a Tallósi „Javító Ház” iratai. A témáról nagy kitekintéssel: Vajna Károly: Hazai régi büntetések I–II. A szerző kiadása. Nyomtatott Lórintz János Univer Könyvnyomdájában, 1906.
8. A kor egyik legpontosabb felmérése Eötvös J.: Vélemény a fogházjavítás ügyében, NS Borsod vármegye’ ebbeli küldöttségéhez. Pesten. Kadja Heckenast Gusztáv 184
9. Sándorffy K.: Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825–1848. évi reformkorszak törvényeinek története. Budapest, a szerző kiadása, 1935. 138. o.
10. Varga J.: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalai Gyűjtemény 15. Zalaegerszeg, 1980. Kiadja a Balaton Múzeum, a Göcsej Múzeum, a Thury Múzeum, a Zala Megyei Levéltár és a Zala Megyei Könyvtár. 5. o.
11. Felséges Első Ferdinánd... által szabad királyi Posony városába 1843-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltett Magyarország közgyűlésének írásai, I–IV. Posonyban. Az országgyűlési irományok kiadó hivatalában. Pesten, Landerer és Heckenastnál, 1844. (Továbbiakban OGY. Ir.) Az Országos Választmány jegyzőkönyvei. Hivatalos jelentés. (Továbbiakban: Vál. Jel.) I. kötet, 207–274. o.
12. Vö. az országos bizottság 7–9. üléseit az esküdtsek ügyében. OGY. Ir. I. Vál. Jel. 1841. december 15–18.
13. Szalay L.: Codificatio. Budapesti Szemle II. k. 157. o.
14. OGY. Ir. I. Vál. Jel. 1841. december 2.
15. OGY. Ir. I. Vál. Jel. 1841. december 11.
16. Vö. Eötvös J. — Lukács M.: Fogházjavítás. Pesten kiadja Heckenast Gusztáv, 1842.
17. Szalay L.: Verhandlungen der zur Ausberei und eines Strafgesetzbuches in den Jahren 1841–1843 niedergesetzten ungarischen Reichsdeputation. In: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti Fayer László. Budapest 1898. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. II. 529. o. Megjegyezni kívánjuk, hogy Fayer kitűnő munkája nagy segítségünkre volt, mégis, mivel gyűjteménye nem teljes (például a börtönügyi tervezet vitáit teljesen mellőzi), továbbá néhány helyen pontatlan, közvetlenül az országgyűlési irományból dolgoztunk.
18. Az Országos Bizottság jegyzőkönyvei. A hivatalos Jelentésnél jóval nagyobb terjedelmű és a hozzászólókat név szerint megjelölő jegyzőkönyvet Fayer László adta ki a nádori titkos levéltárból Anyaggyűjteménye IV. kötetében, a 184–417. oldalakon. (Továbbiakban Vál. Jkv.) 202–203. o.
19. Pulszky Á. — Tauffer E.: A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra. Pest, 1867. Emich

20. OGY. Ir. I. Vél. Jel. 1841. december 14.
21. OGY. Ir. I. Vél. Jel. 1841. december 14
22. OGY. Ir. Vél. Jel. 1841. december 22.
23. OGY. Ir. I. Vél. Jel. 1842. január 3.
24. OGY. Ir. I. Vél. Jel. 1842. június 2.
25. OGY. Ir. I. Vél. Jel. november 14.
26. OGY. Ir. I. Vél. Jel. november 14.
27. OGY. Ir. I. Vél. Jel. november 29.
28. OGY. Ir. I. 19. sz. A' büntettekről és a' vétségekről
130–143. o.
29. OGY. Ir. I. 19. sz. C. 1. A börtön-rendszerről 165–202. o.
30. Vö. Hárszabályok és szolgálati utasítások, 1869. február 10.
31. Varga J.: i. m. 50. o.
32. Vél. Jkv. 1841. december 11.
33. Vél. Jkv. 1841. december 11.
34. OGY. Ir. I. Vél. Jel. 1842. június 2
35. Vél. Jkv. 1841. december 14.
36. A három építész kalkulációja szerint egy-egy börtön felállítá-
sának (és csak felállításának) költségei a következőképpen
festettek volna:
Zitterbach: 388.463 Ft 36 kr
Graeffl: 337.316 Ft 54 kr
Cassano: 322.266 Ft 11 kr
(Ogy. Ir. I. 19. sz. 28.)
A főrendek tiltakozó üzenete: Ogy. Ir. II. 71. sz. 74.
37. Széchenyi I.: A Kelet Népe. Pesten Nyomt. Trattner-Károlyi
betűivel, 1841.
38. Felsőes Első Ferdinánd... által Szabad Királyi Pozsony Vá-
rosába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar or-
szággyűlésen a' méltóságos Fő-Rendeknél tartott országos
ülések Naplója Pozsonyban. Az országgyűlési irományok ki-
adóhivatalában. Pesten Landerer és Heckenast 1844. (Továb-
biakban: FN.) II. 58. ülés 1843. október 28.
39. Felsőes Első Ferdinánd... által szabad királyi Pozsony váro-
sába 1843^{dik} esztendei pünkösdi hava 14^{dik} napjára rendelte-
tett Magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes Karok-
nál és Rendeknél. Pozsonyban. Az országgyűlési irományok
kiadóhivatalában. Pesten Landerer és Heckenastnál. 1844.
(Továbbiakban: RN.) II–XLVIII. 1843. szeptember 20.
40. Az 1843. augusztus 28-i kerületi ülés. Az 1843–44-ik évi
magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.
Szerkesztette és kiadta Kovács Ferencz, 1–6. kötet, Budapest
- 1894 Franklin. (Továbbiakban: KÜ.) 2. kötet, 359. o.
41. KÜ. 2. 1843. augusztus 28. 358. o.
42. KÜ. 2. 1843. augusztus 29. 360. o.
43. KÜ. 2. 1843. augusztus 28. 359. o.
44. KÜ. 2. 1843. augusztus 29. 360. o.
45. KÜ. 2. 1843. augusztus 29. 361. o.
46. KÜ. 2. 1843. augusztus 29. 361. o.
47. KÜ. 2. 1843. augusztus 29. 362. o.
48. KÜ. 2. 1843. augusztus 30. 363. o.
49. KÜ. 2. 1843. augusztus 30. 362. o.
50. KÜ. 2. 1843. szeptember 11. 424. o.
51. KÜ. 2. 1843. szeptember 12. 427. o.
52. KÜ. 2. 1843. szeptember 12. 426. o.
53. KÜ. 2. 1843. szeptember 12. 426. o.
54. KÜ. 2. 1843. szeptember 12. 431. o.
55. KÜ. 2. 1843. szeptember 12. 427. o.
56. KÜ. 2. 1843. szeptember 12. 430–431. o.
57. KÜ. 2. 1843. szeptember 12. 426. o.
58. 2. 1843. szeptember 12. 425. o.
59. RN. II. XLV. 1843. szeptember 15.
60. RN. II. XLV. 1843. szeptember 15.
61. RN. II. XLVIII. 1843. szeptember 20.
62. OGY. IR. II. 62. sz. 59–62. o. A lényegesebb módosítások a
választmány eredeti javaslatán: Amennyiben a Helytartótá-
nács hat hónap alatt nem nyilatkozik a vármegyék börtön-ter-
veire, úgy azt, mint megadott engedélyt kell tekinteni. (113.
§.) A munkáltatásról az igazgató a törvényhatóságoknak tesz
jelentést, a Helytartótanács csupán tájékoztatja (143. §.) Az
igazgató évente köteles táblás jegyzéket készíteni a magány-
rezi működéséről, és abban javaslatait, véleményét is beleírni
(342. §.) A jelenlegi állapotokról a Helytartótanácsnak azon-
nal jelentést kell készíteni (364. §.) Néhány átrendezés még a
kerületi börtönök körzeteiben (375–377. §.)
63. FN. II. LXI. 1843. november 3.
64. FN. II. LXI. 1843. november 3.
65. FN. II. LXII. 1843. november 4.
66. FN. II. LXIII. 1843. november 6. és LXIV. november 7.
67. OGY. Ir. II. 118. sz.
68. OGY. Ir. II. 61. sz., 62. sz., II. 118. sz., 187. sz. III. 252. sz.,
IV. 276., 313., 341., 389. sz.
69. OGY. Ir. IV. 264. sz. 265–305. o.
70. Fayer L.: i. m. IV. CXIII.

Sajtójogi felelősség kérdése a magyar jogban

A szabad sajtó létfeltételeinek megteremtéséről tudósító csaknem kortársi értékelések a hírlapirodalmat felszabadító márciusi törvényt értékelve a fanyalgás attitűdjétől mindvégig nehezen tudtak megválni. Igaz, a kommentárok azt, hogy a jogalkotók az „előző vizsgálatot”, vagyis a cenzúrát eltörölve első ízben deklarálták hazánkban a nagy elvet, a sajtó útjánai gondolatközlés és terjesztés szabadságát,¹ egy pillanatra sem hagyták figyelmen kívül, ám a törvény keletkezésének körülményeiről, de még inkább annak egy néhány vitatható rendelkezéséről kétkedő, nem ritkán lekicsinylő, vagy éppen erőteljesen bíráló megjegyzéseket tettek. Aki csupán a törvény forradalmi jellegét tagadta, az ekként formulázott: „Sajtótörvényünk (...) korántsem felel meg a jogi tökély és a sajtószabadság eszményképének; mert eltekintve a beszámítás és bizonyításra vonatkozó tételeinek ferdeségétől, — az óvadéki (cautionalis) rendszer, köteles s egyéb rendőri intézmények fentartásával, még a 48-as mozgalmak közepette is nemzetünk conservatív jellegének adott kifejezést.”²

Ám az, aki a szabadelvűség követelményét kérte számon a jogalkotótól, az egyenesen arról írt, hogy „az alsóháznak pillanatnyi eltérévése a szabadság irányától egy törvényt szült, mely általános megrémülést idézett elő, — a sajtótörvényt.”³ A sajtótörvénnyel szembeni elégedetlenség a későbbiekben, az 1867-tel tető alá hozott osztrák-magyar kiegyezés után sem enyhült. A minden oldalról megnyilvánuló kritikát jóllehet csak fokozta az, hogy a „közösügyi alku” révén hatalomra jutó Andrássy-kabinet a márciusi törvény rendelkezéseinek — s így a széles körben vitatott passzusokra vonatkozóan is — újbóli életbe léptetésére — 1867 első hónapjaiban — felhatalmazást kért és kapott a törvényhozástól. A kormány e téren megnyilvánuló politikája azonban nem csupán ok, de alkalom is volt arra, hogy néhányan immár a képviselőház tárgyalótermében is hangot adjanak a sajtó szabadságát konstituáló jogszabállyal való határozott elégedetlenségüknek.

A parlamenti vitában megszólaló Sztratimirovics György a negyvennyolcas törvényt minősítve leszögezte, hogy az egyszerűen „elégtelen”, büntetései túllontúl szigorúak, az abban megfogalmazott kaució pedig nem válhat a szabadelvűség díszére.⁴ Hodosi József román nemzetiségű honatya pedig odáig ment — az egyébként nem túlságosan hosszú nyúl, ám elkeseredettnek aligha tekinthető vitában —, hogy a negyvennyolcas jogszabályt „törvény a nem szabad sajtóról” címmel ajánlotta a törvényhozás és a közvélemény figyelmébe.⁵

A kormánynak adott felhatalmazás után a sajtóviszonyok rendezésének ügye nem került le a napirendről. A képviselőházi jóváhagyás elnyerését követően néhány hónappal más-más oldalról, eltérő szándékokkal, s még inkább külön-

böző argumentációval többen is aláhúzták a sajtójog reformjának fontosságát, s egyszersmind szükségességét. Tetették ez elsőként a magukat „alkotmányvédőnek” tekintő törvényhatóságok, akik közül elsőként Nógrád megye és közönsége sürgette a képviselőházat azért, hogy „az 1848:18. tcz. hiányai minél előbb törvényhozásilag pótolassanak”.⁶ A hatalomtól egyébként nem állt távol a negyvennyolcas rendezés módosításának gondolata. Igaz, ezt éppen a sajtóval kapcsolatos kellemetlen tapasztalatai érlelhetnék ki leginkább. A minisztertanács 1868 februári ülésének egyikén a miniszterek egybehangzóan állapították meg, hogy a hazai sajtóviszonyok terén a helyzet „törvényeink hiányai miatt abnormálisnak tekinthető”.⁷ Az igazságügyminiszter pedig ki is dolgozott egy „sajtóügyre vonatkozó javaslatot”, ám sem ennek végleges formába öntésére, sem pedig egy esetlegesen novelláris intézkedésnek tekinthető jogszabály életbeléptetésére nem került sor.

A sajtó szabadságának megszorítására vagy fokozására irányuló kormányzati intézkedések elmaradása azonban nem jelentette azt, hogy e kérdés nem is foglalkoztatta tovább a hivatalos politika egyes tényezőit, az egyes szakmai köröket, vagy éppen a politika iránt fogékony szélesebb közvéleményt.

A reform napirenden tartásában különösen a jogászai „hivatásrend” játszott kiemelkedő szerepet. Az egyes szakfolyóiratokban publikált sajtójogi tanulmányok gyakori megjelenése mellett bizonyítja ezt az is, hogy a jogászegylet elődjének tekinthető jogászgyűlés résztvevői 1873-ban kiemelten elemezték a sajtóügyi törvényhozás lehetséges irányait.⁸

A sajtótörvény egyes rendelkezései átfarmálásának szükségességét a szakmai fórumok mellett a hivatalos szervek egyes képviselői sem tévesztették szem elől.⁹ A sajtó márciusi alapjogszabályának várható sorsa, a változtatással kapcsolatos elképzelések, gyakorta találhatók erőteljes formában kaptak hangot a büntetőjog átfogó kódexének 1878-as vitájában.¹⁰

A sajtó és a hírlapirodalom szabadságának ügye ezt követően — noha néha-néha a törvénymódosítás óhaja időközben is fel-felbukkant az országgyűlés iratsomóiban¹¹ — újult erővel csupán 1896-ban merült fel. E fontos szabadságjog terjedelmét féltő ellenzék a bünvádi perrendtartási törvénytervezet vitájában még az obstrukció eszköztől sem riadt vissza ekkor. A felkorbácsolt indulatokal felszínre hozó vita, s a képviselőház azon utasítása között, mellyel a kormányt 1896. március 1-jén egy sajtójogi törvénytervezet előterjesztésére utasította, nem nehéz az összefüggést megtalálni.

Az 1848 tavaszán ideiglenes jelleggel megfogalmazott törvény újjal történő helyettesítésének szükségessége a

kormány és az ellenzék számára a századforduló tájékán már teljességgel evidenciaszámba ment, ám ennek ellenére hosszú ideig mi sem történt. 1907-ben azután az akkori igazságügyi miniszter a sajtójog reformjának előkészítése érdekében sokak által látogatott értekezletet hívott össze, amely több héten át számos törvényhozó és tudományos kapacitás, valamint szakember részvételével behatóan vizsgálta a változtatás általános vagy részleges lehetőségeit.¹²

A nevezetes sajtó-ankét előtt és után készült tervezetek és reform-elképzelések azonban ezúttal sem jutottak el a törvényhozás termeibe. Bizonyára a sajtótörvény parlamenti megvitatásának nyilvánvaló elmaradása késztette azután Lovász Mártont arra, hogy 1991. augusztus 26-án saját törvényjavaslattal lépjen fel a képviselőház előtt, amelynek indokait pár nappal később részletesen is előadhatta. Nem állítom, hogy az ellenzék e tekintélyes képviselőjének indítványa volt az utolsó lökés, amely végül is a sajtóreform oly sűrűn elakadó szekerét a kátyúból kibillentve a sajtóügy törvényi rendezését elősegítette. A sajtójog alaptörvényének parlamenti megvitatásához sokkal inkább az járulhatott hozzá, hogy a háború előestéjére a kormányzat a politikai szabadságjogok mozgásterének újrajrölását sokkal inkább sürgető feladatnak érezte. A sajtótörvénnyel szembeni több évtizedes elégedetlenség pedig megalapozta az e területen teendő intézkedéseket. Abban ugyanis pártállásra függetlenül majdnem valamennyi politikai tényező egyetértett, hogy a sajtójog 1848-ban emelt épülete rászolgált az alapos felújításra.¹³ Nem csupán azt látták, hogy forradalmi hetek pergő napjai kevés esélyt adtak a higgadt és megfontolt törvényi megfogalmazásoknak, de konszenzus alakult ki a márciusi jogforrás hiányairól is. A kormány és támogatói, valamint a nyomtatékosan fellépő ellenzék is látta, hogy Szemere és társai jónéhány kérdést vagy kompromisszumkeresés okán, vagy a sajtóviszonyok fejletlensége miatt nem rendeztek. Így maradt részletes szabályozás híján a sajtótermékek terjesztésére vonatkoztatható normarendszer, a helyreigazítás intézménye, a pornográf és zsaroló sajtóval szemben hathatósabb fellépés igénye pedig e jelenségek későbbi jelentkezése miatt nem kapott korábban hangsúlyt. A hírlapirodalom dolgaiban járatos politikusok, szakemberek és zornaliszták álláspontja a téren meglehetősen közel állt egymáshoz, hogy a sajtó útján elkövetett bűncselekmények miatti felelősségrevonás túlon-túl lassú és vonatott, hogy szükséges rendezni a sajtó által okozott magánjogi károk megtérítésének anyagi-jogi szabályait, s nem kevésbé a sajtó munkásainak magánjogi-munkajogi viszonyait is. A sajtójog előbbieken részletezett hiányainak egyező regisztrálása azonban távolról sem jelenthette azt, hogy a diagnózist követő terápiákban az egyes politikai árnyalatok és irányzatok azonos mediká-mentumokban egyeztek volna ki.

Ám a legnagyobb nézeteltérés, amely a reform kérdésében megmutatkozott, a sajtófelelősség terén jelentkezett. S minthogy e jogi intézmény — a lapalapítás és a terjesztés szabályaival együtt — a gondolatok nyomtatott betűk útján

közlésére vonatkozó szabadságjog állapotának is egyik legbiztosabb fokmérője, a rendezés bármilyen irányú megoldása sokat, ha nem mindent elárul a hivatalos politika progresszivitásáról, vagy annak hiányáról.

1. A büntetőjogi felelősség szabályozása 1848-ban, s értékelése a szakirodalomban a kiegyezés után

A sajtó révén elkövethető bűncselekmények törvényi tételezésének, s az azokért való felelősség módozatainak modern-kori törtériját akár csak vázlatosan is áttekintve első pillantásra is szembetűnő a jelentkező megoldások divergenciája. A nyomtatott gondolat feltételektől mentes, korlátlan szabadságáért síkra szállók — képezvén a skála egyik pólusát — a teljes büntetlenség mellett kardoskodtak. Gondolatmenetük szerint „a sajtó nem vétkes, ennél fogva ne is bűnhődjék... a zornalizmus Achilles lánczóját forgatja: maga gyógyítja az ejtett sebeket”.¹⁴

Ám nem kis számban jelentkeztek az irodalomban és a politika küzdőterén azok, akik a szabad sajtó „visszaélése ellen szigorú tényállásokat és határozott felelősségre vonást követeltek. A megvalósításban kétségkívül e tábor hívei közül az osztrák sajtójog megalkotói jutottak legmesszebb, akik az úgynevezett objektív felelősség és eljárás fogalmának szabályozásával és gyakorlati érvényesítésével a hatóságok által „bűnös tartalmúnak” ítélt nyomtatványok lefoglalását törvényesítették.”¹⁵

A negyvennyolcas magyar törvényhozás sajtóval szembeni büntetőjogi rendelkezései a fenti két pólus között helyezkedtek el. E kompromisszumos jellegű törvény felemás intézkedéseit kommentáló kortárs alappal jegyezhettem meg: „A napisajtót különösen lenyűgözte, oly nagy pénzbeli biztosítékot (20.000 Ft-ot) kívánván a folyóiratok kiadóitól, hogy a hírlapok szerfeletti elszaporodásának eleve gát is vettett. A vétségekre hozott büntetések is nagyon súlyosak, a vétségi esetek pedig határozatlanok valának. A királytól a legkisebb tisztviselőig, az országgyűléstől a legkisebb hatósági testületig minden súlyos büntetések által védve volt benne a sajtó megtámadásai ellen.”¹⁶

A végleges álláspontok közötti óvatos helykeresés jellemezte márciusi törvényünk felelősségre vonatkozó szakaszait is, midőn leszögezték — egyik fő szabályként —, hogy sajtóvétségért a szerző, ha az ismeretlen maradna, a kiadó, s „ha ez sem tudatnék, a nyomda vagy a metszde tulajdonosa” büntethető.¹⁷

Vélhetően a törvény fenti rendelkezéséből a kompromisszumkeresés szándékát nem lehet nehéz kimutatni. Az eredetileg belga mintát másoló jogalkotók kettős — jóllehet egymásnak ellentmondó — cél elérésére törekedtek. Egyrészt garanciát kerestek arra, hogy a törvényben rögzített sajtóvétségek megtorlása nagy valószínűséggel realizálódjék, s történjen meg ez akkor is, midőn az igazi elkövető ismeretlen marad, másrészt — nem óhajtván a sajtó „ostromállapotát” — a hírlapirodalom szabadságát biztosítandó, a szerzők következetes büntetőjogi fenyegetettségétől eltekintettek. A felelősség intézményének e középutas megoldása

természetesen már születésének pillanatától „elégedetlenséget szült”. A sajtószabadság maximális biztosításának hívei keveselték e rendelkezések liberalizmusát, míg a hatalom rúdjánál ülők egyike-másika a nyomtatott gondolattal szembeni büntetőjogi fellépés lehetetlenülését látták a fokozatos felelősség reguláiban. Míg tehát egyesek a „sajtószabadság oszlopaként” csak részlegesen hajtották meg zászlójukat ez intézmény előtt, addig mások azt hangoztatták, hogy az igazi tettes megközelíthetetlenül téve, a sajtótörvény felelősségi paragrafusai „igen sok esetben a politikai izgatónak kedvezett”.¹⁸

A sajtó jog felelősségi intézkedéseivel kapcsolatos polémia a kiegyezést követően, a márciusi törvények restaurálása után is folytatódott. Jó okot szolgáltatott erre a csakhamar meginduló büntetőjogi kodifikáció is, melynek során — többek között — azt a kardinális kérdést is dűlőre kellett vinni, hogy a sajtóbüntettek szankcionálása külön sajtótörvényben, avagy az egységes büntetőtörvénykönyvben történjen-e meg?

E nem kis horderejű probléma megnyugtató megoldására vállalkozott 1873 nyarán a negyedik magyar jogászgűűlés egyik külön szekciója, amelyben olyan tudományos kapacitások fejtették ki álláspontjukat, mint Emmer Kornél, Dárday Sándor és Körösy Sándor.

A több órás vitában Emmer Kornél, a főreferátum elkészítésére felkért előadó a sajtóbüntető jog és felelősség különböző megoldási lehetőségeit a külföldi példák bemutatásával illusztrálta. „A sajtótörvényhozásnak és tudományi elméletének történelmére” történő visszatekintés után az előadó kategorikusan szögezte le: „... a sajtó nem egyéb, mint a gondolatnyilvánítás egyik eszköze, s miután a gondolat minden külső, közvetlenül ható tétben is nyilvánul s a néma gyűlkos is nyilvánítja gondolatát; az itt szóban levő criminalisztikus fogalmat, melyet a jel, rajz, szó, írás, nyomtatvány határoz meg, olyképp szeretném megkülönböztetni, hogy »merő gondolatnyilvánítás által elkövetett cselekmény«-nek nevezném.”²⁰

E határozott, s elvinek szánt deklaráció után Emmer külföldi jogirodalomra utalóan azt vallotta: „Es ist klar, dass das Strafrecht der geistigen That, angewendet auf die besondere Erscheinungsform der letztere in der Presse.”²¹ Ám míg az ismert szakíró a sajtóbüntettek specifikus fajtájának létét elmentmondást nem tűrően tagadta, addig maga is elismerte, a nyomtatott betű által elkövetett bűncselekmények elkövetőinek megtalálásában és büntetésében már lehetnek nehézségek. Az e téren kialakult elméleti és gyakorlati bizonytalanságra utal az is, hogy nem kevesebb, mint három teória követelte magának a szakkörök, a jogalkotók és a politikusok elismerését. A „vélelmezési bűnösség”-ként ismertté vált teória lényege — amely legpregnansabban az 1828. július 18-i francia törvényben nyert megfogalmazást — és természetes a tényállás megvalósulását követő feltétlen szankcionálás volt.²²

A „kiváltsági bűnösség”-ként emlegetett elméletet sommázva az előadó ekként formulázott: „A kiváltság elmélete szintén bír a praecautiók következményeivel, de más intencióból indul. A sajtóra nézve ugyanis előnyösebbnek tartja, ha a kiadó, a nyomdász, a szerkesztő censurája alól a szerző felszabadítatik és ezért ezeket azon esetre, ha a szerző személyétől

maguknak bizonyosságot szereztek, minden további zaklatástól felmenti, bármily bűnrészességben álljanak is a szerzővel”.²³

A felelősségre kialakult teóriák e két variánsának bemutatása után Emmer nem rejtette véka alá az ezekkel szembeni fenntartásait, s azt, hogy a „vélelmezési”, illetve a „kiváltsági” koncepció helyett ő maga a „jogászai bűnösségi rendszert” preferálja, hiszen „e rendszer a bűnöst bünteti, negálja jogellenes akaratát; az ártatlant felmenti”.²⁴ A jogászgűűlés harmadik szakosztályának felkért előadója ezek után a sajtótörvény átalakításának kívánatos formájára utalva leszögezte: „A sajtó, mint merő gondolati nyilvánítás egyik eszköze útján elkövethető büntetésre méltó cselekvényekre nézve az általános büntetőjogi elvek, nevezetesen: a) a bűntények, b) a befejezés meghatározása, c) a bűnrészesség, d) a beszámíthatóság, e) a büntetés, f) az elévülés, g) az eljárás megállapítása tekintetében alkalmazandók.”²⁵

A vita, amely az előadást követte — a részletes folyóirat-tudósításból is kivehetően — a felelősség kérdésében nem éleződött ki.²⁶ Valójában Emmer álláspontját támogatta a felszólalók közül Kömsey Ede,²⁷ Réső-Ensel Sándor,²⁸ Csukássy Károly,²⁹ Gyarmathy Sámuel³⁰ és Dárday Sándor,³¹ míg a változtatás ellen, vagyis a fokozatos felelősség addigi rendjének érintetlenül hagyása mellett Körösy Sándor³² és Pleskott Henrik,³³ valamint Boór József³⁴ érvelt.

A többségi indítvány tehát a felelősségi rendszer reformja mellett voksolt, s ezután méltán várhatta volna a közvélemény, hogy a kodifikáció figyelembe is veszi majd a tekintélyes szakforum nyomatékos propozícióját. Ám nem így történt. Vagy legalábbis nem teljesen. Az 1878-ban elfogadott első magyar büntetőtörvénykönyv ugyanis, bár nem hallgatott a sajtóval kapcsolatos kérdésekről, ám a minden részletre kiterjedő rendezés feladatát mégsem vállalta magára. A jogászai szakterekben, de még a széles közvéleményben Csemegikódex néven ismert törvény definiálta a nyomtatvány fogalmát (63. §.), de a sajtóvétségek konkrét megnevezését mindazonáltal körültekintően elkerülte.

Ám, minthogy a büntetőjogi kódex életbeléptetéséről gondoskodni hivatott 1880. évi XXXVII. t.c. megemlítette a „nyomtatvány útján elkövetett bűntetteket és vétségeket”, így a joggyakorlat a továbbiakban sajtóbüntettéként emlegette a különös rész 171–174. §-aiban meghatározott különböző vétségi alakzatokat.

A nyomtatott betű útján történő gondolatnyilvánítás jogviszonyai szövevényes szabályozását jelezte — a fentiekén túl — az is, hogy „a büntetőtörvény (...) a sajtó- és iparrendészeti szórványos és ki nem elégitó szabványok mellett érvényben hagyta még az 1848: XVIII. t. cz. 13. és 33. §-ait, t. i. a sajtóügyi fokozatos felelősség rendszerét, érvényben hagyta azonkívül az esküdszék kompetenciáját különbség nélkül minden sajtó útján elkövetett büntett vagy vétség esetében.”³⁵

A márciusi törvény felelősségi szisztémájának átvétele természetesen nem maradt említés nélkül. Különösen érthetővé tette a sajtó magatartását az, hogy az egyes gyakorlati

esetek nem ritkán irritálták az elmélet és a praxis embereit. A sajtójogi felelősség egyes rendelkezéseinek értelmezésével kapcsolatban már a Csemegi-kódex második évében heves polémia alakult ki. Dárday Sándor és Fekete Ödön a Jogtudományi Közlöny, illetve a Büntető Jog Tára című folyóirat hasábjain kezdett kemény tollharcba. A szakmai ízü pengeváltásra egy vidéki lap sajtópere szolgáltatott alkalmat, amelyben a sajtóvádhatalóság „egy külföldi lapból átvett, Magyarország elleni gyűlölségtől áradó közleményért” kezdeményezett eljárást.³⁶

A konkrét sajtóper specifikus körülményeinek ismertetésétől eltekintve e tanulmány a továbbiakban arra helyezi vizsgálódásai fókuszát, hogy a nyolcvanas esztendő elején a szakkörök és hivatott jogalkalmazók miként kezelték a sajtószabadság számára ezen oly fontos, garanciális intézményt.

A sajtójog avatott szakértője, Dárday Sándor vitaindító cikkében maga is utalt arra, hogy a felelősség kérdésében megindítandó diszkussziót elsősorban a büntetőjogi „feleletre vonás” rendszere indokolhatja, „és pedig annál inkább — tette hozzá —, mert jelen conservatív irányú kormányzatunk mellett valószínű, hogy az 1848-ki sajtótörvényünk revíziója, avagy újabb sajtótörvény alkotása mellett is a fokozatos felelősségi rendszer fog fenntartatni”.³⁷ Az intézmény tartós érvényesülése pedig kiérdemelheti a judikatúra alkotó értelmező munkásságát a merev, negyvennyolcas szakaszok rugalmasabb alkalmazásában — szögezte le a Jogtudományi Közlöny szerkesztője.³⁸

A szakmai eszmecserében a mundér védelmét magára vállaló Fekete Ödön főügyési helyettes a törvényi interpretáció szempontjairól beható felvilágosítást adott. Hangsúlyozta: „A sajtóügyi felelősség ugyanis, az (...) 1848: XVIII. t.c. 13. és 33. §§-nak rendelkezéseit tartotta fenn. Ezek pedig, szigorú következetességgel az egymást kizáró fokozatos felelősség rendszerével, taxative nevezik meg a felelősségre vonandó személyeket, s ezek sorrendjét. Ami annyit tesz, hogy ez a sorrend „közéállító” interpretációk által nem enged magán változtatni; ollós közlöket, quasi szerkesztőket, s efféle „nép-ség és katonaság”-ot nem ismer.”³⁹

A sajtójogi felelősség kérdésében kipattant szakmai polémia — amelybe még két további cikk is napvilágot látott a Jogtudományi Közlöny hasábjain⁴⁰ — azután a tudomány berkeiben gyűrűzött tovább. Jól bizonyítja ezt Baumgarten Izidor 1883-ban közölt kismonográfiája is, amely a nemzetközi sajtójogfejlődés tapasztalatait egybegyűjtve vizsgálta a különleges felelősségi rendszer indokait, működését és továbbfejlesztésének lehetőségeit.

A jeles szerző fejtegetéseinek részletes vizsgálatától ezúttal eltekintve csupán a fokozatos felelősségi rendszer baumgarteni konstrukciójának felvillantására vállalkozom. Eszerint az elsődleges elkövető a szerző, a kiadó bűnsegéd, ha ismerte az incriminált cikk tartalmát, vétkes gondatlanságot követ el, ha elmulasztja az általa kiadott anyag tartalmával megismerkedni, vagy „netalán hiányzó jogi belátását alkalmas tanács kérése által pótolni”.⁴¹ Felelőssége időszaki lapok esetében a felelős szerkesztőre száll, s büntető jogszolgáltatás ezután csu-

pán akkor veszi üldözőbe, ha „névleges szerkesztő bejelentése által félre vezeti a hatóságot”.⁴² A szerkesztő természetesen más körülmények között lehet maga is a szerzői pozícióban, „mert ha (...) maga írt, vagy más újságból vett át közleményeket a szerző tudta nélkül, ő lesz a tettes; ha más által íratott bűnös tartalmú cikkeket, felbujtói minősége fog előtérbe lépni”.⁴³

A hosszú lére csesztett koncepció a nyomdász és terjesztő feleletre vonását is lehetőségként jelölte „azon esetre, ha az előbbi a kéziratot, mely a szerző sajátkezű aláírását és a kiadó, illetve a szerkesztő láttamozását kell, hogy viselje, az elévülési határidőig meg nem őrzi, vagy ha a könyvkereskedő munkát árul, melyen a nyomdász és kiadó, és újságot, melyen azonkívül a felelős szerkesztő neve kitéve nincs”.⁴⁴

Az inénti vázlatosan ismertetett, tudományos igényű és körültekintően papírra vetett koncepció azonban hatás nélkül maradt. Úgy tűnik, hogy a „quieta non movere” politikai attitűdje még ilyen partikuláris kérdésben is éreztette hatását. A kormányzat politikai napilapokkal szembeni magatartása nem igényelt szigorodó felelősségi rendszert, a magánosok sérelmére működő hírlapirodalom pedig ekkor még nem tette ki naponta több tucatszor is veszélyeknek a polgárok jóhírért és becsületéért.⁴⁵

A sajtótörvény és sajtójog épületének renoválása csak másfél évtizeddel később merült fel újból, s nyert nyomatékos megemlítést. Jelezte ezt a képviselőházban elhangzott problémafelvétel, s az, hogy szakmai berkekből mind gyakrabban hangzottak elégedetlen hangok a sajtóviszonyok visszasságai okán. A tervszerű és átgondolt reformfolyamat azonban — mint láttuk — meglehetősen lassan indult meg, s 1907-ig jószerivel csupán esetenként pendítették meg a novelláris, vagy az átfogó sajtótörvény megfogalmazásának szükségességét. Ekkor azonban az igazságügyminiszter kezdeményezésére magánosok és testületek mind gyakrabban foglaltak állást ez ügyben. Megszaporodtak a különböző koncepciókat felvilágosító sajtócikkek, hírlapi megnyilatkozások, hogy azután ezeket az 1914-es törvény kodifikációjakor hasznosíthassák.

2. A második magyar sajtótörvény felelősségi rendszere

A háború előtti esztendőkből hatalmát újból megszilárdító uralkodó körök koalíciója egy sor intézkedést tett az „establishment” konzerválására, s a belpolitikai viszonyok konszolidálására. A parlamenti placetot is magán viselő törvényhozási lépések között tartható számon az esküdtbíráskodás újbóli szabályozása, a háború esetére alkalmazandó kivételes hatalomról szóló törvény, s nem utolsósorban az 1913-ban parlamenti megvitatásra benyújtott sajtóreform. Ez utóbbi tervezet, mely szentesítés után „A sajtóról” címet viselte, megfogalmazásának perceitől, képviselőházi tárgyalása folyamán, s ezt követően majd negyedszázadig heves szakmai és politikai viták céltáblája lett. E hosszan elnyúló polémiaanyag jól érzékelteti, mennyire eltértek voltak és maradtak az álláspontok a sajtóreform megítélésében. A koncepciót liberális platformról támadók ugyanis egyértelműen kárhoztatták benne a hivatalos poli-

tika szabadságfokot csökkentő szándékait, míg a kormány rúdjánál ülők éppen ellenkezőleg azt állították, hogy a „sajtótermékek terjesztéséről és a sajtójogi felelősségről szóló rendelkezésekben a javaslat (...) nemcsak fenntartja a sajtó célszerűnek bizonyult eddig nem ismert intézményes garanciát nyújt (...) a sajtó szellemi munkásainak felelősségét jelentékenyen enyhíti (...) s anyagi függetlenségük érdekében is megfelelően rendelkezve (...) a sajtószabadság nagy elvét szilárdabb alapokra fekteti”.⁴⁶

A felelősség rendszerének megújítása, a korábbi szisztéma hiágainak kitömése a törvényalkotók érvelésében mindvégig pozitív felhangot kapott. A jogállam igazságossági komplexusát hajtogatva a javaslat indoklása is a változtatás szükségessége mellett agítált. „A sajtójogi felelősség mai rendszere sokszor nem az igazi büntetést sújja, de olyanokat von büntetőjogi felelősségre, kik mások egyszerű eszközei. E rendszer az anyagi igazságot sérti anélkül, hogy az a sajtószabadság érdekében állana. Folytonos, rendszeres visszaélések meggátolására jogszabályaink nem alkalmasak.”⁴⁷

A sajtószabadság biztosítása érdekében a felelősség szabályai azután valóban részletes, mondhatni kazuisztikus megfogalmazást kaptak a tervezetben. A negyvennyolcas törvény két felelősségi szakaszához képest szembetűnő volt a javaslat bőbeszédű megoldása, s az, hogy a felelősség kérdéseit külön fejezetben foglalta össze. Ebben a szorosan büntetőjogi felelősségre vonást nem kevesebb, mint hét paragrafus írta körül. Ám e számszerűsége túl — ami még nem jelenthetne feltétlenül visszalépést és megszigorítási szándékot — maga a szövegezés tartalma is árulkodó volt. Fő szabályként a szerző felelősségét konstituálva a tervezet kimondta, hogy „szerzőként kell büntetni azt is, aki a bűncselekmény tényálladékát megállapító tartalom megalkotásában utasítással, adatok nyújtásával, szövegezéssel, ábrázolással vagy zenésítéssel vett részt”.⁴⁸ A javaslat a fentiekben túl hozzátette, hogy az a körülmény, hogy szerzőül másvalakit jelöltek meg, vagy hogy a szerzőséget másvalaki vállalta el, nem mentesíthet a sajtójogi felelősség alól, ha az előző két bekezdés a hírlapíróval szemben alkalmazható.

A felelősség korábbi szabályait továbbfejlesztve intézkedett a törvényalkotó a kiadóval szemben, kimondván, hogy ellene is eljárás kezdeményezhető, ha a szerző felelősségre nem vonható, vagy ha a szerzőt a közlemény megírására maguk utasították.

A továbbiakban részletesebben nem ismertetett felelősségi passzusok nélkül is megállapítható, hogy a második magyar törvény alkotói arra törekedtek, hogy a sajtó szabadságát, a hírlapirodalom még szabadabb mozgását biztosítsák. Ám a kormányzat tényleges intencióinak a beismerésére mindazonáltal a hatalomnak nem igen volt ereje. Ezzel magyarázható, hogy a parlamenti vitában a javaslat előadója arra tett kísérletet, hogy a felelősség új rendszerét a progresszió mezébe öltöztesse, mondván: „A sajtójogi felelősség ugyanaz, mint a negyvennyolcas törvényben: fokozatos és kizáró felelősség”.⁴⁹

E meglehetősen meglepő deklarációt Hegedűs Kálmán még

azzal is megtoldotta, hogy e megújított intézmény „sokkal liberálisabb, mint a negyvennyolcas törvény (...) sokkal jobban biztosítja azt, hogy az igazi büntetett kapja meg a maga büntetését (...) Ezekkel a rendelkezésekkel megszűnik, kiesik a strohmann-rendszernek a jogalapja” — tette hozzá magabiztosan.⁵⁰

A meggyőzőnek szánt magyarázat azonban nem győzte meg az ellenzék képviselőinek többségét. A több hónapos képviselőházi vita anyaga,⁵¹ amely ötvennél több ellenzéki beszédet tartalmaz, azt bizonyította, hogy a felelősség-tervezet új szabályaiban zömük a szigorítás szándékát olvasta ki. A munkapárti többségű képviselőház azonban a sokórák, tartalmas szónoklatok sem tudták eltéríteni a sajtójogi felelősség általuk ideálisnak vélt új építményének tervétől. A megszavazott és becikkelyezett új szabályok kétségkívül szorosabbra vonták a sajtó munkásainak korábbi mozgási szabadságát.

Jegyzetek

1. 1848. XVIII. tc. Sajtótörvény. 1. § (Továbbiakban: St.)
2. Dr. Dárday Sándor: A sajtóügyi törvényhozás kérdése. Pest, 1873, 4. o.
3. Vukovics Sebő: Emlékirataim. 81. o.
4. Képviselőházi Napló 1865. III. k. 304. o. (Továbbiakban: K. N.)
5. Uo. 306. o.
6. K. N. 1865. 148. orsz. ülés 1867. XI. 2.
7. Országos Levéltár K. 27. MI. JKV. 1868. II. 23.
8. Annak megjegyzése mellett, hogy az 1873 júniusában megtartott értekezlet vitaanyagának beható ismertetése külön tanulmányt — a jelen írásnál sokkal mélyebb elemzést — igényel, szükséges utalnom arra, hogy Emmer Kornél és Dárday Sándor a sajtójogi reform ügyének hosszabb tanulmányt is szentelt. L. erre Dárday fent említett munkáját, illetve Emmer Kornél: Büntetőjogi reformunk és a sajtókérdés c. munkáját. In: dr. Emmer Kornél beszédei és dolgozatai. Bp. 1911. 304–322. o.
9. OL. K. 26. 1877. Csemegi Károly 2285. IM. E. sz. levele Tisza Kálmán miniszterelnökhöz, illetve a budapesti, valamint a marosvásárhelyi kir. főügyészhez.
10. A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5 tcz.) és teljes anyaggyűjteménye. Szerk.: Löw Tóbiás. I. k. 34–39., 75., 78., 86., 131., II. k. 861. o.
11. K. N. 1881. jan. 31. 432. országos ülés.
12. Igazságügyi Javaslatok Tára XIV. 3. sz. 246. o. (Továbbiakban: I. J. T.)
13. Lásd erre a törvényjavaslat általános indoklását. I. J. T. 3. sz. 245–47. o.
14. Baumgarten Izidor: A sajtójogi felelősség rendszere. Bp., 1883. 3. o. (Továbbiakban: Baumgarten).
15. Baumgarten i. m.: 6–7. o.
16. Horváth Mihály: Huszonöt év. III. k. 396. o.
17. St. 13. §.
18. Kenedi Géza: Sajtójog. Bp., 1903. 69. o.
19. Magyar Themis 1873. 210. o.

20. Uo. 210. o. Emmer kiemelése.
21. Uo. 211. o.
22. Uo. 216. o.
23. Uo. 217. o.
24. Uo. 217. o.
25. Uo. 193. o.
26. Nem így a sajtórendészet és az esküdszéki hatáskör megvonásának dolgában, ahol a szakszerűség mögé bújó konzervativizmus és a liberalizmus hívei igencsak hevesen támadták egymás javaslatait. Uo. 193. o.
27. Környei a maga indítványát ekként formulázta: „A honosítandó magyar általános büntető-törvény és eljárás kiterjed a nyomtatványok által elkövetendő bűnös cselekvényekre.
A szerző, fordító, kiadó-tulajdonos, üzletvivő, könyvtáros, nyomtató, időszaki nyomtatványoknál a szerkesztő, általában mindazon személyek, kik a nyomtatásnál vagy a nyomtatvány terjesztésénél közreműködtek, ugyanazon bűncselekvényben váltak bűnösökké, mihielyt reájuk a szándékosság vagy bűnös közreműködés körüli általános határozatok alkalmazhatók.” Uo. 193. o.
28. Uo. 193. o. „Rész-Ensel Sándor a sajtót felvetetni kívánja a büntető-kódexbe. Csekélységeknek, s adminisztratív úton elintézhetőnek tartja a köteles példányok, a cautio stb. kérdését.”
29. Uo. 193. o. „A sajtóra nézve tehát, mint oly eszközre, mely büntetésre méltó cselekvények elkövetésére alkalmas, külön intézkedések, büntetőjogi elvek felállítása nem szükséges és miután az eddigi előadások folyama alatt mindenki meggyőződhetett arról, hogy általános büntetőjogi elvek szerint minden egyes, sajtó útján elkövetett törvényellenes cselekvény megítélhető, a következő indítványt terjeszti elő elfogadás végett: A sajtó útján elkövetett büntetésre méltó cselekvényre az általános büntetőtörvények és büntetőjogi elvek alkalmazandók, különös intézkedések pedig a közrendészet terén csak annyiban teendők, amennyiben a sajtó által elkövethető büntetésre méltó cselekmény tettségei kinyomozására szükségesek.
30. Uo. 194. o.
31. „a sajtótörvényeinkben foglalt fokozati felelősség rendszerének elhagyásával a sajtó útján elkövetett büntetésre méltó cselekvényekre s az általános büntetőtörvények és büntetőjogi elvek kivétel nélkül alkalmaztassanak...” Dárdai i. m. 60–61. o.
32. „A bűnrészesség büntetlenségét és a fokozatos felelősségi rendszert továbbra is fenntartandónak véli törvényhatóságunkban. Mivel a tulajdonképeni törvénysértés az incriminált cikkek szerzője által követtetik el. A többi személyek (nyomdász, szedő, könyvtáros) csak eszközök abban és semmi más összefüggésben nem állnak a szerzővel. A fokozatos felelősség elvét fentartani kívánja, mert ha elvettetik, nem tudja felfogni, ki ellen indítson a közvéddő vagy magán sértett fél keresetet? Elégnek tartja, hogy ha az büntetettik meg, kinek akaratában rejlik a törvénysértés oka.” Uo. 194. o.
33. 5Uo. 193. o.
34. Uo. 193–94. o. Boór József indítványát így sommázza: „Tekintve a sajtóvétségek a közönségesektől különböző és állami érdekű különös természetét, melyek sokszor csupán bizonyos körülmények között büntetésre méltók, míg ellenkező esetben érdemül rovatnak fel; tekintve továbbá azt, hogy a büntető törvény és rendes fenyítő bíróságoknak e részbeni feltétlen alkalmazása nyomasztólag hatna a szabad sajtóra — mit a korszellem el nem fogadhatna — vétséssék fel ugyan a sajtótörvény a büntető codexbe, de mint önálló fejezet vagy függelék a törvényhozás által a büntetés módja, elévülés és bűnrészességre vonatkozólag kitüntetendő eltérések és különbségek mellett;”.
35. Baumgarten: i. m. 14–15. o.
36. Jogtudományi Közlöny (Továbbiakban: J. K.) 1881. nov. 3. 45. sz.
37. Uo.
38. „De nem eléggé rideg már magában a fokozatos felelősségnek alapul szolgáló fictió? A judicaturának feladata nem lehet a fokozatos felelősség fictióját még tetézni oly fictióval, mely nézete szerint nem alapul a különben eléggé hiányos sajtótörvényünkön.”
39. Büntető Jog Tára 1881. november 10-én. III. k. 6. sz. 81. o.
40. J. K. 1881. 47. sz. 395–96. o. Dr. Held Kálmán: A sajtóügyi fokozatos felelősségről; J. K. 50. sz. 419–20. o. Dr. Berkovitz Ferenc: A sajtóügyi fokozatos felelősségről.
41. Baumgarten: i. m. 50. o.
42. Uo.
43. Uo.
44. A szerző feladatvállalásának jelentőségét jól érzékeltethették a tanulmány záró sorai is: „Hogy megfelelt-e a harmadik rész elején kitűzött feladatnak, azt az olvasó fogja megbírálni. Ha hibásan fogtam fel az egyes tényezők valódi jelentőségét, ne ítéljen túlszigorúan. Vegye tekintetbe enyhítő körülmények gyanánt a kezdeményezést és a vállalat nehézségét, különösen az utóbbit. E téren a jogi felfogás részéről eddig majdnem semmi sem történt (...) hogy egy helyes, a jog és igazságnak, a politikának és célszerűségnek is megfelelő rendszer föllállítása mily nehézségekkel jár, annak igazolására hivatkozom egy nagy államférfi nyilatkozatára; azon kevés politikusok egyikére, kiknek nagyszerű conceptióit el nem törpítették, mennyire terjedő szemét rövidlátóvá nem tették a parlamentarizmus gyakran kicsinyes küzdelmei. Értem Cavour grófot, aki a szard parlamentben 1852. február 5-én tartott nevezetes beszédében azt mondta: „A sajtószabadság használatát, visszaéléseinek büntetésével összeegyeztetni oly feladat, melynek megoldása nemcsak nehéz, hanem lehetetlen — impresa non che difficile, impossibile.” Uo. 51. o.
45. A sajtó múlt századi jellemzésére lásd a törvényjavaslat előadójának, Hegedűs Kálmánnak szavait. K. N. 1910. XX. k. 6. o.
46. Magyar Törvények. 1914. évi Törvények. Bp., 1915. Az 1914. évi 14. tc. indoklása. 27. o.
47. I. J. T. XIV. 3. sz. 217. o.
48. Uo. 226. o.
49. K. N. 1910. XX. k. 6. o.
50. Uo. 24. o.
51. A gazdagon hömpölygő — s emiatt a kormánypárti honatyák által obstrukciónak címkézett — vita ismertetése, terjedelmi megfontolások miatt, külön tanulmány tárgya lehetne.

JOGTÖRTÉNETI ARCKÉPCSARNOK

Schwarz András Bertalan

(1886–1953)

Az 1886-ban született Schwarz András Bertalan jogi tanulmányait a budapesti Tudományegyetem Jog- és Államtudományi karán végezte. Még pesti joghallgató korában — nagybátyja, a Jhering-tanítvány Szászy-Schwarz Gusztáv ösztönzésére — tanulmányokat folytatott a bonni egyetemen, ahol ki-

váltképpen a civilista Zitelmann előadásait és szemináriumait hallgatta. Jogi tanulmányait Magyarországon fejezte be 1908-ban. Még ebben az esztendőben visszatért Németországba. Ezúttal Lipcsében, Ludwig Mitteis világhírű papyrológiai intézetében dolgozott. Itt készítette el nagy nemzetközi visszhangra találó munkáját, amelynek alapján 1912-ben római jogból magántanári képesítést nyert.

Az I. világháborút követően visszatért Lipcsébe, ahol 1922-ben rendkívüli tanári címet kapott. 1926-ban hívták meg Zürichbe — elődje itt Andreas von Tuhr professzor —, Svájcban azonban csak négy évet töltött. 1930-ban ismét Németországba ment, ezúttal a freiburgi egyetemen (Freiburg im Breisgau) kapott professzúrát. Előadásai a római jog mellett átfogták a magánjog oktatását és kiterjeszkedtek az összehasonlító jog bemutatására is. Emellett szemináriumot tartott a jogi papyrológia köréből is. A freiburgi professzura azonban rövid ideig tartott: a nemzetiszocialista hatalomátvétel következtében már 1933 nyarán katedrája elhagyására kényszerült.

Az első emigrációs év legnagyobb részét Angliában töltötte, ahol Oxfordban és Cambridge-ben tartott előadásokat. Közben abban reménykedett, hogy szülőhazájában, Magyarországon jut katedrához. Ez a lehetőség azonban nem válhatott valóra és ezért úgy döntött, hogy elfogadja az iztambuli egyetem megtisztelő meghívását. A sok tekintetben még a régi feudális hagyományokkal terhelt, a medressze sajátosságaitól teljes egészében elszakadni nem tudó egyetem átfogó reformjára a Török Köztársaság kikiáltásának tizedik évfordulóján, 1933-ban került sor. Ehhez az új típusú, modern intézménynek a reformtörekvéseket minden tekintetben támogató, szak-

mailag is nagy tekintélyű, nemzetközi híré professzorokra volt szüksége.

A törökországi meghívás a nemzetközi hírnévnek örvendő római jogásznak és magánjogásznak szólt. A francia felsőoktatási rendszer (így a szemeszterenként kötelező vizsga és az előre meghatározott sorrendben felveendő tárgyak) szerint szervezett jogi karon Schwarz András Bertalan két katedrát, a római jogit és a magánjogit kapta meg, emellett az összehasonlító jog című tárgyat is ő adta elő. Előadásai általános képet adott a római jog történetéről, de különös figyelmet fordított a továbbélés és azon belül is a recepció kérdéseire. A római magánjog doktrinális részét ismertetve a személyekre és az ügyleti tanra volt különös figyelemmel, de a perjogot sem hanyagolta el. A kötelni jog ismertetése erősen háttérbe szorította a dologi jogot. Római jogi előadásainak karakterisztikuma szoros kapcsolatban állt a római jogot egyfajta ius Europaeum-nak tekintő szemléletével, amely végső soron a pandektisztika aktualizálódó tendenciájával rokon. Előadásainak ilyen jellegű és irányú felépítése szinte kizárólag azzal a funkcióval magyarázható, amelyet a több áttételen keresztül un. ius oecumenicum-ként értelmezett római jog mint egyetemi diszciplína az átfogó reformok Törökországában betöltött.

Schwarz András Bertalan nagy elfoglaltsággal járó iztambuli professzúrája alatt sem számolta fel gyümölcsöző külföldi kapcsolatait. Számos nemzetközi tudományos kongresszuson vett részt — sőt, élete utolsó éveiben (1953-ban hunyt el) évente néhány hónapon át Bonnban is vendégprofesszor — és részt vállalt a Koschaker-Emlékkönyv szerkesztésében is. Érzelmek, de civilisztikai munkásságának jellege is már szinte elválaszthatatlanul Törökországhoz kötődött, amellett, hogy szülőhazájával is intenzív kapcsolatokat ápol.

Schwarz professzor gazdag tudományos munkássága rendkívül széleskörű. Első római jogi tárgyú munkáit magyarul írta és Magyarországon jelentette meg. Hallgató korában pályadíjat nyert dolgozata a Digesta egyik titulusa (D. 41. 2. — De acquirenda vel amittenda possessione) kritikai kommentárja. Forrásbázisát tekintve jórészt erre a munkára épül az ugyancsak Magyarországon megvédett, 1907-ből származó „A birtokjog és a birtoktan alapjai” című doktori disszertációja is. Szócikkeket írt továbbá az öröklési jog egyes intézményei köréből a Magyar Jogi Lexikonba. Magyar nyelven tette közzé a „Causalis ügylet és a tulajdonátruházás a görög papyrusok jogában” (1912) és a „Vagylagos kötelelem” (1933) című tanulmányait. Más munkái németül, franciául, törökül és angolul jelentek meg. Már első magyar nyelven publikált dolgozatai alapján fel-

sejlik tudományos munkásságának körvonala. Jórészt mestere, Grosschmidt Béni hatására a római jog mellett ugyan is érdeklődött a modern civilisztika témái iránt is. Ez az érdeklődés még teljesebbé vált a lipcsei évek eredményeként a jogi papyrológia egyes tudományos témái feldolgozásával. S végül a nem csupán a római jogra korlátozott antik jogok iránti tudományos vonzalom párosulása a modern jogok művelésével szinte szükségképp egyfajta szintézisként vezet a jogösszehasonlítás bonyolult problémakörébe vágó kérdések feldolgozásához.

Nagy jelentőséghez jutott életművében a jogösszehasonlítás, melyen belül az isztambuli professzura által determináltan is a receptio játszik központi szerepet. A jogösszehasonlítás nem vált azonban mereven el a jogtörténettől. Mindig szem előtt tartotta — éppen a pozitív, valamint a negatív asszimiláció kérdései elemzése kapcsán — azokat a történeti hagyományokat, amelyek lehetővé teszik, vagy éppen ellenkezőleg, akadályozzák az idegen jogszabályok meghonosodását. Kifejezetten jogtörténeti tárgyú munkái

között kiemelkedő jelentőségű a modern pandektarendszer keletkezését elemző, és az ún. „Professorenrecht” jogfejlődésben betöltött szerepét vizsgáló tanulmánya. A jogösszehasonlítás tárgykörébe vágó munkái között kiemelkednek az angol jog (magánjog) forrásaival és a svájci ZGB hatásával foglalkozó művei. Végül pedig igen fontosak a svájci magánjogra épülő török magánjog aktuális kérdéseit elemző írásai.

Schwarz András Bertalan korára általában jellemző szűklátókörű pozitívizmustól való következetes elszakadása révén érte el azt, hogy a római jog adta alapokra épített munkái halála után is megőrizték a jelen és a jövő jogászai számára tételeik, gondolataik eredetiségét és frissességét. A magyar származású, Budapesten tanult és hazájával későbbi pályafutása során a kapcsolatokat mindvégig ápoló nagy tudós emlékéit kegyelettel őrzi több nemzet, köztük a magyar is.

Hamza Gábor

Ijjas József

1952–1990

Fájdalmasabb a búcsúzás, amikor a középnemzedék, vagy éppen a nagy remények korát élők köréből távozik el valaki. Még inkább így vagyunk akkor, amikor az adott szellemi műhely a saját neveltjét, reménységét veszti el. Így állunk mi is Ijjas József eltávozása előtt bémult döbbenettel, hiszen tőle immár mi vártuk volna el, hogy majdan emberiséggel szölgjön rólunk néhány szót. A továbbélésünk reménye volt Ő, és ez a mi bizalmunk nem is volt alaptalan. Önzetlen barátsága, humánuma, szakmai rátermettsége és elhivatottsága egyaránt e nemes hivatás felkentjévé tette Őt. Ezért mondjuk, hogy oly páratlanul fájdalmas a búcsúnk, hogy számunkra csakúgy, mint szerettei számára áthidalhatatlan az űr, amit hagyott maga után. Tudományos koncepciók, tervezett kutatási-nevelési feladatok maradtak megoldatlanul utána. Vártuk és várjuk, mint mindig, érkezését, hogy kötetlen eszmecserével gazdagítsuk kölcsönösen azt, amire hivatottak vagyunk. Le sem zárt oktatási-didaktikai kísérleteinket véle együtt akartuk folytatni. Ezért is igyekezett soros külföldi útját letudni, hogy egy új, izgalmas szellemi erőpróbának legyen ismét a teljes értékű részese. Kiváló felkészültsége az ilyen feladatokra is alkalmassá tette őt viszonylag fiatalon. De a felkészültségen túl emberi értékei, az együttműködési készsége, megértő peda-

gógiai érzéke, toleranciája és sok más nemes tulajdonsága volna felidézhető ilyen értelemben. Nem véletlen az, hogy bár naponta judiciumot osztogat az ilyen hivatást gyakorló ember, Őrá mégis soha senki nem neheztelt. Szinte az is lehetetlen dolog volt, hogy vele bármely feladat kapcsán a konszenzus eleve ne kínálja magát. Nem megalkuvás volt ez nála, hanem a józan ész dicsérete, az a megszentelt igyekezet, hogy naponta együtt kell eljutnunk a fiatalabb nemzedék tudat- és érzésvilágához. Hogy eközben milyen mély sebeket bordozott énjében, nem tudtuk, vagy éppen csak sejtettük.

A maga problémáit soha nem igyekezett másra áthárítani. Mi mindnyájan fájó szívvel kérdezzük ezért is naponta, hogy vajon mit mulasztottunk. A gyászban mégis az Ő munkásságának az értékei felé fordul tekintetünk, amely nemzedékeknek adatott át. Ilyen értelemben immár nem első esetben a világ nagy jogrendszereit láttató chresztomátiánk megalkotásában jeleskedett nemrég, napjainkban pedig már a kor igényeinek megfelelőbb új tananyagaink társszerzőjeként hivatkozunk rá jogos büszkeséggel.

Valóban, érett szellemi alkotásaiként bagyta a jövő nemzedékre tanításait, mely gondos prelegálásai során is mindig szimpátiát váltott ki iránta. Íme ezért olyan fájdalmas számunkra az elmúlás, mely most már irreverzibilis, és ez a remélt gazdag együttműködésünk végét jelenti.

Dr. Horváth Pál

EMLÉKEZÉS

Timon Ákos és a szent korona elmélete

Magyarország alkotmányát és jogállamiságát — néhány rövidebb megszakítással — évszázadok óta az árpádsávos-kettős kereszt címer jelképezi, melyet a szent korona ékesít. A magyar szent koronának hazánk történelme során mind a királyok és más méltóságok különleges jelentőséget és szerepet tulajdonítottak.

A Szent Korona elméletét e század elején kiadott könyveiben dr. Timon Ákos (1850–1925), a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar alkotmány- és jogtörténet tanszékének nyilvános rendes tanára foglalta össze. „A magyar nemzetnek ez a törekvése, az államiság, a közhatalom eszméje a személyes jellegű királyi hatalommal szemben a szent korona közjogi fogalmában, személyesítésében nyert konkrét megvalósulást és létrehozta a szent korona elméletét, vagy ami egyet jelent: a szent korona személyiségén fölépülő államjogi rendszert”¹ — írja Timon Ákos.

1990-ben volt Timon Ákos születésének 140. és halálának 65. évfordulója. A téma időszerűsége és az említett évfordulók indokolják, hogy Timon Ákos életét és munkásságát ismertetjük.

A Schmerhoffi és Szedlicsnai Timon család külföldről származott hazánkba, eredete mindezekig nem teljesen tisztázott. A család birtokában volt, 1724-ben kelt címerlevél szövegéből másolt feljegyzés szerint a család őse *Timon Marchionis*, ki 1400 táján Meissen egykori örgrófja volt. A család ifjabb ágának egyik utóda Csehországba, Prágába jött és II. Rudolf német-római császártól (1576–1612) római szent birodalmi lovagi rangot szerzett Schmerhoffi előnévvel. Prágából a család tagjai a szomszédos morva örgrófságba jutottak, ahol maguknak birtokokat szerezvén, Pržestavlík nevű községben telepedtek meg, mely falunak birtokosa volt a 17. sz. elején *Timon János* (1), kinek fia volt *Timon Pál* jeles jogász és ügyvéd, ki az Illésházy és Forgács családok morvaországi birtokainak volt jószágkormányzó felügyelője. Négy gyermeke közül az egyik *Timon János* (2), ki félbehagyott tanulmányait Forgács Mária grófnőnek, néhai Illésházy György gróf nejének költségén befejezvé, az Illésházyak trencsényi birtokainak kezelője (perceptor) lett. Turna községben lakván, Hrabovszky Borbálát vette nőül, ott származott tőle nemességszerző *Timon János* (3) 1600 körül, Timon István 1670 körül és a hírneves történettudós, Timon Sámuel.

A család díszé, a tudós történetbúvár, *Timon Sámuel*, ki 1675. júl. 20-án Turnán, Trencsén vármegyében született, meghalt 1736. ápr. 7-én, 61 éves korában Kassán. A Schmerhoffi előnév birtokosa. 1693. okt. 18-án jezsuitává lett és több helyen tanított, legutóbb Nagyszombatban és Kassán. Rendházfőnök volt. Leginkább történeti művei vannak. A szakirodalom „az első hazai histografusként” tartja számon, aki adatait önszorgalomból gyűjtötte, főleg oklevelek felhasználásával a történeti valóságot szeretne volna megközelíteni. Polihisztori tevékenységét mutatja, hogy latin nyelvű történeti és földrajzi művek mellett teológiai és nyelvtani munkákat is írt.

1694. dec. 31-én I. Lipót magyar király (1657–1705) Schmerhoffi Timon Jánosnak és édestestvéreinek, Sámuelnek és Istvánnak magyar nemességet adományozott, mely nemeslevél 1695. ápr. 12-én Trencsén vármegyében hirdettetett ki, s melyről 1695. ápr. 14-én Trencsén vármegye bizottságlevelét adott ki. A nemesi címer: kék pajzsban arany koronából kiemelkedő egyszarvú, sisakdísz ugyanaz, foszlányok mindkét oldalon kék-ezüst. A Trencsén vármegyei Timonok birtokuk után a „szedlicsnai” előnevet használták, ezért a címerrel együtt ez az előnév lett megállapítva.

Timon Sámuelnek, jezsuita pap lévén, utódai nem maradtak, de Jánosnak és Istvánnak több gyermeke született. Jánosnak egyik fia volt *Timon Lukács*, ki II. Rákóczi Ferenc seregében kuruc hadnagyként szolgált, s mint ilyen származott át és telepedett meg Egerben 1711 körül. Felesége Pallagi Katarina, kinek hat gyermeket nemzett. A legidősebb fiú *Timon Gergely*, ki Török Erzsébettel kötött házasságot s négy gyermekük született: István, Gabriella, József és Zsuzsanna. *Timon József* (1) Bárdos Máriát vette nőül. Házasságukból öt gyermek származott. A harmadik *Timon József* (2) császári, királyi huszárfőhadnagyként szolgált. Kovách Katalinnal Apátfalva községben 1807-ben kötött házasságából származott Verpeléten — hol ő akkor gróf Keglevich uradalmának kasznárja volt — László, Bertalan, Mária-Lujza, Zsigmond és Nándor. Mind a négy *Timon fivér az 1848–49-es magyar szabadságharc katonája lett* és fegyverrel harcolt a magyar függetlenség kivívásáért. *Timon László* (1808–1887) honvéd huszárfőhadnagyi rangot ért el. *Timon Bertalan* (1810–1876) honvédszázados a feldunai hadsereg szekereszkarában, Világosnál tette le a fegyvert. A kiegyezés után Heves és Külső Szolnok vármegye főmérnöke. *Timon Zsigmond* (1817–1876) honvéd huszárnagy. A 7. hadtest hadipénztárának vezetője. Az aradi várórséggel esik fogságba. Aradon sorozóbizottság elé állítják. Parádi jegyző, 1851-ben uradalmi főszámvevő Pétervásárán, 1870–75-ig a szilvásváradai vasgyár igazgató pénztárnoka. *Timon Nándor* (1824–1892), a legfiatalabb testvéröccs honvéd főhadnagy, később magyar királyi honvéd ezredes.

Timon Bertalan a II. József által 1782-ben alapított Insti-

tutum Geometrico-Hydrotechnicumban — a Budapesti Műszaki Egyetem egyik elődintézményében — pontosabban a „magyarországi pesti kegyes és igen jóhírű Királyi Tudományegyetem filozófiai karán” 1842-ben, 32 évesen szerzett földmérő mérnöki oklevelet. Ilyirányú ismereteit többek között a jobbágyszabadítás után a volt jobbágyoknak juttatott földek kimérésében is hasznosította. (Az úrbéri viszonyt az 1848. évi IX. törvénycikk szüntette meg.)

Timon Bertalannak (1810. VIII. 23.–1876. V. 27.) Dombóvár Máriaival (1822–1899) 1848. ápr. 26-án kötött házasságából három gyermek származott: Ákos és Béla Egerben, Zoltán Tiszabón. Béla okleveles mérnök Egerben — szerző nagypapja —, Zoltán mérnök tanár és iskolaigazgató volt Aradon.

Timon Ákos 1850. aug. 27-én született. A gimnáziumot Budán, a jogi tanfolyamot 1874-ben a budapesti egyetemen végezte el. Doktori szigorlatának letétele után Trefort Ágost közoktatásügyi miniszter állami ösztöndíjával négy szemesztert külföldi egyetemeken tanult (Berlin, Strasbourg, Lipcse, Páris), egyetemi tanári pályára készülve. Berlinben Momsent hallgatta, Strasbourgban Laband jogtörténeti szemináriumának volt aktív tagja. Külföldről visszatérve 1877-ben a győri királyi jogakadémián a jogtörténet és az egyházjog tanára lett. Ezt követően 1891-ben a budapesti egyetemre a magyar alkotmány- és jogtörténet tanszékére nevezték ki nyilvános rendes tanárnak. Ezt a tiszteletet folyamatosan 35 éven át töltötte be egészen 1925-ben bekövetkezett haláláig.

Tanítványai között volt József királyi herceg elsőszülött fia, József Ágost főherceg is, akinek jogi oktatását két évig végezte, s amelyen részt vett Mária Dorottya főhercegnő, Fülöp orléansi herceg neje is.

1892-ben a Samassa egri érsek elnöklete alatt újjászervezett kongrua-bizottság központi előadójává választották. Kongruának nevezték hazánkban a római katolikus papok évi összes jövedelmének minimumát, mely 300 forintot tett ki; ahol ez kevesebb volt, a hiányt a kegyuraságnak kellett pótolnia. A nagyobb egyházi javadalmak jövedelmeinek összeírására vonatkozó szabályzatokat ő készítette el, s ezeket mind a kongrua-bizottság, mind a püspöki kar némi csekélyebb módosításokkal elfogadta, végül a király, mint fő kegyúr 1895-ben jóváhagyta, így a kongruarendezés ügye hosszú tíz évi vajúdás után végre nyugvópontra, a megvalósulás stádiumába jutott, mely Timon Ákos — a részt vevő felek ellenérdekű álláspontjait diplomatikusan összeegyeztető — tevékenységének volt köszönhető. Ezért e téren szerzett kiváló érdemei elismerésül a király őt 1896-ban miniszteri tanácsosi címmel tüntette ki. Ezt követően ő készítette elő a kongruatörvények (1898. évi XIV. és 1909. évi XIII. törvénycikk) javaslatait. 1891 óta tagja volt a Szent István Társulat igazgatótanácsának, valamint az ott működő tudományos és irodalmi osztálynak.

Pedagógiai munkássága mellett a magyar jogtörténettel párhuzamosan az egyetemes jogtörténet terén is végzett kutatásokat. A történettudomány területén kifejtett jelentős

működésére minden bizonnyal hatással voltak Timon Sámuel történeti munkái is. Igaz hazafiságát pedig a magyar szabadságért és függetlenségért harcoló őseitől örökölte. „A germán ősalkotmány”-ról (Bp. 1881) megjelent munkájával szerzett magának az egész világ tudományos köreiben jól hangzó nevet. „A párbér Magyarországon, jogtörténeti jelentősége és jelen állása szerint” című dolgozata (Bp. 1885) hazai berkekben nagyobb irodalmi vitát támasztott. Fő munkája: „A magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére” (Bp. 1902) klasszikus mű, mely németül is megjelent. „Terjedelme impozáns, logikája mélyenszántó” — írták róla a korabeli kritikák. Tankönyvként sok ezer példányban terjedt el. Jó lenne, ha ma is minden, magát műveltnek tartó magyar jogász könyvespolcán ott állhatna. Tanulmányait tudományos folyóiratokban tette közzé. Az 1893–97 között megjelent 16 kötetes Pallas Nagy Lexikona szerkesztője és munkatársa volt, a jogi szócikkeket írta.

Munkájának sarokpontja a magyar Szent Korona elmélete, melyet két, könyv formában megjelent tanulmányában fektetett le és fejtett ki. „A szent korona és a koronázás közjogi jelentősége” (Bp. 1907) c. munkájában foglalta össze először, majd később részletesebben is kifejtette „A szent korona elmélete és a koronázás” c. írásában (Bp. 1916, 1920), mely IV. Károly 1916. dec. 30-i megkoronázása alkalmából különös hangsúlyt és jelentőséget nyert. „A mi ezeréves alkotmányunk nemzeti létünk legnevezetesebb megnyilatkozása, mert ebben tükröződik vissza a magyar népnek államalkotó ereje, kultúrképessége és így világtörténeti jelentősége. Nekünk ehhez a dicső múlthoz ragaszkodnunk kell utolsó leheletünkig, mert csak így kezdhettük meg a siker reményében nemzeti és állami létünk újjászülésének nagy munkáját”³ — írja az 1920-as kiadás előszavában. E sorok napjainkban is roppant aktuálisak. Az elmúlt időszakban Timon Ákos tanítását nacionalistának bélyegezték, ez azonban a jó értelemben vett magyar öntudat és hazafiság élesztése, ébrentartása volt a millennium nagy honfői felbuzdulásában és az 1. világháború befejezése után is, a trianoni Magyarországon.

Most, amikor 1989. okt. 23-án Szűrös Mátyás, az országgyűlés elnöke a Parlament erkélyéről kihirdette a Magyar Köztársaságot, amikor új alkotmány készül, amikor új címet, a koronás kis címet választotta az ország népe, Timon Ákos kijelentése megszívlelendő: „A Szent Korona személyisége, vagy ami egyet jelent: misztériuma az a köszikla, amelyre az alkotmány építve van.”⁴ „A személyesített szent koronát a magyar nemzet a koronázási jelvényekkel együtt az ország közkincsének (clenodia regni) tekintti. A szent korona nem a királyé, nem is az uralkodóházáé, mint a nyugati népeknél; hanem a magyar államé, melynek legfőbb hatalmát képviseli és annak egészét, a királyt és a nemzetet együtt jelképezi.”⁵

A 2. világháború viszontagságai után 1978. jan. 6-án a szent korona az Amerikai Egyesült Államokból végre hazatért Magyarországra és a nemzet — mint jogos tulajdonosa

— ismét birtokába vette. Az USA képviselői nem az utolsó magyar uralkodóház, a Habsburgok még élő leszármazottainak adták át, hanem a magyar népnek.

A Szent Korona egyedülállóságát támasztja alá „a koronaori méltóság keletkezése, amelyhez hasonló közjogi intézményt egyik európai államban sem találunk.”⁶

Timon Ákos kifejti, hogy „A magyar nemzet a koronát, Szent István koronáját szentnek tartja s ezzel a fölfogásával a monarchikus államformában élő nemzetek között egyedül áll. Ez a fölfogás a magyar nemzetben akkor vert gyökeret, akkor lépett előtérbe, amidőn egyfelől a koronázás ténye alkotmányjogi jelentőséget nyert, elvesztette tisztán egyházi jellegét, másfelől kifejlődött a korona közjogi fogalma, mysteriuma.”⁷ „A *mysterium* kifejezést már az 1440. évi manifesztumban megtaláljuk.”⁸

A gondolatmenetet folytatva „Az állami főhatalom, elentétben a nyugati népek fölfogásával, nem a király személyéhez fűződő hatalom, hanem a *szent korona hatalma* (jurisdictio Sacrae Regni Coronae), az állami felségjogok nem királyi felségjogok, hanem a *szent korona jogai* (jura Sacrae Regni Coronae), amelyek a *szent koronát, mint eszmei személyt* illetik meg és attól szállanak át a királyra.”⁹

Ennek alátámasztására említi, hogy „Hunyadi Mátyás Pozsony városához intézett meghívólevelében világosan mondja, hogy azért törekszik a *szent korona* föl vételére, mert abban rejlik, abban összpontosul az egész királyi méltóság ereje és összessége.”¹⁰ És hozzáteszi, hogy „Már Zsigmond uralkodásai idején érvényre emelkedett az a közjogi tétel, hogy maradandó, általán kötelező jogszabályok alkotása csak a királyt és az országgyűlést együttesen illetik meg.”¹¹

A királyság mint intézmény Magyarországon megszűnt. Helyette most a köztársasági elnök posztja emelkedik ki a közjogi méltóságok közül és tölt be egyre fontosabb szerepet. Az idézetet úgy is értelmezhetjük, hogy a törvények megalkotásában egy kiemelkedő személyiség (azelőtt király) és egy választott testület (a parlament) illetékes.

1990-ben köztársasági elnököt választunk. 532 évvel ezelőtt, 1458. jan. 24-én Budavára alatt a befagyott Duna jegén tolongó 40 ezer főnyi köznemesség Mátyást választotta meg az ország vezetőjéül. Akkor őt királynak nevezték. 32 éves uralkodása alatt az ország felvirágzott. Most is egy nagyműveltségű, széles látókörű, erős kezű vezetőre van szükségünk és egy független országgyűlésre.

Ismét Timon Ákost idézzük: „ma pedig az 1848 évi törvények óta az egész magyar nemzet a *szent koronát* fején viselő királlyal egyetemben alkotja azt az egységes közjogi egészet, élő szervezetet, amit a középkori források a *szent korona testének* (totum corpus Sacrae Regni Coronae) neveznek, napjainkban pedig államnak nevezünk.”¹²

A *szent korona* köztünk van, a Magyar Nemzeti Múzeumban bárki megtekintheti. Az elmúlt századok során soha nem a királyok és uralkodóházak, hanem a magyar *szent korona* biztosította azt a történelmi kontinuitást, amely lassan 1100 éves európaiságunk meglévő tanúja. Kár lenne ezt

bármilyen érveléssel elvetni.

Timon Ákos 1899–1900-ban a Jog- és Államtudományi Kar dékáni tisztét töltötte be. 1921–22-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem rektora volt. 1925. ápr. 7-én hunyt el Budapesten. Az egyetem oszlopcsarnokában, rektornak kijáró tisztelettel, díszes ércokorsóban ravatalozták föl. A gyászoló közönség soraiban megjelent József Ferenc főherceg, Vass József népjóléti miniszter, Sipőcz Jenő polgármester és még sokan mások. Az egyházi szertartás után Nottler Antal dr., a jogtudományi kar prodékánja tartotta meg gyászbeszédét. Ezt követően hamvait ünnepélyes keretek között a Keleti pályaudvarra szállították és szülővárosában, Egerben temették el. Az egri Gröber temetőben lévő síremlékét egy bronzból készült, szép, allegorikus, ülő nőalak díszíti. Egri városvédők a helyi sajtó hasábjain többször szót emeltek a város nagy szülöttjei — többek között Timon Ákos — régi, patinás síremlékeinek felszámolása ellen, mivel a sírkert urnatemetővé alakítása folyamatban van. Az egyetem a közelmúltban levélben kereste meg Eger város tanácselnökét Timon Ákos síremlékének megóvása érdekében.

Timon Ákosnak Budán, az I. kerületben (most XI.), az Orlay utcában a 6. szám alatt volt szép, tornyos, emeletes villája. 1945 után a házat államosították, majd 1970-ben az örmény katolikus egyházközösség vásárolta meg és Azbej Sándor építész tervei alapján létesített ott kápolnát. Az emeleten örmény egyháztörténelmi múzeumot rendeztek be. Az épület így közcélokat szolgál, amit bárki fölkereshet. A homlokzat helyreállítása 1989-ben készült el. A Pázmány Péter Tudományegyetem utódja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egy emléktáblával emlékeztet meg egykori rektoráról, tanáráról Timon Ákos házának külső falán. Az emléktábla-avatás része lehetne egy Timon Ákos munkásságát méltató tudományos ülésszaknak. Erre az alkalomra legjelentősebb műveinek reprint kiadása is elkészülhetne.

Timon Kálmán

Jegyzetek

1. Timon Ákos: A *szent korona* elmélete és a koronázás. Bp. 1920. 10. p.
2. Käfer István: Az egyetemi nyomda négyszáz éve 1577–1977. Bp. 1977. 78. p.
3. Timon Ákos: Id. mű 4. p.
4. Timon Ákos: A *szent korona* és a koronázás közjogi jelentősége. Bp. 1907. 3. p.
5. Timon Ákos: Id. mű 1920. 35–36. pp.
6. Timon Ákos: Id. mű 1907. 12–13. pp.
7. Timon Ákos: Id. mű 1920. 5. p.
8. Timon Ákos: Id. mű 1920. 10. p.
9. Timon Ákos: Id. mű 1907 5–6. pp.
10. Timon Ákos: Id. mű 1920. 18. p.
11. Timon Ákos: Id. mű 1920. 18. p.
12. Timon Ákos: Id. mű 1907. 6. p.

SZAKIRODALOM

Schlett István:

Eötvös József

Budapest, 1987.

Eötvös József megjegyezte egyszer, nem hiszi azt, hogy „Isten Nagy Sándort és Caesart, s a múltnak minden nagy férfait csak azért teremtette volna, hogy példájukon valamely bückeburgi miniszter okulhasson.” Paradox módon igaz ez a megállapítás Eötvös saját életpályájára is. Hiszen azok a politikai helyzetek, amelyekben élt és tevékenykedett, a maguk történelmi „hic et nunc”-jával, sajátos problémáikkal és ezekből fakadó konfliktusaikkal már a múlt lapjaihoz tartoznak, s azokból a jelenre nézve természetesen semmiféle közvetlen következtetés nem vonható le.

Mégis, ha Eötvös reformprogramjának két alapvető mozzanatát, nevezetesen a közoktatás helyzetét illetőleg a nemzeti-nemzetiségi kérdést szemügyre vesszük, akkor önként adódik az a megállapítás, hogy — magától értetődően más történelmi környezetben és összefüggésekben — ezek ma is élő, részben megoldott, részben megoldásra váró problémák.

Életútja azonban más vonatkozásban paradigmaticus értékű. Eötvös ugyanis ízig-végig reformer alkat és reformer politikus volt, s ezért pályájának áttekintése remek példázatot nyújt arra nézve, hogy a 19. századi Magyarországon — a politika hullámverésének megfelelően — a reformok számára kedvező és kedvezőtlen szituációkban hogyan alakult egy reformer sorsa, illetőleg — ami ebben az összefüggésben ennél fontosabb — az általa (is) képviselt reformok ügye.

Ezért is jelentős vállalkozás Schlett István munkája, aki nek a Magyar História sorozatban már megjelent egy könyve a magyarországi szociáldemokráciáról, s aki most a Magyar História Életrajzok sorozatban publikálta Eötvös Józsefről szóló művét. Schlett István ugyanis az eötvösi életutat és életművet — amely a maga gazdagságában többek között irodalomtörténeti, ideológiatörténeti és politikatörténeti megközelítésben is értelmezhető — elsődlegesen a reformer és a reformok, pontosabban — ha szabad így fogalmaznunk — a reformelmélet nézőpontjából vizsgálja.

Az elmúlt évtizedben jelentősen megélnékülő politológiai kutatások — többek között — azzal a problémával is szembekerültek, hogy — jóllehet a jelenlegi szituációban felmerült annak igénye, hogy a reformpolitikát elméletileg is elemezzék — a forradalom elmélete ma jóval kidolgozottabb, mint a reformé. Ez esztétikailag érthető és megérthető. Mindez azonban — megítélésünk szerint — nem változtat azon, hogy szükség van a reform — mint politikai jelenség — természetének teoretikus vizsgálatára is.

Ezért az alábbiakban tézisszerűen, a teljesség legesekélyebb igénye nélkül felvázolunk néhány olyan probléma-

kört, amely — véleményünk szerint — további átgondolást (vagy újragondolást) igényelne.

Mindjárt felmerül például — a forradalmi helyzet analógiájára — a reformhelyzet kérdéskomplexuma. Melyek azok a politikai szituációk, amelyekben reformok kidolgozásával és megvalósításának a reális lehetősége egyáltalán adva van? (Valószínűnek tűnik, hogy azokban a helyzetekben, amelyekben a politikai erőviszonyok polarizálódtak, illetőleg patthelyzet alakult ki, a — mégoly szükséges — reformok realizálásának rendkívül kicsi az esélye.) Mik a reformhelyzet kritériumai, milyen okok hozzák létre, hogyan „érik be”, mik lehetnek egy elszalasztott reformszituáció következményei?

Hasonlóan jelentős a reformpozíciók, illetőleg reformprogramok kidolgozásának problémája is. A „diagnózis” elkészítése során meg kell vizsgálni, hogy mely viszonyok azok, amelyek feltétlenül reformokat igényelnek. Milyen legyen a feladatok fontossági sorrendje, és melyek kapjanak nagyobb hangsúlyt? A „terápia” megfogalmazása kapcsán választ kell adni arra a kérdésre, hogy mennyiben célszerű külföldi mintákat átvenni, illetőleg mennyiben lehet a nemzeti sajátosságokra építeni. (Ez a probléma többször különös élességgel vetődött fel a közép-európai társadalmak modernizációs folyamatában.) Melyek továbbá azok az eszközök, módszerek, amelyek a kívánt célok megvalósulását a leginkább elősegítik?

Végezetül utalni szeretnék arra a közhelyszámba menő axiómára, hogy a politikai hatás mindig az erőviszonyok függvénye. Ezért legyen bár kényszerítő reformhelyzet, pontosan feltárt „diagnózis”, világosan megfogalmazott „terápia”, ha a reformprogram mögött nem áll reformmozgalom. Következésképpen a reformok számára létfontosságú, hogy lehetőség szerint széles társadalmi bázisra támaszkodjanak.

A fentebb pusztán jelzésszerűen körvonalazott problémák vizsgálata sokféle módszerrel megvalósítható, a legkülönbözőbb oldalokról megközelíthető. Úgy véljük, hogy az egyik lehetséges megközelítési mód az, ha a történelem kimeríthetetlenül gazdag „laboratóriumából” kiemelve, megvizsgálva néhány jellegzetes és tanulságos konkrét politikai szituációt, illetőleg az ezekben a helyzetekben tevékenykedő meghatározó személyiségeket.

Ha Eötvös József személyiségét politikai szempontból tömören jellemezni szeretnénk, akkor azt mondhatjuk róla, hogy magyar liberális politikus volt. Ez azonban még nem fejezi ki a lényegét, hiszen számára a magyarság és a liberalizmus nem „veleszületett” adottságot jelent, hanem ellenkezőleg, éppen családi körülményeivel szembeni tudatos választás eredményeként alakult ki. Egyet lehet azonban érteni Schlett Istvánnal abban, hogy ennek a választásnak a

heroizmusát nem szabad túlértékelni, s talán az is kiélesített megfogalmazás, hogy egész élete az adleri „túlkompenzáció” fogalmával értelmezhető. A reformkorban ugyanis sokan megtették ezt az utat, legfeljebb az arisztokraták számára a magyarság, a birtokos nemesség számára viszont a liberalizmus választása volt pszichikailag nehezebb. Az ellenben biztos, hogy a magyarság és a liberalizmus Eötvös személyiségének egész életében meghatározó vonása maradt, sőt Schlett István munkájának egyik érdeme annak bizonyítása, hogy ez a választás már fiatal korában véglegesen és visszavonhatatlanul megtörtént, s jöhettek ugyan életében kritikus szakaszok, válságok, elveihez töretlenül ragaszkodott.

Rendkívül árnyaltan és meggyőzően elemzi Schlett István Eötvös liberalizmusát. Ez ahhoz a klasszikus áramlathoz tartozik, amelyet korábban Constant és Toqueville, később Stuart Mill is képviselt; s amely egyfelől egy tertium datur, egy „harmadik út” (vagy ahogy Eötvös fogalmaz: „ésszerű közép”) az ancien régime konzervativizmusa, illetőleg a jakobinus diktatúra radikalizmusa között; s amelynek másfelől központi gondolata a szabadság. Ha Eötvös bírál (akár a feudális, akár a kapitalista társadalomról van szó), akkor — ahogy Schlett István kimutatja — mindig a liberalizmus talajáról teszi ezt, s a bajok fő okát a szabadsághiányban jelöli meg; ha pedig reformprogramot készít, akkor alapelve mindig az a liberális gondolat, hogy: „szabad polgár és autonóm közösségek egy erős államban”.

Az elfogadott és meggyőződéssel vallott liberális ideológia nyújtott Eötvös számára egész politikai pályáján alapvető orientációt, ezen alapult reformkonceptiója és reformprogramja is. Egyetértünk Schlett Istvánnal abban, hogy ennek alapelemeit már korán, „A szegények helyzete Írlandban” című röpiratában megfogalmazta. Ebben az írószöveg helyzet modellértékű volt számára a magyarországi reformok vonatkozásában.

Felfogása szerint a szegénység döntő oka a kettős elnyomás, nevezetesen az idegen uralom és a birtokmegosztás aránytalansága (a földbirtok-monopóliummal), amelyek egyébként kölcsönösen erősítik egymást. A szegénység megszüntetésének tehát alapfeltétele a kettős elnyomás felszámolása. Ez azonban nem mehet végbe sem látszatreformok révén, mivel azok a lényegen nem változtatnak, sem forradalom útján (mivel az állandósult forradalomban hiányzik az alkotáshoz szükséges nyugalom), hanem csak gyökeres (ma úgy mondanánk: strukturális) reformok által valósítható meg. A gyökeres átalakulásnak, a „rend és haladás” egyidejű érvényesülésének azonban előfeltétele a kormány és a nép közötti megegyezés. A konszenzus kialakítását elősegítheti a forradalmi agitáció, a politikai tömegnyomás is; normális működési terepe azonban csak az alkotmányos állam lehet, következésképp a legfontosabb feladat a politikai intézmények reformja.

A politikai rendszer megreformálásával kapcsolatos álláspontját a „Reform” című röpiratában fejtette ki. Ennek értelmében nem a vármegyei autonómia, hanem a felelős kormány a szabadság egyik legfontosabb garanciája. Éppen ezért centralizációra van szükség, de olyanra, amely egyrészt a megyék önkormányzatát biztosítja; másrészt pedig nem a kormányban, hanem a törvényhozásban ölt testet.

Már a „reform”ban megjelenik az a gondolat, amely — a gyökeres reformok és az alkotmányos állam mellett — Eötvös koncepciójának és programjának alapelvét képezte, nevezetesen a birodalmi egység és a magyarországi önállóság egyidejű igénye. Ennek részletes kifejtésére azonban csak a szabadságharc leverése, illetőleg a neoabszolutizmus bukása után került sor, mégpedig előbb az „Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich” (Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról), utóbb pedig a „Die Garantieren der Macht und Einheit Österreichs” (Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai) című röpiratokban. Ezekben feltűnik a két „rossz véglet” (nevezetesen a nemzeti szeparatizmus egyfelől, a bürokratikus centralizmus másfelől) között közvetítő, az „ésszerű közepet” megkeresni igyekvő Eötvös.

Ennek értelmében a Habsburg-birodalom léte politikai (sőt, geopolitikai) szükségszerűség, a lakosság soknemzetiségű összetétele viszont történelmi tény. Éppen ezért szükség lenne arra, hogy egy erős, egységes állam feltételeit összeegyeztessék a nemzeti egyenjogúság elvével. Erre a következő megoldást javasolja: centralizáció (tehát az állami érdeket képviselő, az egész állam számára közös alkotmányos törvényhozásnak felelős kormány), tartományi föderalizmus (tehát a koronaországok belkormányzatának autonómiaja) és a kisebb közigazgatási egységek ügyeinek intézésére az önkormányzati rendszer megvalósítása.

A kiegyezés után a miniszter Eötvösnek megadatott az a lehetőség, hogy az ellenzékben megfogalmazott reformterveit megkísérelje a gyakorlatba átültetni. Két alapvető fontosságú reformtörvény fűződik nevéhez, mégpedig a népoktatásról és a nemzetiségekről szóló.

Az oktatás és a nevelés fontosságát már a felvilágosodás is felismerte, s a modern jóléti törvényhozás első lépését is az oktatásról szóló törvények jelentették. Eötvös már 1848-as minisztersége idején megalkotott egy tervezetet, de a törvény csak 1868-ban született meg. Schlett István külön kiemeli, hogy a törvény végrehajtásának elmélyítése érdekében „népnevelési egyleteket” akart létrehozni, mégpedig — elveinek megfelelően — nem „felülről”, hanem a társadalom spontán önszerveződésének támogatása és elősegítése révén; ez a kísérlete azonban kudarcot vallott. Maga a népoktatási törvény viszont életművének legnagyobb sikere és eredménye volt.

Más a helyzet a nemzetiségi törvénnyel. Eötvös a probléma fontosságával teljes mértékben tisztában volt, s egyébként is elméleti és politikai munkássága alapján a kérdés szakértőjének számított. Már 1861-ben tervezetet készített, a törvény azonban csak 1868-ban került elfogadásra. Eötvös ebben a kérdésben is az „ésszerű közép” álláspontját képviselte, egyfelől az „egyetlen politikai nemzet”, másfelől pedig a föderációban megtestesülő területi autonómia „szélsőségei” között. Javaslat az volt, hogy a nemzetiségek kapjanak nyelvi-kulturális egyenjogúságot, melynek garanciája a közigazgatás liberális átszervezése lett volna. Noha hangsúlyozni kell, hogy a nemzetiségi törvény a kor liberális európai mércéjével mérve is megállja a helyét, egyetértünk Schlett Istvánnal abban, hogy — mivel az alapvető célt, a nemzetiségek megbékélését és együttműködését nem tudta elérni — tulajdonképpen kudarnak kell tekinteni, s

maga Eötvös is annak tekintette.

Miután átnéztük Eötvös reformkoncepcióját, ahogy azt Schlett István felvázolta, szükséges még egy pillantást vetni azokra az eszközökre és módszerekre, amelyeket Eötvös — elveinek és akaratának megfelelően — alkalmasnak látott reformjai megvalósításához.

Ha „politizálási stílusát” röviden jellemezni akarjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a centrum és a reform embere volt. Mindig az általa rossznak tartott végletek között keverte az „ésszerű közepet”, amelyet viszont „gyökeres reformok” útján akart megvalósítani. Éppen ezért igaza van Schlett Istvánnak abban, hogy teljesen reménytelen az a kísérlet, amely például Eötvös helyét a reformkori politikai palettán csupán Széchenyi és Kossuth vonatkozásában kívánja megállapítani.

Politikai pályafutása során megérte a reformhelyzet hiányát is 1849–1867 között, amikor tapasztalhatta egyfelől azt, hogy az erők polarizálódása és a frontok megmerevedése esetén a kettő közötti „senki földjén” álló politikus — Schlett István szellemes megállapítása szerint — „két tűz közé” kerülhet, másrészt pedig azt, hogy ilyen helyzetekben egy reformer legfőbb feladata a felkészülés.

Pályája kezdetén és végén viszont megért két reformszi-

tuációt (reformkor, dualizmus) is, mégpedig egyiket ellenzékben, a másikat pedig „a hatalom sáncain” belül, miniszterként. Akár ellenzéki volt, akár miniszter, vezetésével sohasem szerveződött komoly politikai erő. Ennek oka lehetett „doktrinér” racionalizmusa és taktikusi „ügyetlensége” is. Egyet lehet érteni azonban Schlett Istvánnal abban, hogy a döntő ok az volt, hogy Eötvös gondolkodásmódjában, életformájában (különösen vagyonának elvesztése után) annak a „szabadon lebegő értelmiséginek” a tipikus megtestesítője és képviselője volt, amely mögött a magyarországi társadalom adott viszonyai között egy rendkívül gyenge „harmadik rend” állott.

Schlett István munkájának középpontjába a reformer Eötvöst állította. Ez a megközelítési mód az eötvösi életút és életmű olyan belső összefüggéseire irányította a figyelmet, amelyek enélkül nehezen lettek volna felismerhetők. A szerzőt jellemzi a tények logikus csoportosítása; az önálló és eredeti értékelés; továbbá a rendkívül olvasmányos, gördülékeny stílus. Mindezek alapján az a véleményünk, hogy Schlett Istvánnak Eötvös Józsefről szóló biográfiája széles körű érdeklődésre tarthat számot.

Ijjas József

Varga Endre — Veres Miklós:

Bírósági levéltárak 1526–1869.

Budapest 1989. 473. old.

Az 1526-tól 1869-ig terjedő három és fél évszázadban Magyarországon és Erdélyben működött központi felsőbíróságoknak és más jogszolgáltató szervezeteknek megmaradt iratait ma az Országos Levéltár „O” szekciója őrzi. Közismert, hogy a régi korok peres iratai életszerűen világítanak rá a jogviták különböző típusaira, az egyes perfajták előfordulásának gyakoriságára, a perek tartalmi vonásaira és a mindenkor jogszolgáltatás gyakorlatára; mégis — mindezen értékek ellenére — ez az anyag az Országos Levéltár méltatlanul elhanyagolt, legkevesbé kutatott egységei közé tartozik.

Mohács után a szűkebb értelemben vett, ún. királyi Magyarország a Habsburgok uralma alatt állt. Ez a jelentős politikai változás kihatott a jogszolgáltató szervezet alakulására is. Mivel az uralkodó székhelye nem az országban volt, megszűnt a királyi személyes ítélkezés, a központi, kuriális bíráskodás pedig lehanyagolt, hatásköre szűcsűkült. S miután a Habsburgok Magyarországot csak birodalmuk egyik tartományának tekintették, a jogszolgáltatás — még legfelsőbb szinten is — jórészt a rendi hatóságok kezébe ment át. Alsó szinten ez a földesúr irányította úriszékek ítélkezését, valamint a nemesi vármegyék, a szabad királyi városok és a bányavárosok bíráskodását jelentette. Gyakorlatilag csak a Rákóczi-szabadságharc leverése utáni békés időszak teremtette meg a feltételeket ahhoz,

hogy az elpusztult, fejlődésében visszamaradt ország újjászervezése megindulhasson.

A jogszolgáltatás megreformálásának terve már az 1715-ös országgyűlésen felmerült, sőt egy jogi bizottság (Comissio Systematica) kiküldésére is sor került. Ennek munkálatai alapján alkotta meg az 1722/23. évi országgyűlés a 24., 25., 26., 30. és 31. törvénycikkeket, melyek a jogszolgáltatás szervezetében jelentős változást hoztak. A perjogban lehetővé tette, hogy a hosszadalmas utánjárással kieszközölhető bírói parancs (mandatum judicarium) helyett a perindítás keresetlevél (libellus actionalis) benyújtásával történhetett. A *kerületi táblák* felállításával pedig olyan királyi bíróságok jöttek létre, amelyek a nehézkes, szakszerűtlen és megvesztegethetőségéről híres vándorbíráskodást váltották fel. Az 1741. évi 21. tc. az eddig jogi biztosíték nélkül, törvénytelenül intézett neo-acquistica pereket törvényes útra, a királyi tábla hatáskörébe utalta. Kissé későn ugyan, mert az elmúlt fél évszázad alatt hatalmas területeket hasítottak ki az ország testéből német, osztrák és cseh származású családoknak, akik katonai érdemeik elismeréséül, vagy a császárnak nyújtott hitel fejében kapták e birtokokat.

A korszak másik jelentős intézkedése a hiányzó jogi kodifikáció pótlása céljából a kúriai döntvénytár (Planum Tabulare) 1769-ben történt összeállítása, amely a peres eljárás gyorsítását és viszonylag egységes voltának kialakulását segítette elő. Alapvető változást, mint oly sok minden másban, II. József uralkodása hozott, aki a rendi jellegű, a közigazgatással összefonódott, bonyolult bírósági szervezet helyébe központosított, könnyen áttekinthető, jól működő

és természetesen az uralkodónak alárendelt jogszolgáltatás kiépítésére törekedett. 1785 decemberében kiadott, *Novo ordo judicarius* néven ismert híres rendeletével megszüntette a rendi jellegű bírói fórumok többségét, így a nádori bíróságot, a személynöki és tárnoki széket; teljesen eltörölte a vármegyék és városok pallosjogát, és megtiltotta a szent-székek világi ügyekbe való beavatkozását. Az új törvény legjelentősebb intézkedése az volt, hogy ettől kezdve a büntetőpercek fellebbezhetővé váltak, és az addig kizárólag nemesek ügyében ítélező kúria — mint legfelsőbb fellebbviteli szerv — polgári ügyekben a jobbágyság számára is elérhetővé lett. Halála előtt a császár ezt a bő négy éven keresztül érvényesülő rendszert törölte el egyetlen tollvonással. A *Justitia Josephiana* vívmányai közül néhány túlélte a császárt.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc intézkedései közül az úrszékek végleges eltörlését kell elsősorban megemlítenünk és azt, hogy a jogszolgáltatás legfőbb felügyeletét — a megszüntetett kancellária helyett — a magyar *igazságügy-minisztérium* vette át. A kormány más feudális jellegű felsőbbbíróságokat (személynöki szék, tárnoki szék) is megszüntetett, s ezek újjáállítására soha többé nem került sor.

A szabadságharc bukása után a főfelügyeletet a Bécsben székelő *Justizministerium* vette át. Ennek csúcsán a szintén bécsi központú legfőbb ítélő- és semmítőszék (*Oberlandesgericht*) állott. Ekkor szervezték meg a telekkönyvi igazga-

tóságokat is. A bíróságok mellé kiépítették a vádhatósági intézményt, melynek legfelső szintjén a főtörvényszéki kerületek mellett működő *álladalmi főügyészségek* (*General Procuratur*) képviselték az állam érdekeit. A kiegyezés évében a hétszemélyes tábla hatásköre azzal bővült, hogy legfelső fokon sajtóügyekben is ítélezett az akkor felállított öt sajtóbíróságtól ide felterjesztett perekben.

A dualizmus kori fejlettebb, a polgári fejlődés körülményeihez jobban igazodó bírósági szervezet kiépítése az 1868. évi LIV. tc. alapján a felsőbb bíróságok átalakításával indult meg, és csak 1871 végére fejeződött be, de ez már kívül esik e könyv korszakhatárán.

Varga Endre több évtizedes elmélyült munkával kutatta át az irdatlan mennyiségű iratanyagot, s időnként hírt adott búvárkodása eredményéről. 1956 után ebben már tanítványa is segítette. Kettejük fáradozása nyomán született ez a kiváló, a maga nemében páratlan mű, mely feltárni pontossággal sorolja fel a különben áttekinthetetlen bírósági anyagot. E művel felszerelve mindenki könnyen megtalálhatja az őt érdeklő anyagot. A szorgalmas jogtörténészeknek azonban a szerzők közül már egyik sem segíthet személyes útmutatással, hiszen Varga Endre 1973-ban, Veres Miklós 1977-ben meghalt. Az Akadémiai Kiadó bizony jobban is siethetett volna a kiadással.

Kóhegyi Mihály

Róma története (tér)képekben

(Tim Cornell – John Matthews.)

A római világ atlasza. Budapest 1991.)

Két színes, történelmi tárgyú sorozatot is indított a Helikon kiadó az elmúlt években. Mire a „Múlt születése” című sorozat utolsónak megjelent kötete is kifogyóban voltak a könyvesboltokból, forgalomba került az — egyébként hasonló sikerre számot tartó — Képes Atlasz sorozat első darabja. E sorozat részeként jelent meg, mintegy négyszáz képpel, és több, mint félszáz térképpel illusztrálva, „A római világ atlasza”.

Ez a könyv azonban nem a kultúrtörténeti érdekességek egy szokványos, csak talán jobban illusztrált gyűjteménye. Ha magára a történeti áttekintésre is koncentrálunk, kiderül, hogy ez esetben a szöveg mellett találó kiegészítésül, alátámasztásul szerepelnek a térképek és más illusztrációk. (Ugyanakkor a képek melletti újabb kísérőszövegek miatt sokszor ismétlésekre kényszerülnek.)

Ekkora időszakot áttekintő mű csak kronológikus rendben szerveződhet. A két szerző Augustus uralkodásának végére helyezte a fordulópontot. A kezdetektől idáig Tim Cornell vezeti el az olvasót. Tapasztalt történészhez méltó bravúrral kalauzol a különböző elméletek között. A legújabb kutatási eredmények nyomán kerülnek az őket megillető helyre a pusztán legendorikus elemek, és a hiteles törté-

ténelmi tények. A színes képek mellől az anekdoták sem hiányoznak, mint például a gall támadást megakadályozó szent ludak története, amelyek gágogásukkal felébresztették a római őrséget.

A könyvnek külön érdeme, hogy az első oldalakat egy rövid természetföldrajzi áttekintésnek szentelték. Ez teszi világosabbá, közérthetőbbé a későbbi okfejtéseket. Különösen vonzóak az Itália meghódításáról, és a pun háborúkról szóló fejezetek, melyekben a szót néha Liviusnak átadva, ugyanakkor az események következményeinek, jelentőségének helyes arányérzékkel teret adva mondja el a történeteket.

A korai Róma állami élete és jogrendszerének kifejlődése csak a történelmi események kísérőjelenségeként kap említést. Ugyanakkor figyelemre méltóak Cornell fejtegetései a *libertas* jelentéstartalmának kialakulásáról. Összességében véve Cornell fő erőssége azonban a korai Róma fejlődésének színes áttekintése, és mint ilyen, a magyarul, az utóbbi időben megjelent művek közül talán a legfigyelemreméltóbb.

John Matthews írta meg a császárkor, Augustus halálától a Nyugat-Római Birodalom bukásáig terjedő időszak történetét. Ezt többek között a III. századi válság tényezőit illető korábbi elméletek historiográfiai áttekintése színesíti, melyek jelentőségükhöz illő kritikát kapnak. A városi polgárok vidékre költözésének tézise, vagy Rostovtzeff feltételezése a parasztság és a hadsereg közti szövetségről a fennmaradt

írással és egyéb emlékek alapján lesznek kritikai elemzés tárgyai.

A késő római kor állami életének bemutatásához a Notitia dignitatum és a Codex Theodosianus alapján látott hozzá Matthews. A modern kor emberének oly drasztikusnak tűnő büntetések láttán, Ammianus Marcellinusra támaszkodva e kor fő jellemzőjeként a rettenetesség tűnik fel előttünk. „Lehetséges azonban, hogy a törvényekben megőrződött kép a késő római társadalomról nem annyira a társadalomban magában bekövetkezett tényleges változásokat tükrözi, hanem inkább a kormány szükségleteit” — írja, és ez megérdemel egy rövid kitérőt.

A szerző közelebbi szakterülete ez a kor, és valóban széleskörű ismeretek birtokában próbál rendet teremteni a fennmaradt források között. Az egyik oldalon szigorú törvények, a másikon az udvari élet hatalmi harcait bemutató levélgyűjtemények, melyek felfedik, hogy a rendelkezések ellenére mindent áthat a korrupció. „Egyszerűen ez volt az egyetlen módszer, amellyel az adott társadalmi keretek között az államgépezetet működtetni lehetett” — írja Matthews, bár talán helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy ez volt az érdekcsoportok számára a legkézenfekvőbb módszer.

Ezen érdekcsoportok közül az egyik, a keresztény egyház szerepét a Birodalom meggyengülésében is új értelmezésben tárgyalja. A püspökök, „a késő császárkor individualista hajlamú nagy egyéniségei” szerinte az egyháznak nagyobb szolgálatára lehettek, mint lettek volna az államénak. Mattheus gondolatmenete feltételezi viszont azt, amiről nem ír: hogy ti. az egyház ekkortól átveszi a meggyengülő állam funkcióinak betöltését. Ugyanakkor „az egyház nem játszott semmilyen hivatalos szerepet a késő római állam alkotmányos szerkezetében”, és így ez a funkcióátvétel bizonyos szempontból a fennálló rend bomlasztása irányába tartott. A másik érdekcsoport, a szenátori arisztokrácia történeti múltjának és fényűző életmódjának köszönhette hatalmát. Miközben az állam egyre nehezebben birkózott meg pénzügyi nehézségeivel, költségeik méltán tekinthető tényezőnek a Birodalom összeomlásában.

Így áll fel Matthews későrómai társadalomképe: a meggyengülő állam törvényekkel próbálja megrendszabályozni az egyre hatalmasabb érdekszövetségeket. Ezen érdekcsoportok számára azonban, hogy erejüket megőrizze, semmilyen módszer nem volt drága. A császári udvar harca fennmaradásáért, a hatalmi összefonódások Rómájában, végül vereséggel végződik.

E végső bukás okainak magyarázatát szintúgy a korábbi elméletek áttekintésébe ágyazza, az ólomcsövekből származó titokzatos mérgezéstől Gibbon elgondolásáig. Matthews ezen elméletek közös hibájának tekinti, hogy gyakran a birodalom addigi fennmaradásának méltatásába csapnak át, valamint, hogy egyetlen átfogó magyarázókat keresnek. Ezzel szemben ő a Birodalom két felének fejlődését szembeállítva, a korábbi elméletek mögé tekintve keresi az események valós mozgatórugóit.

Matthews szerint a nyugati- és a kelet-római helyzet alapvető eltérése a kormányzatnak az arisztokráciához való viszonya, valamint a rendelkezésre álló hadsereg nagyságának és toborzásának lehetősége. A római szenátori arisztokrácia számos esetben nemcsak pénzügyileg, de politikailag is szembekerült uralkodójával és az egész császári kormányzattal. Részben ebből következett az, hogy a barbárok között kényszerültek toborzásra, már csak azért is, mert a birodalom nyugati részének katonai erőforrásai távol estek a központtól.

Felmerül azonban a gyanú, hogy Matthews nem esik-e ugyanabba a hibába, mint az általa elmarasztalt korábbi elméletek szerzői. Számára ugyanis messze a legjelentősebb tényező a nyugati arisztokrácia magatartása. Tekintettel arra, hogy ez Matthews közvetlen kutatási területe (ittthon is fellelhető, angol nyelvű könyvének címe „A nyugati arisztokráciák és a császári udvar i. sz. 362–425”), biztosak lehetünk abban, hogy az átlagosnál sokkal jelentősebb ismeretekkel bír e társadalmi réteg szerepéről a korban. Ez azonban nem ok arra, hogy mellékes, vagy elhanyagolható tényezőként kapjanak említést például a barbárok betörései, vagy a nyersanyagforrások elhelyezkedése. Jelentékeny gondolatainak egyoldalú megfogalmazása e kérdésben véleményét megalapozatlannak tűnetheti fel.

A középső, provinciákat felsorakoztató fejezet is Matthews munkája. Az eredeti cél az egyes területek egyedi sajátosságainak feltárása volt. Mégis itt érezhető leginkább jogosnak a túl sok képtől való félelem. A bekezdésnyi szövegrészek felett uralkodó hatalmas, színes képek vízvezetékei, romos tájai szépségük ellenére egyhangúvá teszik ezeket az oldalakat.

Az egy téma — sok képpel címmel, az egyes fejezetek végén megjelenő páros oldalak viszont meglehetősen találóan, a röviden elmondhatatlant képekkel helyettesítve, de így az elhagyhatatlan érdekességeknek mégis helyet adva tágujják kultúrtörténeti ismereteinket. A képek, térképek kiállításában egyébként a magyar nyomda az angol eredetivel felvenni látszik a versenyt. Sajnálatos azonban, hogy az abban fellelhető tárgyi hiányosságok is átkerültek. Példának okáért, a 78. oldalon található, a légiók provinciákbéli megoszlását mutató táblázathoz Dacia teljesen kimarad, és a II. századtól mintegy 150 évig ott állomásozó XIII Geminai légiónak tévesen Dalmatiába helyezi.

A kötet atlaszjellegét alátámasztandó, a tárgymutató előtt részletes földrajzi indexet helyeztek el. Az eredeti, döntően angol nyelvű munkákból álló bibliográfiát egy külön, a magyarul megjelent könyvek jegyzéke egészíti ki.

Remélhetőleg e sorozat következő kötetével is ehhez hasonló, szakmai szempontból sem elhanyagolható, de ugyanakkor a nagyközönség érdeklődésére is méltán számot tartó, igényes kiadványokat vehetünk kezünkbe.

Várhelyi Zsuzsa

JOGTÖRTÉNETI ÚJDONSÁGOK A KÖNYVESBOLTOKBAN:

ZLINSZKY János:

RÓMAI BÜNTETŐJOG

Tankönyvkiadó
Budapest, 1991

JUSZTINIANUS CSÁSZÁR INSTITUTIÓI

Fordította: *iff. Mészöly Gedeon*
(*Zlinszky János* előszavával)
Tankönyvkiadó
Budapest 1991

RUSZOLY József:

HÁROM BORSODI ÖRÖKHAGYÓ

Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla
Tanulmányok és dokumentumok
Felsőmagyarország Kiadó
Miskolc, 1992

SZEMERE BERTALAN ÉS KORA

Szerkesztette: Ruszoly József

I. kötet

Tanulmányok

II. kötet

Bibliográfia

Szemere Bertalan Alapítvány
Miskolc, 1991

KAJTÁR István:

MAGYAR VÁROSI ÖNKORMÁNYZATOK

(1848–1918)

Akadémiai Kiadó
Budapest, 1992

MEZEY Barna:

A MAGYAR ÁLLAM TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A POLGÁRI ÁTALAKULÁSIG

(történeti vázlat)

Magyar alkotmánytörténet I/1

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest, 1992

EMLEKKÖNYV SZÉCHENYI ISTVÁN SZÜLETÉSÉNEK A 200 ÉVES ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Szerkesztette: Horváth Pál
a TEMPUS JEP Program támogatásával

Eötvös Loránd tudományegyetem
Budapest, 1991

BALÁZS Gábor:

ERDÉLY RÖVID JOGTÖRTÉNETE

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1992

GÁL László:

JAVALLAT

**Az első erdélyi magyar nyelvű
büntető törvénykönyv-tervezet 1839**

A bevezetőt írta és a szöveget sajtó alá rendezte

Hajdu Lajos
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest, 1992

VENDEGEINK VOLTAK

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar állam- és jogtörténeti tanszékén:

1992-ben tanszékünk vendége volt
Reinhard ZIMMERMANN (**Universität
Regensburg**),

aki a kötelmi jog fejlődéséről tartott előadást.

Pierre LEGRAND (**Lancaster University**)
előadássorozatot tartott a Common Law fejlődéséről.

Kathren GOROVE (**Cincinnati University**)
két szemeszteren keresztül a kereskedelmi jog évszázados alakulásáról és újabb fejleményeiről
hírdetett meg szemináriumokat hallgatóinknak.

Helen HARTNELL (**Tulane Law School**)
szeptemberben indította meg kétszemeszteres kurzusát az emberi jogok történetéről és alakulásáról
az Amerikai Egyesült Államokban.

Wilhelm BRAUNEDER-rel (**Universität Wien**)
közös kutatási lehetőségekről tárgyaltunk,

Peter JARVELAID-dal (**Tartu Ülikoloi**)
megállapodás született közös észtt-magyar kutatási programról.

Kurt SEELMANN (**Universität Hamburg**)
előadásokat tartott hallgatóinknak a büntetés hegeli legitimizációs kísérleteiről és a német
büntetési rendszer reformjáról, összefüggésben a büntetésvégrehajtás fejlődésével.

Reiner SCHULZE (**Universität Trier**)
és asszisztensei az európai alkotmány- és jogtörténet témakörében vezettek előadásokat
és szemináriumokat az európai jog fejlődésében meggyökeresedő általános eszmékről és alapelvekről. A professzor
előadást tartott az egységes német jog kialakulása és az európai jogfejlődés kapcsolatáról is.

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL:

*Az államfői jogkör ideiglenes szabályozása és gyakorlása Magyarországon
(1944–1946)*

A „Magyarország államformájáról” szóló 1946:I. tc. előzményei és létrejötte

A tőzsdebíróság intézményének megszervezése Magyarországon

Uralkodói eskük (Magyar Királyság és Erdélyi Fejedelemség)

Tanszabadság és hagyomány

A felelősség intézménye a pandektisztikában

A delegációról

KÖTETÜNK SZERZŐI:

DIÓSZEGI István tanszékvezető, egyetemi tanár, ELTE Bölcsészettudományi Kar
HAMZA Gábor tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és jogtudományi Kar
HORVÁTH Pál tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és jogtudományi Kar
IJJAS József egyetemi docens, ELTE Állam- és jogtudományi Kar
KÖHEGYI Mihály múzeum-igazgató, Türr István Múzeum, Baja
LŐRINCZ József főiskolai tanár, Rendőrtiszti Főiskola
MEZEY Barna egyetemi docens, ELTE Állam- és jogtudományi Kar
RÉVÉSZ T. Mihály tanszékvezető egyetemi docens, ELTE, Állam- és jogtudományi Kar
SZÉKELY György akadémikus, ELTE Bölcsészettudományi KarT
IMON Kálmán építészmérnök, szerkesztő, építészeti szakíró
VÁRHELYI Zsuzsa egyetemi hallgató, ELTE Bölcsészettudományi Kar
ZLINSZKY János tanszékvezető egyetemi tanár, ME Állam- és Jogtudományi Kar

JOGTÖRTÉNETI SZEMLE

4.

AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR MAGYAR JOGTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

SZERKESZTI: RÉVÉSZ T. MIHÁLY

ISSN 0237—7284

Megjelent 500 példányban, a Szorobán BT. gondozásában

Címlapon: Ügyvédi iroda, paraszt ügyfelekkel (részlet). Ismeretlen szerző műve, 1618
Hátlapon: Férfi és nő párbaja (1467)

LIST OF CONTENTS

TABLE DES MATIÈRES

ESSAYS

György SZÉKELY: Striving for the unity and equity of the Hungarian aristocracy of the XIVth century..... 3

István DIÓSZEGI: The common Council of Minister of the Austrian-Hungarian monarchy 15

János ZLINSZKY: "By Hercules, how freezing your bathes are" (a few comments on the jails of Rome)..... 30

József Lőrincz: Updating procedures to penalize young criminals (1878-1905)..... 33

Barna MEZEY: Reality and Illusions – Arguments on the concerning prison matters from 1843..... 39

Mihály RÉVÉSZ T.: The question of responsibilities within the law of media in the Hungarian legal system..... 48

PROFILES IN LEGAL HISTORY

András Bertalan SCHWARZ (*Gábor HAMZA*) 54

József IJJAS (*Pál HORVÁTH*)..... 55

IN MEMORIAM:

Timon Ákos and the concept of the Saint Crown (*Kálmán TIMON*) 56

SPECIFIC LITERATURE

SCHLETT István Eötvös József, Gondolat, 1987. (*József IJJAS*) 59

VARGA Endre-VERES Miklós The courts files 1526-1869 (Akadémiai Kiadó, 1989, (*Mihály KÓHEGYI*) 61

Tim CORNELL-John MATTHEWS Atlas of the world by the time of the Roman empire (Helikon, 1991) (*Zsuzsa VÁRHEGYI*) 62

ÉTUDES

György SZÉKELY: L'unité de la noblesse et des efforts à l'égalité en Hongrie au 14e siècle..... 3

István DIÓSZEGI: Le Conseil commun des Ministres de la monarchie austro-hongroise..... 15

János ZLINSZKY: "Je jure Hercule, comme vos thermes sont froides" (Quelques mots sur les prisons de Rome). 30

József LŐRINCZ: Tentatives de modernisation dans l'exécution de la peine des mineurs (1878-1905)..... 33

Barna MEZEY: Réalité et illusions – les discussions sur les projets de loi pénitentiaire de l'année 1843 39

Mihály T. RÉVÉSZ: La responsabilité dans le droit de la presse dans la législation hongroise 48

GALÉRIE DE PORTRAITS D'HISTORIENS

DU DROIT

András Bertalan SCHWARZ
(par *Gábor HAMZA*) 54

József IJJAS (par *Pál HORVÁTH*) 55

COMMÉMORATION

Ákos TIMON et la théorie de la Couronne Saint (*Kálmán TIMON*) 56

LITTÉRATURE

István SCHLETT József EÖTVÖS éd. Gondolat, 1987 (*József IJJAS*) 59

Endre VARGA — Miklós VERES: Les Archives Judiciaires de 1526 à 186 éd. AKADÉMIAI 1989 (*Mihály KÓHEGYI*) 61

Tim CORNELL — John MATTHEWS: L'atlas de l'empire Romain, éd. HELIKON 1991, (*Zsuzsa VÁRHEGYI*) 62

Deu fter der frow
 fchneidet die hant
 hat am fter die hant
 vort die d' find pfund

Die d' die man und frowen
 mit einander kempfen follen und
 foud hie zu dem auffmug

Die fter die d' die
 groben die d' die
 fter die d' die
 der d' die d' die
 der d' die d' die
 der d' die d' die

Die d' die d' die
 die d' die d' die
 die d' die d' die

Die d' die d' die
 die d' die d' die
 die d' die d' die

